

63.3(0)
13 53

1020p

ВІСНИК ПРИКАРПАТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Історія

Випуск VI

Івано-Франківськ
2002

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК
ПРИКАРПАТСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

ІСТОРІЯ
ВИПУСК VI

69 6630

Іст

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК
“ПЛАЙ”
2002

ББК 63
В 53

Вісник Прикарпатського університету.
Історія. 2002. Вип. VI.

У збірнику вміщено наукові статті, присвячені етнополітичним процесам в Україні, а також актуальним проблемам історії зарубіжних країн, джерелознавства та історіографії, праці молодих науковців.

This book contains scientific articles dealing with actual historical problems of ethnopolitical processes in Ukraine, history of foreign countries, historical sources studies, historiography, and the research results of the beginning scientists.

Редакційна рада: д-р філол. наук, проф. В.В.ГРЕЩУК (*голова ради*), д-р філос. наук, проф. С.М.ВОЗНЯК, д-р філол. наук, проф. В.І.КОНОНЕНКО, д-р істор. наук, проф. М.В.КУГУТЯК, д-р юрид. наук, проф. В.В.ЛУЦЬ, д-р філол. наук, проф. В.Г.МАТВІЇШИН, д-р фіз.-мат. наук, проф. Б.К.ОСТАФІЙЧУК, д-р пед. наук, проф. Б.М.СТУПАРИК, д-р хім. наук, проф. Д.М.ФРЕЙК.

Редакційна колегія: д-р істор. наук, проф. М.В.КУГУТЯК (*голова редколегії*), д-р істор. наук, проф. В.В.ГРАБОВЕЦЬКИЙ, д-р істор. наук, проф. Л.О.ЗАШКІЛЬНЯК, д-р істор. наук, проф. О.Ю.КАРПЕНКО, д-р істор. наук, проф. П.С.ФЕДОРЧАК, канд. істор. наук, доцент О.С.ЖЕРНОКЛЕЄВ (*відповідальний секретар*).

Адреса редакційної колегії:
76000, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57,
Прикарпатський університет імені Василя Стефаника.
© Видавництво "Плай" Прикарпатського університету, 2002.

ДО 10-РІЧЧЯ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯН

П.С.Федорчак

ІСТОРИЧНЕ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВО У ПРИКАРПАТСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА

Вивчення історії слов'янських народів, на що сьогодні спрямовує свою роботу кафедра історії слов'ян історичного факультету Прикарпатського університету, було започатковано ще у створеному в березні 1940 р. першому в Івано-Франківській області (до 9 листопада 1962 р. – Станіславська область) вищому навчальному закладі – Станіславському учительському інституті [1, с.53]. Однак годі історія зарубіжних слов'янських країн не виділялася як окрема навчальна дисципліна, а вивчалася студентами в курсах з історії СРСР та інших країн світу. В учительському інституті історія зарубіжних слов'янських народів не стала предметом наукових досліджень викладачів-істориків.

У 1950 р. Станіславський учительський інститут було реорганізовано в педагогічний, що дало змогу збільшити кількість годин на вивчення історичних дисциплін і поглибити викладання слов'янознавчих проблем [2, арк. I]. На історико-філологічному факультеті здійснювалася підготовка учителів історії для середніх шкіл. Курси з історії Росії та СРСР у 50-ті роки читали кандидати історичних наук, доценти І.К.Васюта, П.М.Денисовець, В.О.Духніч, І.І.Червінкін-Корольов. Проблеми історії зарубіжних слов'ян висвітлювалися в курсах з історії стародавнього світу, історії середніх віків, історії нового часу та нової історії країн Сходу. Їх вели кандидати історичних наук, доценти П.Т.Рущенко, Р.О.Прокоп, Ю.І.Патлажан та старший викладач Н.О.Сафронова. У 60-ті роки ці ж курси викладали кандидати історичних наук, доценти Е.І.Чудиновських, Я.Ю.Заборовський, Я.С.Мельничук. У 70-80-ті роки у зв'язку з вивченням історичних курсів слов'янознавчі проблеми також викладали доктори історичних наук, професори В.В.Грабовецький О.Ю.Карпенко, кандидати історичних наук, доценти А.В.Крюков, Л.М.Правдива, І.В.Пендзей, М.Н.Рехтман, І.Д.Іванцев, М.В.Кугутяк, В.І.Сілецький [3, с.4-8].

Викладачі-історики поєднували викладання дисциплін з науковими дослідженнями слов'янознавчої проблематики. Так, у 50-ті роки П.Т.Рущенко вивчав історію Болгарії кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. У 1953 р. він захистив кандидатську дисертацію "Народне антифашистське повстання 1923 р. в Болгарії". У наукових вісниках Харківського та Станіславського педагогічних інститутів він опублікував статті з проблем економічного та соціального розвитку Болгарії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Будучи деканом історичного факультету, П.Т.Рущенко

© П.С. Федорчак

спрямовував викладачів на дослідження в галузі історії, а також прививав навички до наукової роботи студентам [4, с.77-78].

В такому ж плані відзначився Я.С.Мельничук. Зацікавлення науковою роботою прийшло під час навчання у Львівському університеті ім. Івана Франка, де під керівництвом відомого історика Д.Л.Похилевича він почав досліджувати польсько-українські взаємини у XVII ст., зокрема вплив народно-визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. на розвиток селянських рухів в Польщі. У кандидатській дисертації “Аграрні відносини в Сяноцькій землі в другій половині XVII століття” Я.С.Мельничук дослідив стан феодального землеволодіння та взаємовідносини між селянами, шляхтою і магнатами [5, с.11].

Працюючи з 1960 р. у Станіславському педагогічному інституті, Я.С.Мельничук викладав нову історію країн Заходу (в т. ч. слов'янських країн) та історіографію нової і новітньої історії. Одночасно він досліджував відносини в Руському і Белзькому воєводствах XVIII ст. Він вивчав і інші слов'янознавчі проблеми, виступав з доповідями та повідомленнями на VII Міжнародному конгресі антропологічних і етнографічних наук в Москві, симпозиумах з аграрної історії країн Європи в Мінську, Москві, Єревані, всесоюзних конференціях істориків-славистів у Воронежі, Львові, Мінську, Харкові та VIII Всеукраїнській славистичній конференції [5, с.5-14; 23-25].

Важливі праці Я.С.Мельничук опублікував в “Українському історичному журналі”, а також у журналах “Советское славяноведение”, “Українське слов'янознавство”, “Архіви України”, “Пам'ятки України”, “Народна творчість та етнографія” та в декількох випусках “Ежегодника по аграрной истории Восточной Европы” [5, с.23-25].

Вчений допомагав молодим науковцям в дослідженні слов'янознавчих проблем. У 1969 році в бібліографічному довіднику “Историки-слависты СССР” про Я. С. Мельничука, як активного слависта, була опублікована стаття [4, с.51-52].

Після закінчення Уральського державного університету та захисту кандидатської дисертації “Торгівля далматинських міст з центральним і східним Середземномор'єм в кінці XIII – першій половині XV ст. (на матеріалах Трогира, Дубровника, Котора)” (1958 р.) на історичному факультеті працювала над дослідженням проблем торгівлі далматинських міст Е.І.Чудиновських. Вона опублікувала п'ять праць, у яких обґрунтувала вплив торговельних об'єднань Далмації на розвиток міст [4, с.98].

У 70-ті роки слов'янознавчі дослідження здійснював у педагогічному інституті А. В. Крюков. Він вивчав роль І.І.Срезневського в розвитку міжслов'янських наукових та культурних взаємин. У статті

П.С.Федорчак. Історичне слов'янознавство у Прикарпатському університеті імені Василя Стефаника

“І.І.Срезневський і Галичина” А.В.Крюков дослідив тісні зв'язки вченого з діячами галицького національного відродження, про що свідчило його перебування в Галичині у 1842 р. [6, с.96-100]. В іншій статті він дав оцінку дослідженням І.І.Срезневського з історії і культури серболужичан, а також їхнім взаєминам з іншими слов'янськими народами [7, с.60-70]. У 1977 р. А.В.Крюков захистив кандидатську дисертацію, у якій довів роль І.І.Срезневського у розвитку історичної науки.

У наступні роки А.В.Крюков співпрацював з відомим українським істориком В.Г.Сарбеем. У співавторстві вони опублікували статті, у яких обґрунтували значення збірки І.І.Срезневського “Запорізька старина” для розвитку української культури та його ж роль в українському національному відродженні XIX ст. [8, с.47-58].

У 80-ті роки у галузі славистики відзначився І.Д.Іванцев, який досліджував історію Болгарії у період між Першою і Другою світовими війнами. В статтях він висвітлював розвиток революційного руху в Болгарії, проаналізував його дослідження в радянській історіографії [9, с.145-150]. У 1983 р. І.Д.Іванцев захистив на цю ж тему кандидатську дисертацію [10, с.1]. Він був делегатом IX Міжнародного з'їзду славистів у Києві. За дослідження історії Болгарії І.Д.Іванцев нагороджений медаллю “1300 років Болгарії”. У 80-ті рр. він опублікував ряд статей, у яких охарактеризував радянсько-болгарські відносини у 20-30-ті рр. XX ст.

Загалом в Івано-Франківському педагогічному інституті викладання слов'янознавчих дисциплін, а також комплексне дослідження наукових проблем не набуло належного розвитку, оскільки тоді надавалась перевага дисциплінам суспільно-політичного циклу, історії СРСР, зокрема історії Росії і її культури. Глибоко заідеологізоване було викладання й історії УРСР, а проблеми історії південних і західних слов'ян висвітлювалися як окремі сюжети в контексті загальноєвропейської історії. Навіть кафедра історії України була утворена лише в 1990 р. Відсутність кафедри слов'янської історії породжувала труднощі щодо її глибокого вивчення студентами та дослідження науковцями. Відчувалася нестача славистичної літератури, викладачі не мали можливості належним чином знайомити студентів з минулою і сучасною історією слов'янських народів та їх неоцінним вкладом у європейську і світову цивілізацію.

Дальшому розвитку слов'янознавства посприяла реорганізація у 1992 р. на основі Указу Президента України Івано-Франківського педагогічного інституту в Прикарпатський університет. Тоді ж на історичному факультеті було започатковано вивчення курсу історії зарубіжних слов'ян, а в 1993 р. створено кафедру історії слов'ян. З самого початку на кафедрі працювали кандидати історичних наук, доценти А.В.Крюков,

М.М.Нагорняк, В.І.Сілецький, Ю.М.Томин. Очолив кафедру заслужений працівник освіти України, доктор історичних наук, професор П.С.Федорчак.

Викладачі кафедри вивчали досвід викладання історії слов'янських країн у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Львівському університеті імені Івана Франка та Чернівецькому університеті імені Юрія Федьковича. Це допомогло їм опанувати нові форми і методи роботи зі студентами та виробити власні підходи до викладання історичного слов'янознавства відповідно до сучасних вимог, а також організації навчально-методичної, виховної та наукової роботи. Кафедра розробила програму курсу "Історії зарубіжних слов'ян", у якій враховано докорінні зміни в політичному та соціально-економічному ладі слов'янських країн, що відбулися у 90-х роках ХХ ст., по-новому підійшла до оцінки і висвітлення минулих історичних подій. На кафедрі створено теоретичний семінар, на якому викладачі виступають з доповідями на слов'янознавчу тематику, обговорюють актуальні історичні проблеми. На методичному семінарі кафедри викладачі обговорюють форми і методи читання лекцій, діляться досвідом щодо проведення семінарських занять, колоквіумів.

Збагачення теоретичними знаннями та кращим досвідом викладання слов'янознавчих дисциплін допомогло викладачам врахувати в лекціях досягнення сучасної історичної науки, вдосконалювати форми і методи семінарських занять. Силами кафедри було забезпечено викладання нормативного курсу "Історії зарубіжних слов'ян" на історичному факультеті. Так, доценти Ю.М.Томин і А.В.Крюков викладали давній та середньовічний періоди, доценти В.І.Сілецький та М.М.Нагорняк – новий, а професор П.С.Федорчак – новітній період історії слов'ян. Після закінчення на кафедрі аспірантури її викладачами стали В.Л. Комар (1998 р.), В.З.Дебенко (2000 р.).

У зв'язку зі створенням на філологічному факультеті відділення слов'янської філології кафедра також забезпечує тут викладання історії слов'ян. На цьому факультеті читають лекції і проводять семінари з історії Польщі, Росії, Чехії кандидати історичних наук В.Л.Комар і В.З.Дебенко, доцент Ю.М.Томин, професор П.С.Федорчак. З 2000 р. викладачі кафедри викладають курси з історії слов'ян у Гуманітарному інституті Прикарпатського університету.

За спеціальними програмами здійснюється кафедральна спеціалізація. Для студентів III-V курсів історичного факультету викладачі читають 9 спеціальних курсів, спрямованих на поглиблене вивчення слов'янознавчих проблем. Особлива увага у спецкурсах приділяється джерелознавству з історії слов'ян, розвитку слов'янознавства у Східній

Європі, висвітленню міжслов'янських етнополітичних і культурних взаємин, міжнародному становищу та зовнішній політиці слов'янських країн у ХХ ст. У спецкурсах викладачі також розглядають політичні, економічні та культурні взаємини між Україною і слов'янськими державами, їх вплив на вдосконалення сучасних демократичних процесів.

Кафедра організувала і читання спецкурсів за вибором. В.З.Дебенко для майбутніх філологів читає спецкурс "Імперська ідея в Московській державі наприкінці XV-XVI століть", а доцент Ю.М.Томин для студентів-істориків – "Історія слов'янських країн в особах" та "Національно-визвольний рух у слов'янських країнах".

Крім цього викладачі читають спецкурси і для майбутніх магістрів. Зокрема, В.З.Дебенко читає спецкурс "Проблеми імперій у новій і новітній історії", Ю.М.Томин – "Слов'яни і європейська цивілізація", П.С.Федорчак – "Державотворчі процеси в слов'янських країнах у ХХ ст.". Всього, крім нормативного курсу з "Історії зарубіжних слов'ян", викладачі для майбутніх бакалаврів, спеціалістів та магістрів, а також на філологічному факультеті університету читають ще 14 професійно-орієнтованих та спеціальних курсів.

Викладачі здійснюють значну методичну роботу, готують до кожного семінарського заняття і колоквіумів методичні поради. Вони ж з допомогою студентів виготовляють навчальні карти сучасних слов'янських країн. Кафедра дбає про використання у навчальному процесі технічних засобів навчання. Професор П.С.Федорчак, зокрема, до лекцій розробляє схеми, діаграми, що допомагає унаочнювати виклад програмового матеріалу.

За останні роки кафедра вдосконалила діагностику знань студентів, на основі розроблених викладачами тестових завдань систематично організовує проведення рейтингових контрольних робіт та письмових підсумкових екзаменів.

Вивченню курсів з історії слов'ян сприяє і навчальний кабінет кафедри. Тут містяться історичні карти, бібліографічні покажчики літератури з історії слов'ян, які студенти використовують для підготовки курсових, дипломних і магістерських робіт, а аспіранти – дисертацій. Кабінет сприяє і проведенню педагогічних практик студентами в школах.

Викладачі здійснюють виховну роботу зі студентами. Вони читають лекції, проводять бесіди про важливі події в Україні та світі, організовують зустрічі з учасниками українських визвольних змагань. Доцент Ю.М.Томин та кандидат історичних наук В.З.Дебенко, як академнастанники, допомагають студентам в організації культурного дозвілля. Викладачі відвідують студентські гуртожитки, сприяють поліпшенню побутових умов студентів.

Підготовці фахівців у галузі історичного слов'янознавства кафедра підпорядкувала науково-дослідну роботу. Головною темою комплексного дослідження викладачів є етнополітичний і соціально-економічний розвиток країн Східної Європи. У 1995 р. цю тему затвердило Міністерство освіти України й надало їй статусу держбюджетної. Керівником теми є професор П.С.Федорчак [3, с.14]. За його ж участю та редакцією А.В.Крюков, М.М.Нагорняк, В.І.Сілецький, Ю.М.Томин підготували й опублікували навчальний посібник “Історія Польщі”. В ньому зосереджена увага на аналізі недостатньо висвітлених питань та пов'язаних з тоталітарною системою протиріч. З позицій сьогодення автори висвітлили найважливіші події Польщі, які відбулися в попередні історичні періоди. Вони на основі опублікованих зарубіжних і вітчизняних джерел проаналізували сучасну її історію, подали конкретні рекомендації щодо вивчення студентами та вчителями спеціальної літератури [11].

У 1997 р. вийшла в світ книга “Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.”, відповідальним редактором якої є професор П.С.Федорчак, а членом редакційної колегії – доцент Ю.М.Томин. В ній вміщені доповіді та виступи вчених України і Польщі на міжнародній конференції, проведеної в листопаді 1996 р. за активною участю кафедри історії слов'ян [12].

У співавторстві доцент А.В.Крюков і В.З.Дебенко у 1997 р. опублікували монографію “Імперська ідея в Московській державі наприкінці XV-XVI століть: ідеологія, політика, практика”. В монографії обґрунтовано генезу імперської ідеї в Московській державі, а також найважливіші складові цієї ідеї – концепцію “Сказання про князів Володимирських” і теорію “Москва – третій Рим” [13].

У 1999 р. викладачі кафедри за участю і редакцією П.С.Федорчака видали “Коротку історію Чехії та Словаччини”, у якій розкрили найважливіші проблеми етнополітичного і соціально-економічного розвитку цих країн від найдавніших часів до кінця ХХ ст. В книзі доліджено суть тоталітарної системи в Чехословаччині, закономірність “оксамитової” революції, передумови та хід радикальних демократичних перетворень у цій країні, утворення незалежних держав – Чеської і Словацької республік. Книга рекомендована Міністерством освіти України як навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей [14].

Крім спільних кафедральних праць, викладачі висвітлили слов'янознавчі проблеми і в інших колективних монографіях, збірниках наукових праць та в журналах. Зокрема, професор П.С.Федорчак, у наукових дослідженнях якого головною є слов'янознавча проблематика, в колективних монографіях та статтях проаналізував міжслов'янські

політичні, економічні та культурні взаємини. Він дослідив державотворчі взаємовпливи між Західно-Українською Народною Республікою і зарубіжними слов'янськими країнами [15, с.129-133]. П.С.Федорчак у колективній монографії простежив зовнішньоекономічні та торговельні взаємини між Прикарпаттям і зарубіжними слов'янськими країнами і довів, що вони розвивалися протягом багатьох століть [16, с.172-178]. В окремій статті він висвітлив передумови створення та політичне становище Чехословацької Республіки (ЧСР) на рубежі 20-х років ХХ ст. [17, с.262-267]. У іншій статті він обґрунтував особливості економічного розвитку ЧСР між Першою та Другою світовими війнами [18, с.212-218].

П.С.Федорчак ряд праць присвятив українсько-польським взаєминам. На основі неопублікованих раніше архівних документів у колективній монографії він проаналізував трагічні наслідки депортації українців з Польщі та поляків із західних областей України в 1944-1946 рр. [19, с.85-96]. Він також дослідив розвиток українсько-польських мовних контактів та взаємин у галузі освіти на Прикарпатті у 90-ті роки ХХ ст. [20, с.521-523].

П.С.Федорчак є автором монографій та статей з історії України. Зокрема, він був членом редакційної колегії тому “Історія міст і сіл УРСР. Івано-Франківська область” і співавтором опублікованих в ньому нарисів: Дзвиняч, Долина, Надвірна, Ворохта, Делятин. П.С.Федорчак також був членом редакційної колегії і співавтором монографії “Івано-Франківський державний педагогічний інститут імені В.С.Стефаника” та співавтором книги “Історичний факультет: здобутки, пріоритети, перспективи” [21].

Нові слов'янознавчі праці опублікували й інші викладачі. Так, А.В.Крюков у співавторстві з Ю.М.Томином у статті обґрунтували значення внеску польських дослідників та Ізмаїла Срезневського у вивчення історії Давнього Галича і Галичини [22, с.92-98].

Після захисту кандидатських дисертацій продовжують наукову розробку слов'янознавчих тем В.Л.Комар та В.З.Дебенко. Зокрема, В.Л.Комар у окремій статті відобразив політичний експеримент воєводи Генріха Юзевського на Волині у 1928-1935 рр. [23, с.98-106]. В іншій статті він проаналізував трагічні наслідки політики Польщі щодо українців в Галичині у період між Першою та Другою світовими війнами [24, с.290-295]. Він же обґрунтував негативний вплив концепції прометеїзму пілсудчиків на вирішення українського питання [25, с.232-237].

В.Л.Комар також висвітлив українське питання в політиці урядів Польщі в 1926-1939 рр. [26, с.120-128].

У 2002 р. опублікував нову монографію В.З.Дебенко, у якій відобразив зародження імперської ідеології в Московській державі в кінці XV-

XVI ст. та її вплив на внутрішню і зовнішню політику московських правителів [27].

Викладачі кафедри історії слов'ян беруть активну участь у наукових конференціях. У 1996 р. за її ініціативою і при сприянні ректорату університету та Івано-Франківської обласної адміністрації було проведено Міжнародну науково-практичну конференцію “Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті”. На конференції виступило з доповідями і повідомленнями понад сто вчених Івано-Франківська, Києва, Львова, Луцька, Тернополя та Польщі. Вони проаналізували витoki українсько-польських добросусідських взаємовідносин, розкрили причини протистояння між двома народами, що мали місце у минулі часи. Конференція акцентувала увагу на необхідності ґрунтовно досліджувати українсько-польські взаємини і продовжувати наукову співпрацю вчених обох країн.

Щороку викладачі виступають з доповідями на міжнародних і міжвузівських конференціях. У травні 2000 р. професор П.С.Федорчак та кандидат історичних наук В.Л.Комар виступили з доповідями на Міжнародному науковому конгресі “Українська історична наука на порозі ХХІ століття”. У вересні 2000 р. П.С.Федорчак виступив з доповіддю на Міжнародній науковій конференції ЮНЕСКО “Лінгвапакс – VIII”. Він також виступав на міжнародних наукових конференціях, які проводила Національна Академія наук України, та міжнародних славістичних колоквиумх.

У 2002 р. кафедра провела міжвузівський “круглий стіл” “Акція “Вісла” в контексті українсько-польських взаємин – до 55-річчя з початку її проведення”. Його учасники обговорили причини і наслідки акції “Вісла” та її оцінку в сучасній українській і польській історіографії.

У зв'язку з викладанням курсу історії слов'ян здійснюється і наукова робота студентів. Її основною проблемою є “Державотворчі процеси в слов'янських країнах”. Навики досліджень студенти здобувають у науковому семінарі. Викладачі допомагають їм визначити конкретні теми досліджень, підібрати необхідні опубліковані джерела, архівні документи, готувати наукові реферати, курсові, дипломні та магістерські роботи. Під керівництвом викладачів студенти рецензують та аналізують свої перші наукові праці.

Привиттю навиків студентам до дослідницької роботи сприяє науковий гурток “Міжслов'янські політичні та соціально-економічні взаємини”. Студенти тут підготували та обговорили доповіді про міжслов'янські сучасні взаємини, інтеграцію слов'янських країн у Європейський Союз. На засіданні “круглого столу” вони виступили з повідомленнями

П.С.Федорчак. Історичне слов'янознавство у Прикарпатському університеті імені Василя Стефаника

щодо етнополітичного розвитку слов'янських народів на зламі другого та третього тисячоліть. Роботу студентського наукового гуртка спрямовує кандидат історичних наук В.З.Дебенко.

Набуття навиків до наукових досліджень допомогло студентам за минулі роки виконати ряд цікавих магістерських та дипломних робіт, в яких розкриваються державотворчі процеси в сучасній Польщі, Чехії, розвиток українсько-словацько-чеських відносин, висвітлена діяльність видатних слов'янських політичних діячів.

Викладачі також здійснюють з студентами спільні дослідження та видають разом з ними наукові праці. Так, у 1997 р. доцент А.В.Крюков і студент В.З.Дебенко опублікували монографію “Імперська ідея в Московській державі наприкінці XV-XVI століть: ідеологія, політика, практика”. Студенти В.Бойчук, В.Боднарчук та І.Овчар є авторами слов'янознавчих статей.

Кращих студентів кафедра рекомендує на навчання в магістратуру. Майбутні магістри відвідують лекції за програмами спецкурсів, беруть участь в спецсемінарах та дискусіях зі слов'янознавчих проблем, готують під керівництвом викладачів магістерські роботи. У 1999 р. вперше захистили магістерські роботи на славістичні теми випускники історичного факультету Г.Березовський та Н.Мельник.

З 1994 р. при кафедрі створено аспірантуру, де ведеться підготовка істориків-славістів. Наукове керівництво аспірантами здійснює доктор історичних наук, професор П.С.Федорчак. У 1998 р. випускник аспірантури В.Л.Комар захистив кандидатську дисертацію “Українське питання в національній політиці Польщі (1935-1939 рр.)”. У 2001 р. кандидатську дисертацію “Імперська ідея в Московській державі в кінці XV-XVI ст.” захистив В.З.Дебенко. Тепер кандидатські дисертації готують І.Місюра та Я.Штанько.

Кафедра має творчі зв'язки з вченими вищих навчальних закладів України та Польщі. Для студентів спецкурс про державотворчі процеси в слов'янських країнах прочитав завідувач кафедри історії слов'ян Київського національного університету, доктор історичних наук, професор В.І.Яровий. Про сучасну польську історичну науку лекцію прочитав професор з Польщі Т.Бернацек. Доцент кафедри В.Л.Комар пройшов наукове стажування у Варшавському університеті.

У розвитку історичного слов'янознавства значний вклад зробили також викладачі інших кафедр історичного факультету. Завідувач кафедри всесвітньої історії, доктор історичних наук, професор М.В.Кугутяк в монографіях “Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.)” та “Історія української націонал-

демократії. 1918-1929. – Т. 1” висвітлив етнополітичні відносини та суспільно-політичний рух Галичини (XIX ст. – 1939 р.), проаналізував національне й державно-політичне відродження галицьких українців. Він довів, що воно здійснювалося в умовах польсько-українського протистояння, розкрив суть антиукраїнської політики польських властей [28]. М.В.Кугутяк є співавтором багатьох монографій, статей, у яких розкриваються слов'янознавчі проблеми. Він є редактором історичної серії “Вісника Прикарпатського університету”, засновником наукового і культурно-просвітнього краєзнавчого часопису “Галичина”, у яких систематично друкуються статті про взаємини українців із зарубіжними слов'янами.

У тісному зв'язку з історією Польщі здійснює свої дослідження завідувач кафедри історії України, доктор історичних наук, професор В.В.Грабовецький. В одній із своїх монографій він відобразив економічні та торговельні взаємини між українськими та польськими землями [29]. В.В.Грабовецький в ряді публікацій висвітлив соціальний та економічний гніт в Галичині та боротьбу її населення проти польської шляхти.

Слов'янознавчі питання відобразив у багатьох працях завідувач Відділом регіональних проблем НАН України та Прикарпатського університету, доктор історичних наук, професор О.Ю.Карпенко. За його ж участю та редакцією у 2001 р. опубліковано фундаментальну монографію з історії ЗУНР, у якій висвітлено її взаємини з сусідніми державами, в тому числі і слов'янськими [30]. Співавторами цієї монографії є викладачі історичного факультету, доктори історичних наук, професори М.Кугутяк і Б.Савчук та кандидати історичних наук, доценти В.Великочий, С.Дерев'янку, О.Жерноклеєв.

У цьому ж плані відзначаються праці завідувача кафедри історіографії і джерелознавства, доктора історичних наук, професора Б.П.Савчука. Він опублікував монографію про взаємозв'язки між українським, польським та чеським жіноцтвом останньої третини XIX ст. – 1939 р. [31]. Б.П.Савчук також відобразив просвітницькі та соціально-економічні взаємини між українцями і поляками того ж періоду [32].

За останні роки ряд викладачів історичного факультету опублікували праці та захистили кандидатські дисертації з українсько-польських відносин: О.С.Жерноклеєв про вплив взаємозв'язків між українською і польською соціал-демократіями на визвольну боротьбу двох сусідніх народів початку XX ст.; І.Я.Райківський – взаємини між Українською соціал-демократичною партією та Польською партією соціалістичною між Першою та Другою світовими війнами; М. Генік – українське питання у діяльності польських політичних партій в 1920-1926 рр.; В.С.Великочий – національну політику ЗУНР у контексті українсько-польських

П.С.Федорчак. Історичне слов'янознавство у Прикарпатському університеті імені Василя Стефаника

відносин; С.М.Дерев'янку – взаємини між Польщею і західноукраїнськими землями в 20-ті роки XX ст.

Кандидати історичних наук, доценти В.В.Марчук, І.В.Пилипів, І.Є.Цепенда з проблем українсько-польських відносин готують докторські дисертації.

1. Івано-Франківський державний педагогічний інститут імені В.С.Стефаника (Документальний нарис). – Ужгород, 1990. – 118 с.
2. Державний архів Івано-Франківської області, ф. р.-1345, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
3. Історичний факультет. Здобутки, пріоритети, перспективи. – Івано-Франківськ, 2000. – 68 с.
4. Історики-слависти ССРСР. Библиографический справочник. – Харьков, 1969. – 109 с.
5. Гаврилів Б., Грабовецький В., Нечипоренко А. Історик, краєзнавець Ярослав Мельничук (1930-1986). – Івано-Франківськ, 2000. – 26 с.
6. Крюков А.В. І.І. Срезневський і Галичина // Український історичний журнал. – 1971. – № 5.
7. Крюков А.В. І.І.Срезневський і серболужичани // Народна творчість та етнографія. – 1975. – № 5.
8. Крюков А.В., Сарбей В.Г. Ще раз про “Запорізьку старину” І.І.Срезневського // Народна творчість та етнографія. – 1978. – № 6.
9. Іванцев І.Д. Радянська історіографія революційного руху в Болгарії (1923-1939 рр.) // Український історичний журнал. – 1983. – № 11.
10. Іванцев І.Д. Советская историография социально-экономического и политического развития Болгарии в период между мировыми войнами / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Киев, 1983. – 23 с.
11. Історія Польщі. Навчально-методичний посібник / За редакцією професора П.С.Федорчака. – Івано-Франківськ, 1995. – 71 с.
12. Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997. – 451 с.
13. Крюков А., Дебенко В. Імперська ідея в Московській державі наприкінці XV – XVI століть: ідеологія, політика, практика. – Івано-Франківськ, 1997. – 73 с.
14. Коротка історія Чехії і Словаччини / За редакцією професора П.С.Федорчака. – Івано-Франківськ, 1999. – 170 с.
15. Федорчак П., Федорчак Т. Утворення ЗУНР та національно-визвольний рух слов'янських народів // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. – Львів, 2000. – Вип. 6. – 374 с.
16. Мій рідний край Прикарпаття. – Івано-Франківськ, 2000. – 376 с.
17. Федорчак П., Федорчак Г. Чехословацька Республіка на рубежі 20-х рр. XX ст.: передумови створення та політичний розвиток // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2001. – № 5-6.
18. Федорчак П. Розвиток економіки Чехословаччини між Першою та Другою світовими війнами // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2000. – 326 с.
19. Галичина у Другій світовій війні (1939-1945). – Івано-Франківськ, 2001. – 116 с.
20. Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського державного лінгвістичного університету LINCUPAX – VIII. Мова, освіта, культура: наукові парадигми і сучасний світ. Філологія. Педагогіка. Психологія. – Київ, 2001. – Вип. 4.

21. Історія міст і сіл УРСР. Івано-Франківська область. – Київ, 1971. – 639 с., Івано-Франківський державний педагогічний інститут імені В.С.Стефаніка. – Ужгород, 1990. – 118 с.; Історичний факультет: здобутки, пріоритети, перспективи. – Івано-Франківськ, 2000. – 68 с.
22. Крюков А., Томин Ю. Давній Галич і Галичина в польських дослідженнях XIX-XX ст. // Галичу 1100 років / Галич і галицька земля у державотворчих процесах України (Матеріали міжнародної ювілейної наукової конференції). – Івано-Франківськ – Галич, 1998. – 350 с.
23. Комар В.Л. Політичний експеримент вояводи Генріка Юзевського на Волині 1928-1935 // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип. III. – Івано-Франківськ, 2000.
24. Комар В.Л. Політика Польщі щодо українців Галичини (1919-1939 рр): основні напрямки та етапи // Галичина. – 2001. – № 5-6.
25. Комар В.Л. Концепція прометеїзму пілсудчиків і українське питання (1926-1939 рр.) // Українська історична наука на порозі XXI століття. – Том 2. – Чернівці, 2001. – 345 с.
26. Комар В.Л. Українське питання в політиці урядів Польщі (1926-1939 рр.) // Український історичний журнал. – 2001. – № 5
27. Дебенко В. З. Зародження імперської ідеї в Московській державі в кінці XV – XVI ст. – Івано-Франківськ, 2002. – 182 с.
28. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.; Його ж. Історія української націонал-демократії. 1918 – 1929. – Т. I. – Івано-Франківськ, 2002. – 520 с.
29. Грабовецький Б., Грабовецький В. Вірмени на Прикарпатті. З історії етнічних груп Галичини. – Івано-Франківськ, 2000. – 135 с.
30. Західно-Українська Народна Республіка: 1918-1923. Історія. – Івано-Франківськ, 2001. – 628 с.
31. Савчук Б.П. Жіночтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 рр.). – Івано-Франківськ, 1998. – 284 с.
32. Савчук Б.П. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.). – Івано-Франківськ, 1999. – 138 с.

P S Fedorchak
HISTORICAL SLAVONIC STUDIES IN PRECARPATHIAN
UNIVERSITY NAMED AFTER V STEFANYK

The article deals with the process of the making and basic directions of development of scientific researches in the field of a history of the foreign slavic countries, which are carried out by the teachers and employees of historical faculty of Precarpathian university named after V.Stefanyk during last of ten years. The author stresses attention on the main achievement, urgency and importance of scientific researches in this area, protection of the candidate and doctor's dissertations on this problematics.

ДАВНЯ І СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

В.В.Грабовецький

БИТВА ПІД БАТОГОМ – СЛАВНА СТОРІНКА В ІСТОРІЇ
ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

В історії України є багато яскравих сторінок героїчного минулого нашого народу. Серед них чи не найбільшу увагу привергає Хмельниччина – славнозвісна епопея боротьби козацьких військ під проводом видатного державного діяча і полководця Богдана Хмельницького. Саме він зумів не лише визволити український народ з-під гніту польсько-шляхетського панування, але й дати початок гетьманській державі на засадах широкого козацького демократизму.

На справедливую національно-визвольну війну піднялися в 1648 р. всі суспільні верстви українського народу: селяни, міщани, козаки і духівництво.

Поділля – чарівний і мальовничий куток українських земель, оновитий багатою історією героїчного минулого і особливо в період визвольної війни 1648-1657 рр.

Саме тут відбулася влітку пам'ятного 1652 року велика битва визвольної армії Хмельницького з польськими коронними військами під Батогом, яка прославила не лише військове мистецтво Богдана, але й зберегла українську гетьманську державність після Берестецьких невдач.

Серед великої групи актових матеріалів з історії Хмельниччини, і зокрема переможної битви під Батогом весною 1652 р., знаходяться в рукописних відділах центральних і регіональних бібліотек, архівах України, Росії, Угорщини, Польщі далеко ще не виявлені і не досліджені документи.

Ми лише в загальних рисах нагадаємо про деякі документи з історії цієї битви, які вже опубліковано в ряді збірників та використано в науковій літературі.

Першоджерела з даної проблеми можна поділити на кілька груп. Це повідомлення сучасників, цінні відомості про битву під Батогом, зафіксовані в козацько-старшинських літописах другої половини XVIII століття, та деякі теми, опубліковані в збірниках документів і матеріалів.

До першої групи можна віднести історичні звістки про битву під Батогом 1652 р., які залишив нам у своїх “Записках” краківський міщанин 1640-1654 рр. Мартин Голінський у рубриці “Новини з України 12 червня 1652 року” [1].

Цікаві відомості про битву під Батогом надали французькі дипломати і літературознавці Проспер Меріме [19, с.265-273] та Жан Бенуа Шерер [23, с.19-20].

Писали про перебіг цієї битви також козацько-старшинські літописці: Самовидець [16, с.207-208], Григорій Граб'янка [15, с.83-87], Самійло Величко [20, с.93-100]. У них можна знайти цінні історичні відомості про українське козацтво і Хмельниччину XVII-XVIII століть.

Деякі документи про цю битву, зокрема лист Миколи Длужевського до коронного канцлера про розгром польської армії під Батогом, опублікований в кількох збірниках документів. Подібний лист про цю перемогу Хмельницького був надісланий з козацького табору під Батогом до пувильського воєводи [10, с.236-237; 8, с.261].

Використовуючи в основному вищеназвані першоджерела, польські й українські дослідники, починаючи з середини XIX століття, досліджували у своїх історичних працях переможну битву під Батогом 1652 року.

Більш глибоко і науково це питання вивчав відомий історик України Микола Костомаров у двох окремих виданнях [11, с.63-78; 12, с.297-299]. Пізніше Михайло Грушевський, патріарх української історіографії, в дев'ятому томі своєї багатотомної історії України дав науковий огляд цього Багогівського побоїща [6, с.435-440; 7, с.311-312].

Ця слава подія знайшла відображення в наукових і науково-популярних працях відомих українських істориків XX століття М.Петровського [17], Д.Дорошенка [9, с.263], І.Крип'якевича [13, с.119-120], І.Стороженка [22], В.Смоля, В.Степанкова [21, с.311] та інших послідовників.

Після сумнозвісної Берестецької битви пройшов рік. Але він був важким для гетьманської України. Богдану Хмельницькому та Генеральній раді довелося зазнати за цей час важкого випробування.

Білоцерківське перемир'я викликало значне незадоволення народних мас. Подекуди почалися навіть заворушення. Деякі колишні соратники гетьмана козацькі полковники Мозиря, Гладкий замість підтримати Богдана Хмельницького в тяжку хвилину пішли на змову з бунтівниками, за що поплавилися своїми головами. До того ж за Білоцерківською угодою на Поділлі і Наддніпрянщину наступали коронні війська, а за ними шляхта поверталася у свої феодальні маєтки й примушувала селян і міщан виконувати всякі повинності. Але, як писав Микола Костомаров, "український народ не думав слухати панів. Весною 1652 року вся Україна пламеніла" [12, с.296]. Відчувалося, що козацтво відновить боротьбу за ліквідацію угоди в Білій Церкві і поновить владу на Україні.

Мілітарні сили Речі Посполитої, окрилені Берестецькою перемогою під проводом коронного гетьмана Мартина Калиновського, зосередились на Поділлі і вимагали від Хмельницького втихомирити наростання козацько-селянського руху, який своїм вістрям був спрямований проти поновлення засилля окупантів.

Богдан Хмельницький не гаяв час, реорганізував свої полки, поповнивши їх новобранцями. Він, вміло використавши незатвердження польським сеймом Білоцерківського перемир'я, почав готуватися до нових битв з урядом Яна Казимира.

З кожним днем і місяцем наближалася розв'язка цієї драматичної ситуації, яка могла вирішити питання, чи Україна збереже свою державність, чи знову відновиться влада польської корони на Великій Україні.

Цей рубікон прискіпили події дипломатичних зносин Богдана Хмельницького з Молдавією. Гетьман намагався династично себе проявити в очах європейських держав, а тому задумав оженити свого сина з дочкою молдавського господаря Василя Лупула – Розандою.

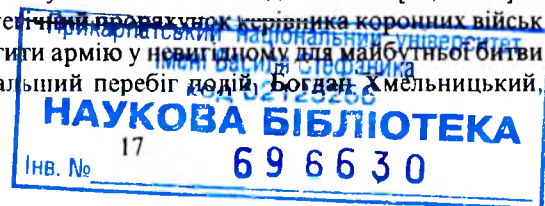
Хоч останній у цій справі і загравав з польською короною, Хмельницький не відступав від задуманого шлюбу. Як писав Микола Костомаров, "молдавський господар Лупул обіцяв у 1650 році дочку свою Домну Розанду за жінку Тимошеві Хмельницькому та звиняючися молодістю дівчини, просив відстрочення на один рік... Після запевнення польських істориків Лупул звістив грозяче йому насильство проводила польського війська Калиновського, а Калиновський розложив своє військо над рікою Богом і загадав відсічи дорогу синові Хмельницького, що йшов у Молдаващину" [12, с.297-298].

Козацький літописець Самійло Величко писав, що польське військо радило Калиновському "не йти на шлях, що лежав Хмельниченкові з України до Волох (через Ладжину), а затриматися із своїм військом з боку біля Брацлавля й Байгорода і краще вивідатися про той Хмельниченків виїзд на відвідання волох. Гетьман Калиновський не послунав тої ради й, прагнучи найретельніше віддати й відомстити на Хмельниченкові свою колишню кривду від Хмельницького, рушив просто й поспіхом до Ладжина" [20, с.94-95].

Але зарозумілий польський гетьман не послунав своїх найближчих радників. За словами Самійла Величка, він став обозом у німецькому й голодному місці поміж Ладжиним і горою Батогом, яка прилягала від поля до ріки Бугу – біля неї на одну чи дві милі вище Батога лежить і місто Ладжину [20, с.95].

Через пихатість, як зазначає Проспер Меріме, "жовніри не любили і не поважали Калиновського: він був черствий і владний, охоче при кожній нагоді підкреслював свою зверхність, особливо коли йому здавалося, що хтось сумнівається у його військових здібностях" [19, с. 268].

Цей перший стратегічний промах українського керівника коронних військ Калиновського – розмістити армію у несприятливому для майбутньої битви місці – вплинув на подальший перебіг подій. Богдан Хмельницький,

набувши досвіду в попередніх боях, перед битвою під Батогом виявив вдалий стратегічний план. Він приховав перед Калиновським своє близьке перебування і направив кількатисячне військо Тимоша в напрямі Ладжина, сподіваючись на те, що Калиновський не розгадає його плани й буде нападати на гетьманича з метою легкої перемоги.

Тим часом Б.Хмельницький таємно з головними своїми полками прямував за сином. До того ж Хмельницький, передбачаючи, що Калиновський буде нападати на Тимоша, відправив йому хитрого листа, щоб не чіпав козаків, які йдуть з сином, бо вони можуть наробити лиха, ідучи на весілля у Молдавію. Про це писали у своїх розвідках Микола Костомаров і Жан Бенуа Шерер.

За твердженням академіка Івана Крип'якевича, напередодні битви під Батогом Хмельницький основні свої полки зібрав у гетьманській столиці Чигирині “і звідти вирушив проти гетьмана Калиновського, який очолював польські окупаційні війська на Брацлавщині... Калиновський розташував свій табір під Батогом, над Бугом. Польські війська, хоч вони займали великий простір і не мали сильних укріплень, почували себе безпечно, не чекаючи наступу” [13, с.119].

Також Михайло Грушевський на основі першоджерел твердив, що Калиновський вибрав не вигідну позицію для битви, яку ще перед тим критикував Богдан Хмельницький: “Він (Калиновський. – Авт.) вибрав собі таку гладку рівнину недалеко від Бугу таку велику, що мале польське військо не могло її опанувати: і сто тисяч ледве могло б її оборонити, каже учасник” [6, с.437].

Така незavidна доля внаслідок невдалого командування Мартина Калиновського склалася під Батогом на Поділлі станом на 21 травня 1652 року. Горда пиха й упертість Калиновського та бездарне розташування його коронних військ призвели до розгрому шляхетської армії і загибелі самого керівника.

Як проходила сама битва під Батогом, довідуємося з ряду першоджерел та досліджень відомих істориків. Перш за все необхідно визначити точний день і місяць початку битви, бо її подають дослідники по-різному. Козацькі літописці Самовидець, Григорій Граб'янка та Самійло Величко зовсім не вказують числа дня і місяця проходження битви. Також французи Жан Бенуа Шерер і Проспер Меріме не згадують будь-яке число дня і місяця битви під Батогом.

Микола Костомаров вважає, що битва почалася 22 або 23 травня за старим стилем [11, с.71], а Михайло Грушевський – 1 червня за новим стилем [6, с.437]. Здається, що найбільш точну дату початку битви подає Іван Крип'якевич, тобто 22 травня 1652 року [14, с.119].

В.В.Грабовацький. Битва під Батогом – слава сторінка в історії Хмельниччини

Друге нез'ясоване питання – скільки воїнів брало участь у цій битві з обох сторін. Проспер Меріме твердить, що Калиновський мав понад 20 тисяч жовнірів, з них 12 тисяч піших, які розташував табором на правому березі ріки Буг, а татар було 14 тисяч, Тиміш проходив з 35 тисячами козаків [19, с.266].

Козацькі літописці оперують ще іншими цифрами: з Тимошем знаходилося 26 тисяч. Михайло Грушевський вважає, що польські джерела перебільшують число як польських, так і українських вояків [6, с.437].

Підсумовуючи всі ці дані кількості воїнів, які брали участь у генеральній битві під Батогом, можна ствердити, що з обох сторін у боях брало участь 50 тисяч чоловік.

Як проходила генеральна битва під Батогом?

Український гетьман за своїм стратегічним планом вирішив ударити на Калиновського до приходу до нього нових польських жовнірів. У зв'язку з цим Богдан Хмельницький вирішив наперед козацько-татарський загін Тимоша, а сам з головною армією на певній відстані прямував за сином, знаючи, що його буде атакувати Калиновський.

Спокійно перебуваючи у своєму таборі, поляки аж ніяк не сподівалися на напад козаків і татар. “Коли показався передовий татарський полк, – писав М.Грушевський, – сорозмірно невелика польська кіннота, не зібравши відомостей про не приятельські сили, відважно кинулась на них передовців і зав'язала з ними битву, яка зайняла перший день, 1 червня н.с. Спочатку поляки жвавим натиском збили татар з поля, трохи їх порубали. Потім, коли поспіли більші татарські сили, вони збили з поляків і змусили їх відступити до своїх позицій. Але поки йшла ся кавалерійська битва, наспіли головні сили Хмельницького і через ніч обійшли польський табір так, що поляки не помітили. Коли на другий день татарська кіннота відновила кавалерійську атаку, польська кіннота знову віддалася сій кавалерійській битві. Даремно, мовляли, досвідчений в тридцятилітній війні комендант німецької піхоти Пшиемський загодя радив не відновляти битви. тільки окопатись з пішим військом, а Калиновському з кіннотою як най скоріше відступити до Камінця і там зібрати сили для розправи з козаками й татарами. Калиновський сеї наради не послухав і за кілька годин побачив себе оточеним в колі козацькими й татарськими силами” [6, с.437].

Михайло Грушевський детально описує фінал цієї програної для поляків битви. Він пише: “Поки точилася кавалерійська битва, козаки приступили до табору, і не зважаючи на завзяту оборону “німців”, після кількогодінної стрілянини розірвали безконечну лінію табору, довшу як на мило, і ввійшли до середини. Коли стало ясно, в яку халепу вскочи-

лося, в польському війську почалась паніка, непослух, бунт. Калиновський з частиною війська відступив до укріплень, заложених Пшіємським; інша частина, побачивши, що козаки вже рубають піхоту в таборі, пустилися в розсіпку, і з яких півтори тисячі їх втікло. Ті ж, що зісталися в таборі заложеним дійсно невдало на безводному місці; почасти згинули, почасти попали в руки козаків і татар. Сам Калиновський поліг; оповідали, що йому одрубано голову, прибито на жертку і так понесено на показ... Поліг також його син, обозний коронний, згаданий Пшіємським, староста Красноставський, Марек Собеський – довголітній учасник війни з козаками і староста теребовлянський Юрій Балабан, староста вінницький Оджновольський і цілий ряд інших визначних шляхтичів” [6, с.437].

Ще виразніше про цей розгром польської мілітарної сили на основі першоджерел писав Іван Крип'якевич: “Хмельницький, – стверджував він, – використав момент несподіваності. 22 травня 1652 року перед польським табором з'явилися козацькі полки під його командуванням. Козацька кіннота зав'язала бій. Польська кіннота вийшла на зустріч, але необережно заглибилась далеко вперед, потрапила під обстріл з флангів і зазнала великих втрат. Наступного дня, 23 травня, Хмельницький ударив на ворожий табір з фронту головними силами і водночас на тили кінноти, яка почала атакувати польські позиції. Слабкі укріплення були зразу ж здобуті. Найдовше оборонялася чужоземна піхота, яка побудувала собі редути, які козацька артилерія врешті-решт розбила. Козацькі війська вдерлися у польський табір і тут у запеклій боротьбі зламали останній опір шляхетських військ. У бою було знищено повністю польські війська, тут загинув сам гетьман Калиновський і багато визначних панів” [13, с.120].

Так закінчилася славною перемогою для України битва під Батогом. Це була належна відплата за берестецьку поразку національно-визвольних військ Б. Хмельницького.

Розгром основних польських військ під Батогом викликав панічний страх не лише серед польської шляхти в Україні, але й в етнічній Польщі. Сюди з України надходили сумні звістки про загибель основних коронних військ. Так, наприклад, краківський міщанин Мартин Голінський, сучасник цих подій, у своїх “Записках” повідомляв у Варшаву 12 червня 1652 року, як козаки і татари під Батогом здобули їх табір, внаслідок чого загинуло багато жовнів, знатних шляхтичів і наклав головою сам Мартин Калиновський. “1 червня удосвіта, – повідомляє Голінський, – орда почала наступати як раніше козаки вдарили на табір із заду, з якими піхота вела таку перестрілку, що на протязі трьох годин не видно було нічого, тільки вогонь... наші, не маючи можливості стримати, хотіли

відступити в табір, але, оточивши їх, козаки в таборі німців рубують, а тому наші розсіпалися, із цієї німецької компанії ні один воїн не втік, всіх порубали, гетьмана польського коронного підстрелили, про якого говорять, що вже не жив, п. Пшіємського вбили і старосту вінницького, так говорять, інші командири порубані і взяті в полон 20 тисяч нашого війська було, які не втекли...” [1].

Другий учасник боїв, поляк Микола Длужевський, вирвавшись з оточення, 24 травня в листі до коронного канцлера князя Лещинського детально розповідав про розгром польської армії під Батогом. “Ясновельможний князю, канцлеру і добродію, – писав він, – повідомляю вас про жадливий, нечуваний і швидкий розгром наших військ Хмельницьким і ордами – кримською, ногайською і буджацькою.

Хід воєнних подій був такий. 1 червня орда в числі 16 тисяч підступила до нашого війська, яке билось цей день з великою мужністю. Три полки відтиснули татар на півмилі. Але після того, як до орди підійшли підкріплення, їй удалось не тільки швидко відбити атаку, а й добитися переваги. Бій тривав до вечора і завдав нашим військам чималих утрат.

На другий день, 2 червня, коло полудня, нас атакував сам Хмельницький з такими великими силами, що ми не змогли протриматись і одної години. Нас, оточених з усіх боків, орда рубала шаблями, а козаки так захопили табір, що наше військо було буквально стерто з лиця землі. Гетьман (Калиновський) одразу ж сховався в редутах, зайнятих іноземними полками. Але й так не можна було довго опиратись, бо ворог, який мав кілька десятків гармат, оточив наші редуты з усіх боків. Оборонці останні були або вбиті, або взяті в полон. Їм довелося здатися і боронити наспіх збудовані і не маючи води редуты однаково не було змоги, особливо при тому заміщенні, яке виникло після того, як довідалися про втечу челяді із табору. Цей табір був такий великий, що й 100 тисяч з трудом оборонили б його. З фронту, проте, його прикривала тільки одна шеренга, а в тилу не було не тільки ар'єргарду, а буквально жодної озброєної людини. Козаки й татари легко проникали в табір і брали в полон кого хотіли й де хотіли.

З усього нашого полку Бог урятував тільки мене і ще одного воїна, нам удалося чудом переплисти ріку...” [10, с.236-237].

Слух про розгром коронних польських військ розійшовся по всій тодішній Європі. Так, наприклад, у листі до путивльського воєводи Федора Хілкова про перемогу Хмельницького повідомлялось 24 червня 1652 року таке: “Іх Господь Бог даровал нам обоз лядский разгромить 23 дня месяца Мая, где и Калиновского, гетмана коронного и сына его и товариство все побито” [2, арк. 501; 8, с.261].

Такого роду листи доходили до Молдавії, Угорщини, Німеччини, Австрії, Англії та інших країн Центральної і Західної Європи. Здається, це була чи не найбільша битва 1652 року в Європі. У ній український гетьман Богдан Хмельницький проявив великий талант військового мистецтва на рівні з іншими європейськими полководцями того часу. Гетьманська Україна відстояла свою державу, незалежність.

Розгром шляхетської армії під Батогом 1652 року викликав переполюх у всій Речі Посполитій, особливо на західноукраїнських землях. Жидачівський староста Джемек в листі до маршала коронного писав зі Львова 20 червня 1652 року, що “великі страхи по тому погромі в цих краях стали, так що багато їх рушили до Вісли” [23, с.208]. Воєвода Руського воєводства (Галичини) почав організовувати “шляхетських недобитків з-під Батога і готувати львівську фортецю до оборони від козаків і невгаваної хлопської сваволі і непокори” [19, с.273].

У 1652 році “знову по городах много панів пропало, которые на свои маестности понаездили были, бо знову оных их поспильство позабывало”, – писав літописець Самовидець [16, с.208].

Галицька шляхта ще в січні 1652 року повідомляла сеймові, що, незважаючи на Білоцерківський мир, “свавільне хлопство” не так легко придушити. У зв’язку з цим прикарпатська шляхта показала всім тим, “хто боронить безпеку Батьківщини бунтівників шляхетських пастках громити і зносити”. Король Ян Казимир в універсалі, виданому під Глинянами в липні 1652 року, писав, що вся шляхта “мусить в своїх серцях визнати, що різний мотлох і досі не можна побороити” [15, с.97].

На Прикарпатті, і особливо в гірських околицях, протягом 1652-1657 років селянсько-опришківські виступи настільки загрожували місцевій шляхті, що вона боялася навіть перебувати в таких містах, як Снятин, Коломия, Галич, де знаходилися міцні фортеці, а в них численні гарнізони військ і надійні арсенали зброї.

Все це було викликано перемогою національно-визвольної армії Богдана Хмельницького під Батогом у травні 1652 року.

1. Державний архів Івано-Франківської області. Фонд акад. Володимира Грабовецького. 2173, опис 1. “Записки” Мартина Голінського, краківського міщанина 1640-1654 рр.
2. Центральний державний історичний архів Росії. Ф. Посольський приказ. – Зносини Росії з Польщею. Справа 1а, ч. II.
3. Голобуцький В.А. Запорожское козацество. – К., 1937.
4. Грабовецький В.В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI-XIX ст. – Львів, 1966.
5. Грабовецький В.В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр. – К., 1972.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Кн. I. Роки 1650-1654. – К., 1996.

7. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ – Відень, 1921.
8. Документи Богдана Хмельницького / Упорядники І. Крип'якевич, І.Бутич. – К., 1961.
9. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Львів, 1991.
10. Історія України в документах та матеріалах. – Т. III. – К., 1941.
11. Костомаров М. Богдан Хмельницький. – Тернопіль, 1989.
12. Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших єї діячів. – Львів, 1918.
13. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – К., 1990.
14. Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1991.
15. Літопис Гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К., 1992.
16. Літопис Самовидця о війнах Богдана Хмельницького. – М., 1846.
17. Петровський М.Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648-1654) // Нариси історії України. – К., 1940.
18. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2. – К., 1991.
19. Проспер Меріме. Українські козаки. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990.
20. Самуїл Величко. Літопис. – Т. I, р. III. – К., 1997.
21. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – К., 1998.
22. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996.
23. Шерер Жан Бенуа. Літопис Малоросії або історія козаків запорожців та козаків України. – К., 1994.

V.V. Hrabovetsky

THE BATTLE NEAR BATIG – A GREAT PAGE IN THE HISTORY OF HMELYNCHSHYNA

The characteristic of a prominent event of the history of Hmelnychshyna-the battle near Batig is given in the article of a famous Galician historian. The battle took place 350 years ago. One of some primary sources and the analyses of some historical literature, the author rebuild in the memory real pages of that famous battle of 1652. In that battle polish forces were completely defeated. The author considers that the echo of that events was also noticeable at Precharpathian where even Galician peasants straggled against polish nobility. The author also describes some interesting bright appraisals of Ukrainian historians concerning the battle near Batig.

М.М.Волошук

ВІДНОСИНИ РУСЬКИХ УДІЛЬНИХ КНЯЗІВСТВ ІЗ УГОРСЬКИМ КОРОЛІВСТВОМ (СЕРЕДИНА 50-х – СЕРЕДИНА 80-х РОКІВ XII ст.)

На середину 50-х років XII ст. у взаємовідносинах руських удільних князівств з Угорським королівством наступив новий етап, що був нероздільно пов'язаний із подіями, які відбувались у Центрально-Східній Європі у цей час. В результаті завершення на Русі у 1152 році боротьби за “київську спадщину” [23, с.85] (тривала з 1148 р. [53, с.175]), а також цілого ряду коаліційних війн у центральній частині континенту [54, с.38; 16, с.43-44; 20, с.181] (у них впродовж 1146-1156 років брали участь

Угорщина, Візантія, Сербія, Венеція, Сицилія, Священна Римська імперія, а також і Русь [54, с.38]) стосунки південноруських регіонів та киево-руських земель з уграми остаточно і безповоротно почали розвиватись у цілком незалежному один від одного руслі, що досить часто виражав контрверсійні геополітичні і геостратегічні орієнтації правлячих династій, іноді сприяючи виникненню міжкнязівських війн.

Після приходу в Галичі до влади сина Володимирка – Ярослава (1153-1187) та унезалежнення останнього від військово-політичного впливу Києва і Волині взаємини з угорським королівським домом для цих потужних осередків східнослов'янської культури почали розвиватись у діаметрально протилежних напрямках.

Зокрема, київський князь Ізяслав Мстиславич, перебуваючи з угорським королем Гейзою II у родинних стосунках (сестра киево-руського володаря Єфросинія у 1146 році була видана за Арпадовича [58, о.49]), зумів зберегти союзницькі відносини після багатого на події і водночас драматичного 1152 року [4, с.230-235], що суттєво відобразилось на еволюції галицько-угорських відносин, а також на посиленні впливу східнослов'янської мови та культури на угорську знать [56, с.15; 44, с.41]. Так, у кінці 1155 року вже після смерті Ізяслава і вокняжіння на Волині його сина Мстислава [47, с.154; 37, с.320] до двору Арпадовичів було відправлено княжну Любаву – тещу Гейзи II, якій король, за словами літописця, "...дав багато майна" [4, с.267]. На нашу думку, цей "родинний візит" міг переслідувати і політичні цілі (зокрема, волинський протекторат над галицькою землею), оскільки існування суверенного Галицького князівства дещо перешкоджало князю продуктивно розвивати стосунки не тільки з угорцями, але й з Візантією. До того ж між Арпадами і Комнінами в цей час велась війна [2, с.257-261], у якій Мстислав із власними антивізантійськими амбіціями [54, с.38] міг суттєво допомогти угорцям, водночас досягнувши і своєї мети. Про можливість дипломатичних переговорів говорить і те, що як Гейза II, так і грецький імператор Мануїл Комнін у 1155-1156 рр. ще не визнавали Галицьке князівство суверенним (на думку російського дореволюційного дослідника К.Я.Грота, Гейза II стосунки з Ярославом не підтримував, бо вважав його васалом Ізяслава Мстиславича [20, с.206]. Натомість радянський вчений М.В.Левченко вважав, що галицькі князі були васалами ромеїв [35, с.480]; цієї ж думки притримувались ще один радянський дослідник Є.П.Наумов [41, с.64] та угорська сучасна дослідниця М.Фонт [59, о.63-64]). Без підтримки сусідів, в умовах відносно внутрішньополітичної стабільності, князівство могло досить швидко стати об'єктом зовнішньої експансії.

У праці вже згаданого нами І.Кіннама ми також можемо знайти опосередковані повідомлення про те, що після закінчення війни угрів з

греками представники як Волинського, так і Галицького князівств [26, с.509] брали участь в укладенні мирного договору [2, с.257-261] (а отже, були й учасниками конфлікту), що є додатковим підтвердженням того, що місія княжни Любави на рубежі 1155-1156 років могла мати політико-дипломатичний характер, спрямований на визначення подальшої долі угро-волинських та угро-галицьких відносин.

У зв'язку з цим ми вважали, що взаємини володимирських князів і Арпадовичів у цей час не занепали (як про це писали К.Я.Грот [20, с.206-207], радянська дослідниця Н.Пушкар'єва [48, с.35] та деякі угорські вчені [58, о.49]), а продовжували активно розвиватись (зокрема, у сфері торговельних відносин [50, с.7]). Так, вже на рубежі 1156-1157 років після того, як князь Мстислав напав на волинські володіння свого дядька Володимира Андрійовича, останній "...убежа къ Перемишлю, и оттуда бежа во Угры къ королю, бо бе сестра его за королемъ Угорскимъ" [1, с.484-485; 5, с.61; 3, с.207; 7, с.49]. Візит його був нетривалим, бо в тому ж 1157 році він повернувся і в союзі з Ярославом галицьким вступив в боротьбу за повернення волинської землі [3, с.207]. Не виключено, що така короткочасна поїздка була викликана відмовою короля надати Володимиру військо проти Мстислава ("...аз не ратью пришел есмь к вамъ..." [5, с.62]), хоча сучасний український дослідник М.Ф.Котляр вважає, що князь повернувся з уграми [30, с.262].

За дещо іншим сценарієм у ці роки розвивались взаємостосунки галицького князя з Арпадовичами. Огримавши до своїх рук стратегічно важливі й економічно багаті землі, Ярослав Володимиркович опинився перед дилемою налагодження взаємин з угорцями, які на початку 50-х років XII ст. не раз здійснювали походи у володіння його батька [12, с.206; 69, с.300-301; 61, с.386-387], виконуючи союзницькі обітниці, дані київському князю. Оскільки взаємовідносини Володимирка з Арпадами обумовлювались стосунками з грецькими імператорами [41, с.64] і дана взаємозалежність продовжувала зберігатись також під час останньої угро-візантійської війни, Ярослав вирішив не відступати від даної тактики, зберегти союзницько-васальні взаємини з Комнінами, а тому взяв участь у конфлікті (з джерел, на жаль, невідомо, як саме), після чого, згідно з не зовсім конкретними свідченнями І.Кіннама [2, с.260-261] та рядом досліджень пізнішого часу [35, с.491], міг бути присутнім під час укладання мирного договору між обома державами.

Військово-політична підтримка ромеїв була Ярославом необхідна, тому що з боку угорців відчувався деякий тиск. Арпади, організувавши з руських переселенців так звані "низинні осади", з 50-х років XII ст. почали поширювати свої сфери впливу у Карпатах. Вони запрошували на сторожову службу різного роду кочівників, що створювало на кордоні

атмосферу постійної напруги. Такі засічні лінії у кінці XIX – на початку XX ст. були досліджені угорськими археологами й істориками А.Ходінкою та І.Бонкало [39, с.22].

На нашу думку, в цей час безпосередньо між галицьким князем і угорським королем не було заключено жодної союзницької угоди, незважаючи на те, що довгий час дружиною батька Ярослава – Володимирка була угорка Софія [4, с.196] і Галич, таким чином, перебував у династичних зв'язках з двором Арпадів. Єдиним документом, що міг регламентувати відносини обох сторін у цей час, був договір, укладений, на нашу думку, після завершення угро-грецької війни в 1158 році. Саме з цих причин пояснюється відсутність тоді будь-яких серйозних конфліктів між обома сторонами і навіть спроба більш тісного зближення в 1158-1159 роках, яка увійшла в історію як “вирішення справи Івана Берладника” [38, с.102]. Будучи реальним претендентом на галицький престол, але, в силу обставин, не маючи змоги його зайняти, Іван проживав у м. Берладі на нижній течії Дунаю (звідки і отримав своє прізвище), де, користуючись активною підтримкою половців [55, с.62], а також київського князя Ізяслава Давидовича [64, о.69], час від часу здійснював набіги на південні галицькі володіння [4, с.273]. Це дуже турбувало Ярослава (а також, можливо, і Гейзу II, у якого в Подунав'ї були торговельні інтереси [26, с.143-144], що, очевидно, не співпадали з присутністю тут Івана Берладника), а тому, коли його супротивник перебував у Києві, “...підмовив був князів руських, і короля [угорського Гейзу II] і лядських князів, щоб вони були йому помічниками проти Івана...” [4, с.273]. Король погодився йому допомогти і прислав “жука свого” [4, с.273], однак переговори про видачу Івана для галицького князя завершилися невдачею [64, о.70]. Угорський дослідник початку XX ст. Х. Стріпски зазначав, що, незважаючи на це, підтримка Гейзи II для Ярослава мала велике значення (“...Jánoszláv ebben a magyar király támogatására is számíthatott...” [64, о.70]), бо позитивно позначилась на міжнародному становищі Галицького князівства.

В цілому, впродовж 1153-1159 років взаємовідносини волинських князів і галицького володаря з Арпадами обумовлювались складними внутрішньополітичними, геостратегічними і міжнародними подіями, перебудовами та ін., в контексті яких вони і розвивались, викристалізовуючи нові напрями і форми подальшої еволюції. Більш тісними зв'язки були між Гейзою II і володимирськими правителями, з якими угорці були зв'язані тісними і регулярними династичними та дипломатичними стосунками; однак останні поступово їх нівелювали, оскільки внутрішньородинні непорозуміння не давали їм змоги активізувати зовнішньополітичну діяльність князівства. Натомість галицький князь, постійно пам'ятаючи про

зміцнення з уграми на початку 50-х років XII ст. та відчуваючи військовий тиск в прикордонних смугах, все ж шукав шляхів для дипломатичного зближення, результатом чого стало мирне співіснування.

Зрештою після невдалого для галицького володаря вирішення справи Івана Берладника його зближення з угорським королем стало все більш очевидним. Хоча в джерелах немає прямих чи опосередкованих свідчень про заключення між обома правителями будь-якого договору, частина українських [27, с.61; 32, с.23; 30, с.258; 29, с.21; 43, с.48] та угорських вчених [64, о.70; 59, о.64] схильна вважати, що саме на початку 60-х років XII ст. дана подія мала місце. Про суттєве покращення стосунків сусідніх регіонів говорять і деякі археологічні дослідження, здійснені угорськими вченими і описані закарпатськими спеціалістами О.Мицюком [39, с.24], Е.А.Балагурі і С.І.Пеняком [14, с.74-76]. Розкопки, які проводились на теренах етнічних східних земель Угорщини впродовж XIX-XX ст., показали, що чисельність руського населення, яке тут проживало в 50-60-х роках XII ст., була досить значною. Угорські королі, намагаючись заселити ці пустельні території, на думку вчених, свідомо запрошували сюди колоністів не тільки із Західної Європи [21, с.24], але й з Русі, що було зручно як в геополітичному, так і в економічному плані [40, с.56; 14, с.75; 42, с.216]. На той час в усій Угорщині вже було відомо 17 населених пунктів, де проживало здебільшого східнослов'янське населення [25, с.84-85; 68, о.44]. Природно, що за умов існування добросусідських відносин з Ярославом Володимирковичем цей процес не повинен був швидко зупинитись на будь-які перешкоди. Таким чином, можна погодитись із сучасним українським вченим О.Іоаннісієм [24, с.61], який висловив думку про те, що у вказаний період “Галицьке князівство з Угорщиною (бувало незалежні стосунки, не консултуючись з Візантією”.

Досить неоднозначно продовжували розвиватись взаємини Арпадів із волинськими князями, які остаточно зрестали підтримувати зв'язки з угорцями (не виключено, що через зміну вектора розвитку угро-галицьких стосунків). В “Ілюстрованій хроніці Віндобони” під 1161 роком знаходиться повідомлення про те, що король Гейза II зі своїми братами Стефаном і Владиславом у супроводі численного війська вирушили у Володимирію (“...rex Geycha dedit ducales expensas fratribus suis Ladislao et Stephano, duxitque exercitum in R(u)sciam super Lodomerium ducum...” [9, с.220]), де висунули місцевому князю Мстиславу, як зазначав автор документа, несправедливі претензії з приводу того, що він силами русів і половців наносив шкоду королівським володінням (“...qui male tractatus fuerat a Rutenis et Cunis...” [9, с.220]). Звісно, що військо угрів просувалось через терени Галицького князівства, а тому можна припустити, що у даному поході брав участь і Ярослав. Справжні причини, які

спонукали короля вирушити на Волинь, – невідомі, однак, можна припустити, що це сталося після відчутного погіршення угро-володимирських стосунків у 1158-1159 рр. Гейза II все ще був зацікавлений у підтриманні з даним осередком союзницьких династичних взаємин, а тому і вирішив нагадати про це саме таким шляхом.

Проте домогтись активності у взаємовідносинах з князями Волині, яка мала місце на початку 50-х років XII ст., Гейзі II не вдалося. В умовах нового посилення військово-політичної напруги у Центрально-Східній Європі, ініціаторами чого були Арпади і Комніни, це мало неабияке значення, особливо у процесі подальшого розвитку взаємовідносин угрів зі своїми східними сусідами.

Після смерті у 1161 році короля Угорщини Гейзи II та цілого ряду спроб візантійського імператора Мануїла Комніна посадити на престол свого ставленика [2, с.256; 8, с.162-163; 26, с.141] у взаєминах обох країн назрівав черговий злам, який погрожував перерости у збройний конфлікт. Особливо реальним це стало після коронування у 1162 році Стефана III, матір'ю якого була сестра колишнього киево-волинського князя Ізяслава Мстиславича – Єфросинія [48, с.35]. Оскільки її син ще не міг самостійно керувати державою в 14 років, вся влада зосередилась у її руках (цієї думки притримувались як угорські вчені XIX-XX ст. [70, о.317; 58, о.50], так і представники радянської історичної науки [48, с.35]).

Усвідомлюючи, що невдовзі між обома країнами розпочнеться війна, як Арпади, так і Комніни почали шукати союзників, формуючи дві великі коаліції. Угорці, перебуваючи в хороших стосунках з киево-волинськими (як зазначав радянський історик В.Пашуто [46, с.179]) і галицьким князями [2, с.257; 24, с.61] (Ярослав, надавши у 1163 році притулок претенденту на грецький престол Андроніку Комніну, виступив таким чином проти Мануїла [6, с.166-167; 24, с.61]), мали суттєву перевагу. Саме тому в ході підготовки до військових дій навіть вирішили закріпити цей союз шляхом одруження Стефана з донькою Ярослава [2, с.260-262; 64, о.70-71; 46, с.179; 18, с.113]. Російські історики XIX ст. К.Грот [20, с.303] і А.Лонгінов [37, с.321] вважали, що проект даного шлюбу і відповідного династичного союзу було створено і узгоджено обома сторонами ще в 1158 році (тобто одразу після невдалої спроби вирішення “проблеми Івана Берладника”). Паралельно угорці шукали підтримки в Чеського Королівства та серед половецьких племен [2, с.260].

Однак дипломатична діяльність Мануїла, спрямована на розірвання можливого угро-галицького династичного союзу, не дала очікуваного ефекту. Як зазначав російський діаспорний історик Г.Вернадський [17, с.46], Візантія протягом XII ст. постійно намагалась використати руських князів у своїх цілях, а тому коли Мануїл довідався про можли-

М.М. Волощук. Відносини руських удільних князівств із Угорським королівством (середина 50-ч – середина 80-х рр. XII ст.)

вість створення проти нього потужної угро-русько-половецької коаліції одразу ж відправив до київського і галицького князів посольства з вимогою відмовитись від союзу з Арпадами. У листі до першого імператора вирішив нагадати “...про клятвенні умови, які він заключив з царем (очевидно, під час коаліційних війн пер. пол. 50-х років XII ст. – М.В.) ти осудити його за дружбу з галицьким князем Ярославом, який, порушивши договір з Римлянами в інших статтях, крім того прийняв і удостоїв дружби Андроніка...” [2, с.257; 31, с.6]. Відповідне посольство було відправлене і до Ростислава Смоленського, який у свій час обіймав київський престол [2, с.260; 11, с.158].

Однак основну увагу візантійської дипломатії зайняло вирішення “галицького питання”, а саме: реальної можливості створення потужного союзу між Стефаном III і Ярославом. Останній, за словами галицько-українського історика XIX ст. І.Шараневича, “...легко могъ дати неревесь спору на одну, або на другу сторону” [57, с.37].

У зв'язку з цим, як писав візантійський історик І.Кіннам, “не випущений був з уваги навіть і Ярослав” [2, с.260]. Посольство Мануїла, яке прибуло в Галич, звинувачувало князя в недотриманні обіцянок, даних недавно імператору, а також шляхом намовляння на угорського короля (“...знай, що даючи свою доньку за короля Пеоня, ти з'єднуєш її з людиною аморальною і в своїх думках досить нестійкою...” [2, с.261]) намагалось переконати Ярослава в недоцільності укладення цього шлюбу [35, с.491; 24, с.62; 70, о.317; 18, с.113]. Вислухавши послів “з якоюсь невдячною простотою” [2, с.261], галицький князь відмовився від своїх попередніх намірів, після чого його донька була відправлена з угорського двору додому [59, о.64; 45, с.179] (деякі закарпатські [29, с.21] та угорські науковці [64, о.71; 70, о.318] навіть вважають, що це відбулося вже після заручин); причому мати Стефана – Єфросинія, як вважав М.Вертнер [70, о.318], розраховувала, що в майбутньому все ж таки ситуація зміниться на краще.

На нашу думку, Ярослав Володимиркович відмовився від вже запланованого шлюбу і відповідного династичного союзу з іншими міркувань. Не виключено, що Мануїл міг через своїх послів дозволити князеві розширити свої власні військово-політичні і торговельні сфери впливу на південь до гирла Дунаю (де по сусідству вже мешкав син союзного Ярослава Юрія Долгорукого – Василько [2, с.262; 30, с.259]), що дозволило б також розв'язати “проблему Івана Берладника”. Паралельно це посприяло б піднесенню Галицького князівства (як зазначає сучасний український дослідник М.Ю.Брайчевський [15, с.24]) та допомогло б спільними галицько-візантійськими силами відбивати можливі напади військ Стефана III, бо Ярослав Володимиркович, за

словами І.Шараневича, “стоявши зразу по сторони короля Угорського, отступивши отъ того на сторону царя греческого, легко могъ навести полки угорські на свою въ мире проживающу землю...” [57, с.37]. Слід також зауважити, що даний регіон на той час не вважався територією полководців, які прийшли сюди згодом [65, о.329], а тому міг на середину 60-х рр. XII ст. безперешкодно перейти у володіння Галича [63, о.28].

Таким чином, як зазначав угорський історик-генеолог XIX ст. М.Вертнер, в угро-візантійській боротьбі за галицького Ярослава переміг Мануїл [70, о.317], і хоча на боці Стефана III у війні з греками окремі руські полки все ж таки брали участь [2, с.263] (це могли бути найманці або колоністи), перевага опинилася на боці ромеїв. Зумівши за короткий час підключити у війну сербів, імператора Священної Римської імперії Фрідріха I Барбароссу, австрійського герцога Еріха (Генріха Лева) та турків сельджуків [2, с.261-262; 11, s.158], греки трьома фронтами атакували володіння Арпадів. Одне з цих військ, під командуванням Андроніка Лампарда і Никифора Петраліфа “з галицького напрямку”, як зазначає сучасний будапештський вчений К.Дьюла [60, о.91], напало на “...Тавроскіфію, що належала Гуннам...” [2, с.289; 11, s.158]. Ми схильні вважати, що це могла бути якась порубіжна угро-галицька територія в прудо-дунайському межиріччі. Опираючись на свідчення російського дослідника XVIII ст. В.Татіщева [51, с.79], можна припустити, що у складі цього війська знаходились і полки Ярослава Володимировича; хоча радянський візантолог М.В.Левченко був схильний вважати, що князь від участі у війні утримався [35, с.492].

В результаті завершення у 1167 році військових дій, угорці були змушені укласти з греками мир на важких для себе умовах [26, с.142]. Ще більше ускладнювало їхнє становище те, що з кола потенційних союзників зникли киево-волинські і галицький князі, а це суттєво погіршило взаємовідносини між правлячими родинами, відкинувши, після одруження Стефана III з австрійською принцесою Агнесою [2, с.291; 64, о.71], можливість порозуміння і зближення у невизначене майбутнє.

Хоч у писемних джерелах 70-80-х років XII ст. відсутні будь-які вказівки про військові зіткнення, археологічні дослідження, проведені у XIX – на початку XX ст., показали, що обидві сторони готувались до збройного конфлікту. Так, частина закарпатських істориків [14, с.75-76], опираючись на дані археологічних розкопок, здійснених угорськими вченими Г.Ортугаєм, схильні вважати, що в цей період Арпади будували на Закарпатті міцні замки, створювали засічні лінії, за допомогою яких хотіли уникнути нападу збоку галицького князя. Паралельно угорська знать зі сходу продовжувала переманювати галицьких селян, в результаті асиміляції яких згодом утворилась специфічна народність – русини, типові представники угорського етно-племінного менталітету.

Про те, що на галицько-угорському порубіжжі у цей час існували укріплені фортеці, говорить і “Ілюстрована хроніка Віндобони”. Зокрема, під 1173 р. у ній йдеться про те, що король Стефан їздив на відпочинок у Землинський замок (“...Obiit in castro Zemlen anno domini MCLXXIII-o tercio Idus Aprilis feria quinta...” [9, s.220-221]). Треба сказати, що для самих Арпадів потреба укріплювати східні кордони виникла фактично вперше, оскільки, за словами закарпатського історика В.Пачовського [45, с.38], більшість племені на чолі з королем мешкала до середини 70-х років XII ст. в низинах між Тисою і Дунаєм. Тепер піклування про захист Ужоського і Верещького перевалів перетворилось в одне із найважливіших завдань угорської зовнішньої політики [40, с.55]. Словацький історик і археолог Е.Перфецький [66, с.27] на основі проведених ним досліджень прийшов до думки, що прикордонні фортеці зводились, як правило, з каменю і дерева, причому будувати їх помагали також і вихідці із Західної Русі.

Аналогічні результати дали археологічні дослідження, які проводились в західноукраїнських землях переважно у другій половині XX ст. Так, львівський науковець М.Рожко [49, с.12] між м. Сколе і горою Ключ в урочищі Колодна по гребеню гори Чудилів у напрямку від р. Опір до самої вершини віднайшов два паралельних рови з валами. Між собою вони були розміщені на значній відстані і закінчувались городищем. Увесь цей військово-архітектурний комплекс називався Тухольські ворота. Саме тут, на думку дослідника, Ярослав Осмомисл міг створити систему оборонних споруд проти можливого нападу угорів. Інший радянський вчений М.Лелекач [36, с.4] у своїй кандидатській дисертації, присвяченій проблемам історії Закарпаття з XI-XVIII, навіть довів, що в досліджуваній період галицький князь володів закарпатськими землями.

Про те, що між Арпадами і галицькими князями існували в 70-80-х роках XII ст. напружені військово-політичні стосунки, свідчить автор “Слова о полку Ігоревім” [6, с.30], який, возвеличуючи галицьку сторожову службу [19, с.255], зазначав: “Галицький Осмомисл Ярослав! Високо сидиш ти на престолі своєму златокованому, гори підпер Угорські своїми полками в залізо одягнуті, заступивши шлях королеві, закривши ворота Дунаю...” [6, с.30; 64, о.73; 28, с.5; 67, о.85]. На основі вивчення цього документа, радянський історик М.Тіхоміров [52, с.33] вважав, що галицький князь побудував засічні лінії в нижній течії Дунаю, створюючи перешкоди спільним угро-візантійським силам для придушення державотворчих амбіцій болгар.

На думку І.Шараневича [57, с.37], Ярослав у випадку безпечного ставлення до захисту західних порубіжних регіонів легко міг спровокувати напад угорських загонів на свої землі, особливо в період правління Бейли III (1173-1196) та за умов поступового поширення сфер впливу католіцизму на Схід [21, с.24].

Однак, незважаючи на те, що у військово-політичних стосунках між правлячими династіями не було миру, торговельні взаємини продовжували динамічно розвиватись. Через те, що з Галича на Угорщину в цей час існувало кілька шляхів (вздовж півніжжя Карпат через "Руські ворота" та вверх по Дністру до Перемишля і далі на Краків [13, с.94]), щороку західноруські купці відвідували так звані "вільні ярмарки" (*liberum forum*), які проходили в угорських містах. Про це повідомляють в основному угорські документи [10, с.208], які активно вивчав сучасний будапештський історик Д.Крішто [62, с.39; 33, с.24]. На його думку, саме в результаті постійного відвідування руськими торговцями подібних акцій, в цілому ряді міст комітатів Боршод і Телеш в 70-х роках XII ст. утворилось кілька характерних поселень, де проживали виключно вихідці із східнослов'янських регіонів.

Таким чином, в середині 50-80-х років XII ст. галицько-угорські військово-політичні стосунки розвивались досить напружено, постійно змінюючи вектор еволюції та подекуди погрожуючи вилитись у відкритий конфлікт. Цьому сприяла геополітична ситуація в регіоні, переорієнтація князя Ярослава у період угро-грецького протистояння 1163-1167 років у бік Візантійської імперії, а також дипломатичний курс династії Комнінів, що прагнула розірвати ще нетривкий угро-галицький союз та родинні зв'язки Арпадів з волинськими князями. В ході цієї прихованої ворожнечі обидві сторони посилено укріплювали порубіжні землі, побоюючись військового вторгнення, про що свідчить велика кількість археологічних знахідок. Проте внаслідок такого протистояння зовсім не постраждали торговельні взаємини, які продовжували активно розвиватись, сприяючи посиленню східнослов'янського впливу при дворі угорських королів та в порубіжних містах.

1. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. - М., 1962. - Т.2. - 938 с.
2. Киннам И. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов (1118-1180). - СПб., 1859. - 363 с.
3. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. - М., 2000. - Т.9. - 256 с.
4. Літопис Руський. - К., 1989. - 590 с.
5. Московский летописный свод конца XV века // ПСРЛ. - М.-Л.: АН СССР, 1949. - Т.25 - 463 с.
6. Слово о полку Игоревім. - К., 1989. - 619 с.
7. Холмогорская летопись. Двинской летописец // ПСРЛ. - Л.: Наука, 1977. - Т.33. - 250 с.
8. Хоніат Н. Історія в 2 т. - СПб., 1860. - Т.1. - 446 с.
9. Chronikon Pictum Vindobonense // Historiae Hungaricae Fontes domestici. - Lipsiae. 1883. - S.100-245.
10. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / ed. G. Fejer. - Budaе, 1841. - Т.5. - V.7. - 496 с.
11. Historia Regum Hungariae cum notiis praevis. - Budaе, 1801. - 334 с.

- М М Волошук. Відносини руських удільних князівств із Угорським королівством (середина 10-х - середина 80-х рр. XII ст.)
12. Joannes Kinnamos - Iohannes Cinnamos // Moravcsik Gy. Az Árpád-kori történet bizanci forrasai. Fontes Byzantini historiae Hungaricae aeo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum. - Вр., 1984. - S.206.
  13. Аулих В. В. Прикарпатье, Вольнь и Закарпатье в период Киевской Руси и феодальной раздробленности: торговля // Археология Прикарпатья, Вольни и Закарпатья. Раннеславянский и древнерусские периоды. - К.: Наукова думка, 1990. - С.93-96.
  14. Балагурі Е. А., Пеняк С. І. Закарпаття - земля слов'янська. - Ужгород: Карпати, 1976.
  15. Брайчевський М. Ю. Географічні межі Галицького князівства близько 1185 р. (з коментарів до "Слова о полку Ігоревім") // Галич і Галицька земля. - К.- Галич, 1998. - С.24.
  16. Насильевский В. Г. Труды в 5 т. - Л., 1930. - Т.4.
  17. Вернадский Г. Русская история. - М., 1997. - 542 с.
  18. Войнар М. о. Корона Данила в правничо-політичній структурі Сходу // *Analecta OSBM*. - Серія 2. - Секція 2. - Вип.1-2. - Рим, 1954. - С.105-119.
  19. Греков Б. Д. Древнейшие судьбы Западной Украины // *Новый мир*. - 1939. - Ч.10-11. - С.248-256.
  20. Грот К. Я. Из истории Угрии и славянства в XII веке (1141-1173). - Варшава, 1889.
  21. Грот К. Я. Карпато-Дунайские земли в судьбах славянства и в русских исторических изучениях. - СПб., 1905.
  22. Грушевський М. С. Історія України-Руси в 10 т., 11 кн. - К.: Наукова думка, 1992. - Т.2. - 640 с.
  23. Дорошенко Д. Нарис історії України. - Львів: Світ, 1991. - 373 с.
  24. Іоаннісан О. М. Про один епізод візантійсько-угорсько-галицьких відносин у другій половині XII ст. // Галич і Галицька земля. - К. - Галич, 1998. - С.59-66.
  25. Исторические черты Угро-Русских. - Унгарь, 1874. - Тетрадь 1.
  26. История Венгрии в 3 т. - М.: Наука, 1971-1972. - Т.1. - 644 с.
  27. Історія України: курс лекцій в 2 т. - К.: Либідь, 1991. - 573 с.
  28. Коломієць І. Г. Боротьба південно-західних руських князівств проти експансії угорських феодалів XI-XIII ст. // Наукові записки УжДУ. - Історично-філологічна серія. - Ужгород, 1949. - Т.2. - С.3-27.
  29. Кондратович І. М. Історія Подкарпатської Русі для народу. - Ужгород, 1924.
  30. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь // Україна крізь віки. - К.: Альтернативи, 1998. - Т.5. - 336 с.
  31. Котляр М. Дипломатія галицьких і волинських князів XII-XIII ст. // Київська старовина. - 2000. - №4. - С.3-15.
  32. Крип'якевич І. Князь Ярослав Осмомисл. - Львів, 1937.
  33. Кришто Д. Русские в Венгрии в эпоху династии Арпадов // *Славяноведение*. - 2001. - №2. - С.22-30.
  34. Левкович І. Нарис історії Волинської землі (до 1914 року). - Вінніпег, 1953. - 111 с.
  35. Левченко М. В. Очерки истории Закарпатья феодально-крепостнической эпохи XI-XVIII вв. / Автореферат на здобуття ступеня кандидата історичних наук. - Ужгород, 1958. - 22 с.
  36. Лелекач Н. М. Проблемы истории русско-византийских отношений. - М.: АН СССР, 1956. - 553 с.
  37. Лонгинов А. В. Родственные связи русских князей с угорским королевским домом // Труды Виленского отделения Московского предварительного комитета по устройству вь Вильне. - Вильна, 1893. - С.313-326.
  38. Мавродин В. В. Народные волнения в Древней Руси. - М.: Соцэкгиз, 1961. - 118 с.
  39. Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Подкарпатської Русі в 2 т. - Ужгород, 1936. - Т.1. - 246 с.
  40. Нариси історії Закарпаття в 3 т. - Ужгород. - Т.1. - 436 с.

41. Наумов Е. П. Из истории внешней политики Руси середины XII века (союзники и противники Володимирка Галицкого) // Внешняя политика Древней Руси. – М., 1988. – С.63-64.
42. Неуды З. История Закарпатской Руси до XIV столетия // Известия АН СССР. – М., 1945. – Т.2. – №4. – С.201-221.
43. Овейс І. О. Зовнішня політика України (від давніх часів до 1944 року). – К.: Либідь, 1999. – 240 с.
44. Пачовский В. История Закарпаття. – Мюнхен, 1946.
45. Пачовский В. Срібна земля. – Ужгород, 1993.
46. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – М.: Наука, 1968. – 472 с.
47. Полонська-Василенко Н. Історія України в 2 т. – К.: Либідь, 1992. – Т.1. – 640 с.
48. Пушкарьова Н. Л. Женщины Древней Руси. – М.: Мысль, 1989. – 286 с.
49. Рожко М. Ф. Карпатські фортеці доби Київської Русі // Київська Русь. Культура, традиції. – К.: Наукова думка, 1982. – С.12-20.
50. Спицын А. А. Торговые пути Киевской Руси. – СПб., 1911.
51. Татищев В. Н. История Российская в 7 т. – М.: АН СССР, 1963. – Т.1.
52. Тихомиров М. Н. Древняя Русь. – М.: Наука, 1975. – 429 с.
53. Федак С. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття). – Ужгород, 2000. – 308 с.
54. Фонт М. Политические отношения венгерского короля Гези II с Русью 1141-1152 // Hungaro-Slavica. – Вр.: Akademiae kiado, 1983. – Old. 33-40.
55. Фонт М. Роль соседних кочевников в формировании древнерусских княжеств южного региона // Место России в Евразии. – Вр.: Magyar Ruszisztikai Intézet, 2001. – С.55-63.
56. Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави. – Ужгород, 1991.
57. Шараневич І. Изъяснение на поля Отечественной географии и истории. – Львов, 1869.
58. Dobozy M. Királynéink az Árpád és Anjoukorban. – Szeged, 1934. – 100 old.
59. Font M. Magyar-orosz politikai kapcsolatok a 12 században // Aetas. – 1991. – №3. – Old. 53-75.
60. Gyula K. Az Árpád-kor háborúi. – Вр., 1986. – 328 old.
61. Homan V. Geschichte des ungarischen Mittelalters. – Berlin, 1940.
62. Kristó Gy. Oroszok az Árpád-kori Magyarországon // Acta Historica Szegediensis. – Szeged, 1980. – Old. 57-65.
63. Kristó Gy. A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. – Вр., 1994. – 157 old.
64. Magyar-ukrán történelmi kapcsolatok /szer. Sztrypszki H. – Вр., 1916. – 92 old.
65. Pauler Gy. A magyar nemzet története Árpád-házi királyok alatt. – Вр., 1893. – К.1. – 530 old.
66. Perfecky E. Socialne a hoapodarske pomori Podkarpanske Rusi ve stoletii XIII-XV. – Bratislava 1924.
67. Raumbaud A. Oroszország története eredetétől kezdve 1881-ig. – Вр., 1890. – 432 old.
68. Szabo I. Magyarság életrajza. – Вр., 1941. – 276 old.
69. Szalay L. Geschichte Ungarns. – Pest, 1866. – Т.1.
70. Werthner M. Az Árpádok családi története. – Nagybecskerekén, 1892. – 629 old.

M.M.Voloshchuk

THE RELATIONS OF RUS' SEPARATE PRINCIPALITIES AND HUNGARIAN KINGDOM (1150-1180TH)

The relations of rus' prinicipalities and Hungary in this period were changeable. It was caused by the international relations in the Central Europe and internal political development of Rus' and Hungary. So Rus' – Hungarian allians in the middle of 1150th - beginning 1160th later was replaced by the hidden enmity which could be converted to the military conflict in 1170-1180th

ЕТНОПОЛІТИЧНІ І НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

В.В.Бойцан

ПОШИРЕННЯ ПРОСВІТНИЦЬКИХ ІДЕЙ НА ПРИКАРПАТТІ В XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Проблема поширення українського просвітницького руху на Прикарпатті вивчена недостатньо. Тому це питання потребує детального та об'єктивного аналізу.

В праці “Роля України в новітній історії” І.Лисяк-Рудницький усі національно-визвольні рухи в країнах Східної Європи поділяє на дві категорії. До першої належать рухи, керівництво в яких залишалося за традиційно панівною верствою. Метою національних рухів цього типу було відновлення старої державності в її давніх традиціях. Рухи другої категорії характеризуються необхідністю формування провідної верстви, а зусилля були спрямовані на те, щоб загальну масу народу підняти до рівня політично свідомого національного існування [17, т.1, с.145]. Національно-визвольний рух на території Прикарпаття і Галичини в цілому автор вважає за можливе віднести до другої категорії.

Початок національного руху в Галичині М.Грушевський датує першими десятиліттями XIX ст., коли серед нового уніатського духовенства з'являються “тямущі люде, які думають не тільки про інтереси своєї церкви, а й про інтереси народні, національні, заходяться коло піднесення народної освіти і добробуту, коло розвою національної культури” [13, с.418]. Принизливе становище українців породжувало прагнення до пошуку шляхів вирішення національної проблеми.

Внаслідок поразки революції 1848 р. в Австрії одне з її головних швидань – звільнення народів, які перебували під імперським гнітом – не було вирішене. В кінці 1851 р. було скасовано конституцію 1849 р. і встановлено проабсолютистський режим. У 1851 р. саморозпустилася Головна Руська Рада. Ця складна і суперечлива епоха пробудила до життя різні суспільно-політичні течії. Склалася традиція виділяти в українському національному русі три основні напрямки: москвофільський, народонський, радикальний.

Кожна з цих течій відіграла важливе значення в розвитку українського національного руху.

Однією з найвпливовіших сил на політичній арені Галичини була москвофільська течія. Брак віри у власні сили та захоплення великою Росією призвели до переходу великої частини української інтелігенції у

© В.В. Бойцан

табір москвофілів. Останні дослідження доводять, що москвофільство зародилося в Галичині в період 1848-1849 рр. [23, с.37]. Цієї ж думки дотримувався і автор статті “Початки галицького москвофільства”, яка з'явилася в газеті “Нова Зоря” ще в 1931 р. [6, №71 (471), 20.09].

Важливим етапом у становленні москвофільства став кінець 60-х рр., коли його ідеї прийняло так зване “святоюрське” коло греко-католицького духовенства. Відтак москвофільство поширилося на більшість духовенства, і до кінця XIX ст. священники були основною його соціальною базою. Під впливом москвофільства перебувала також консервативно настроєна частина світської інтелігенції. Течія охоплювала широкий діапазон культурних і соціальних орієнтацій: від симпатій і сподівань на допомогу Росії у боротьбі з поляками та угорцями аж до повного зречення українського народу і визнання цілковитої єдності з Росією.

Слід відмітити відірваність москвофільства від простого народу та його інтересів. Як відзначав О. Терлецький у своїй праці “Москвофіли й народовці в 70-их рр.”, “не серед самого народу, не під сільською стріхою, не з теперішнього життя вони збирали той матеріал, який мав послужити за підвалину нового народнього життя” [22, с.16].

Значний вплив на поширення москвофільства мала програма Австрії війна з Пруссією в 1866 р. Характеризуючи москвофільство, С.Макарчук відзначав, що важливим фактором в плані поширення москвофільства “виявився крах надій на досягнення політичних і громадських прав “русского народу” в Австрії при орієнтації на монархію Габсбургів” [18, с.85].

Серед причин, які сприяли поширенню москвофільства в Галичині, слід також назвати неуспіх політичної орієнтації церковної верхівки на віденський уряд, політика польської сеймової більшості проти українського народу, яка не визнавала його прав, а також консерватизм греко-католицького духовенства [19, с.40].

Проаналізувавши розвиток просвітницького руху протягом XIX ст., можна помітити в окремих випадках відірваність теоретичних положень з практичною діяльністю та отриманими результатами. Якщо теорія москвофільства була ворожою для українського народу, то практична діяльність, в багатьох випадках, позитивно вплинула на становище українського народу. Саме під впливом діячів москвофільського руху було започатковано активний розвиток читалень, вони були серед найактивніших діячів антиалкогольного руху, а москвофільська преса зробила вагомий внесок у пропаганду усіх економічних та культурних починань. Організаційно течію москвофілів на території регіону репрезентувало товариство імені Михайла Качковського.

На протипагу москвофільству, в 1860-х рр. виступила група діячів, які називали себе “народовцями”. Ця течія складалася з учителів, письменників, юристів, студентів, нижчого духовенства. Діячі цього напрямку продовжували розвивати національно-самостійницьку лінію. В програму своєї діяльності народовці ставили освітню й організаційну працю серед народу, вживали в мові й у письмі чисту українську мову та намагалися впроваджувати її в літературний вжиток, пресу, театр, школу й науку. Вони вважали українську мову та фонетичний правопис гарантом існування української нації. Ще в 1866 р. діяч народовської течії Мелітон Бучинський писав: “Бо фонетика за малий протекст до відстрашення їх, а ті, що ним ся відстрашать не хоче самостійности Руси, а таких нам до хрину. Тому стоїть фонетика, панове, і стояти буде” [1, арк.1]. Народовську течію на Прикарпатті представляло, в основному, товариство “Просвіта”. Можна погодитися з думкою Б.Савчука про те, що на початку своєї діяльності “Просвіта” опиралася на чеський досвід. Про це свідчить той факт, що її перші програмні документи закріпили як одну з домінуючих ідей ідею “всеохопності” [21, с.25].

Народницький напрям у Галичині хоч і міцнів протягом 1870 рр., але, опираючись в основному на духовенство і ліберальну буржуазію, на початку був слабо зв'язаний з народними масами, не враховував їх реальних потреб. Під впливом програних виборів до австрійського парламенту в 1879 р. і труднощів у порозумінні з москвофілами почалася політична активізація народовців, яка тривала аж до початку XX ст.

Причиною розколу українського національного руху на москвофільську та народовську течії стала глибока криза самого руху внаслідок його недостатньої зрілості, відсутності чіткої національно-політичної програми і необхідного соціального ґрунту [23, с.37].

Починаючи з 70-х рр. XIX ст., у Галичині зароджується радикальний рух. На початковому етапі він зазнав ідеологічного впливу Михайла Драгоманова [16,с.60]. Поступово, через особисто знайомих Драгоманову студентів (серед яких були і вихідці з Прикарпаття М.Бучинський, Є.Желехівський, І.Франко та ін.), ці ідеї починають проникати на територію Прикарпаття. Внаслідок цього, на думку Р.Іванової, було започатковано перелом у свідомості галичан, що було пов'язано з відходом молодшого покоління від ідеології москвофільства і клерикалізму [14, с.198].

Як стверджує М.Кугутяк, вихідними принципами програми радикалів було виховання в народних масах почуття національної єдності, залучення їх до національно-політичного руху й боротьба проти москвофільства і клерикалізму [15, с.83].

Поява нової течії в українському національно-визвольному русі викликала спротив як в середовищі москвофілів, так і з боку австрійських властей. В 1879-1880 рр. судові процеси відбулися над селянами Коломийського та Косівського повітів. Зазнавали переслідувань і пропагандисти радикальних ідей І.Франко, Михайло, Ганна і Параска Павлики [15, с.66].

З початком 1880-х рр. до радикального руху на Прикарпатті підключаються нові сили, серед яких активною пропагандистською діяльністю відзначалися Т.Окуневський, І.Герасимович, С.Данилович, К.Трильовський. Багато з них взяли участь у заснуванні в жовтні 1890 р. Української радикальної партії [16, с.294]. Характерною рисою цього руху було і те, що ідеї радикалів поширювалися не тільки в середовищі українських інтелектуалів, але і серед селянства. Помітним був вплив радикалів і в середовищі студентів. Так, відомо, що у тісному зв'язку з Михайлом Павликом та його сестрою Анною перебував цілий ряд учнів Коломийської державної гімназії [2, арк.1-4].

Про зростання впливу радикалів свідчить той факт, що на виборах представники радикальних сил набирали все більше голосів виборців і проводили своїх послів до галицького сейму і парламенту. Під час парламентських виборів 1897 р. частина народоців на чолі з Ю.Романчуком виступила в блоці з москвофілами, а інша частина, яку очолив О.Барвінський, об'єдналася з крайовою польською адміністрацією. Радикали відчували величезний опір з боку цих політичних угруповань, проте навіть за таких умов зуміли провести послами Т.Окуневського та Р.Яросевича [15, с.92].

Завдяки активній пропагандистській діяльності радикали зуміли до початку Першої світової війни створити розгалужену систему читалень та товариств, що отримало визнання з боку інших українських товариств. Так, на загальних зборах Коломийської філії товариства "Просвіта", що відбулися 19 листопада 1897 р., один з її керівників Олександр Кульчицький зазначав, що "нова партія – радикальна в напрямі політичнім зробила багато, в напрямі просвітнім – противно, закладаючи свої товариства "Народна Воля", була причиною упадку деяких читалень" [3, арк.13в]. Різка оцінка діяльності радикалів була викликана, на думку автора, зіткненням інтересів на полі просвітньої діяльності, але свідчить і про посилення впливу радикалів на народ.

Особливо зростає вплив радикалів з початком ХХ ст., коли за ініціативою К.Трильовського в багатьох населених пунктах починають засновуватися пожежно-гімнастичні товариства "Січ". Заснування "Січей" знаменувало собою наступ проти клерикалізму, що відрізняло корінним чином радикальну течію від москвофілів та народоців.

Далеко не всі повіти Прикарпаття однаковою мірою відчували вплив просвітницьких ідей. Тому виникає потреба у створенні більш-менш повної картини впливу трьох течій у національному русі на територію регіону.

На території Прикарпаття протягом ХІХ – на початку ХХ ст. помітні два основні центри просвітництва, якими були Коломия та Станиславів (тепер – Івано-Франківськ). На початку ХХ ст. з'являється ще й третій центр – Снятин, який стає головним осередком радикальної течії.

Станиславівський повіт належав до числа тих, де москвофільство набуло найбільшого поширення. Станиславівська філія товариства ім.М.Качковського була однією з перших, які з'явилися на території Прикарпаття, а на початку ХХ ст. стала однією з найпотужніших, маючи на кінець 1911 р. 46 читалень, 5 крамниць, 5 позичкових кас, 5 "Пожежних дружин", 6 аматорських театральних гуртків, а також утримувала бурсу в Станиславові [11, с.25].

З другої половини 1870-х рр. на території Станиславівщини починають поширюватися народовські ідеї. З появою в 1877 р. в Станиславові філії товариства "Просвіта", очолюваної протягом тривалого часу відомим діячем національно-визвольного руху Євгеном Желехівським, вплив народовської ідеології поступово стає все помітнішим.

Що стосується радикальної течії, то вона, в основному, була представлена "Січами". Разом з тим, на території повіту були випадки зіткнень між представниками радикальної та москвофільської течій. Так, на весіллі в с. Братківці 24 листопада 1908 р. мала місце велика сутичка із застосуванням каміння та дерев'яних палиць. Унаслідок судового розгляду справи 13 членів місцевої "Січі" було засуджено до різних мір покарання [5, №134, 17 (30). 06].

Схожа ситуація прослідковувалася і в Коломиї та в Коломийському повіті. Єдиною відмінністю було те, що радикальна течія на території повіту почала міцніти не на початку ХХ ст., а на десятиліття швидше, після заснування в листопаді 1890 р. "Коломийського товариства Народної Спілки". Поряд з цим на початку ХХ ст. на території повіту посилюється вплив москвофільських ідей.

У Снягинському повіті протягом тривалого часу просвітництво не мало систематичного характеру. Як наслідок, жодна з трьох течій в українському просвітницькому русі не набула переважаючого впливу на повіт. Абсолютна більшість читалень, що були засновані в 1860-1890 рр., виникли виключно завдяки активності окремих ініціаторів на місцях, як правило, на статутах церковних братств. Філія товариства ім.М.Качковського перестала діяти уже фактично на кінець першого року від свого

заснування. Спроба заснувати в травні 1909 р. читальню товариства ім. М. Качковського викликала величезний опір не тільки з боку п'яти українських товариств, але й шести польських та єврейських [5, №123, 4 (17). 06]. Більше того, в день відкриття читальні, який був призначений на 10(23) травня, снятинські радикали зробили все можливе для того, щоб зірвати хід зборів і не допустити її відкриття. У зв'язку з цим відкриття читальні було перенесено аж на три тижні. Характеризуючи тогочасне становище в Снятині, невідомий дописувач зазначав, що у Снятині вся інтелігенція перейшла в "український табір" і немає кому заохочувати членів читальні до боротьби з "ворогами Святої Руси" [5, №130, 12 (25). 06].

Народовська течія на Снятинщині також не була потужною. Аж у 1909 р. була заснована філія товариства "Просвіта", проте до початку Першої світової війни вона так і не змогла вийти на провідні позиції в регіоні.

Найміцніші позиції на території цього повіту мав радикальний рух, особливо після 1900 р., коли в багатьох селах повіту починають засновуватися пожежно-руханкові за статутом, але національно-патріотичні за формою товариства "Січ". Саме з території Снятинщини "Січі" пізніше поширилися на територію усього Прикарпаття.

На решті територій просвітництво поширювалося під впливом вищеназваних повітів. Проте багато з них мали свої характерні риси, про які варто коротко згадати.

На територіях Богородчанського, Долинського, Надвірнянського та Товмацького (тепер – Тлумачького) повітів просвітницький рух почав набирати обертів тільки з початком ХХ ст. Тому окремі його прояви швидше можна віднести до ініціативи деяких діячів, ніж до систематичної діяльності, а тому вони мали не систематичний, а випадковий характер.

Городенківський повіт на середину 1890-х рр., за свідченням сучасників, належав до числа тих, "де радикальний рух іще пізніше організований" [7, №8-9, 1. 05]. Окремі прояви організації москвофільства з'являються в кінці 1870 р., коли в Городенці була заснована агентура товариства ім. М. Качковського [10, с.27], проте до заснування філії справа не дійшла. В 1903 р. в Городенці була заснована філія товариства "Просвіта", проте вона не належала до числа найдіяльніших. З початком ХХ ст. на території повіту починають з'являтися й ознаки радикального руху, як правило, у вигляді "Січей".

Найміцніші позиції москвофільство зберігало в Галицькому повіті. Заснована на початку ХХ ст., філія товариства ім. М. Качковського регулярно отримувала позитивну оцінку діяльності в річних звітах керівних органів товариства. В середині 1912 р. їй підпорядковувалося 19 читалень

и в Бойцан. Поширення просвітницьких ідей на Прикарпатті у ХІХ – на початку ХХ ст. (це при тому, що Галицький повіт був одним з найменших на Прикарпатті), при яких діяли 3 аматорські театральні гуртки і 3 хори, 7 пожежних дружин, 7 позичкових кас і 5 кредитних товариств [12, с. 18].

Калуський повіт протягом тривалого часу стояв осторонь просвітницького руху. Окремі факти руху в цьому напрямі були швидше випадковістю, ніж закономірністю. Незважаючи на те, що уже у звіті з діяльності товариства ім. М. Качковського за 1877-1878 рр. є дані про існування в місті філії товариства [9, с.20], проте навіть до початку Першої світової війни вона так і не змогла розгорнути діяльності і постійно поступалася місцитами іншим товариствам. Судячи з газетних повідомлень, на початку ХХ ст. активнішою була діяльність "Русского клубу", який також дотримувався москвофільської ідеології. Про введення системи у просвітню діяльність можна говорити тільки після заснування 14 травня 1903 р. філії товариства "Просвіта" [8, с.16]. Характерною рисою діяльності українських просвітніх товариств в Калуському повіті є відсутність будь-яких повідомлень про зіткнення між представниками різних течій, що свідчить про те, що ці процеси протікали в досить спокійному руслі.

Косівський повіт належав до числа тих повітів, в яких жодна з течій українського просвітництва не мала до кінця ХІХ ст. переважаючого впливу. Спроби спочатку заснувати філію товариства "Просвіта", а потім оживити її діяльність так і не принесли бажаних результатів. Ситуацію на початку ХХ ст. частково пояснює повідомлення з рубрики "Новинки" в газеті "Галичанин". Подаючи повідомлення про заснування читальні товариства ім. М. Качковського, анонімний дописувач зазначає: "Радикали настрашилися нашої читальні, що вона принесе в наш темний і заражений Трильовським кут світло, свободу й правду і хотіли розбити нашу добру справу" [4, №265, 21.11 (4.12)]. Наведена цитата є свідченням, з одного боку, досить сильних позицій радикальної течії і, з іншого боку, слабкості москвофільства.

Рогатинський повіт, на відміну від більшості вищеназваних, навіть за географічним розташуванням є ближчим до Львова, який, безперечно, був провідним центром просвітництва в Галичині в цілому. Саме тому на його території філія товариства ім. М. Качковського так і не змогла налагодити роботи. Натомість філія товариства "Просвіта" була однією з найдійовіших, а за кількістю діючих читалень та інших економічно-господарських інституцій завжди була в числі перших. Помітним був і вплив на регіон радикалів, особливо на початку ХХ ст.

Таким чином, можна зробити висновок, що кожна з трьох головних течій в українському просвітницькому русі – москвофільська, народовська та радикальна – на території Прикарпаття була представлена.

Москвофільство, зародившись в другій половині XIX ст., з початком XX ст. починає втрачати свої позиції. Найбільший вплив, особливо на початку XX ст., мали представники народовської течії, вони зуміли поширити свій вплив практично на всі повіти Прикарпаття. Радикальна течія найбільший вплив мала в Снятинському та Коломийському, а також частково в Городенківському, Косівському, Рогатинському, Станіславівському та Товмацькому повітах.

1. Центральний державний архів у Львові (далі – ЦДА у Львові), ф.362, оп.1, спр.177.
2. ЦДА у Львові, ф.178, оп.1, спр.844.
3. ЦДА у Львові, ф.348, оп.1, спр.2943.
4. Галичанин // Львів, 1908.
5. Галичанин // Львів, 1909.
6. Нова Зоря. – 1931.
7. Хлібороб // Коломия, 1893.
8. Звіт з діяльності Товариства “Просвіта” за час від 1 січня 1902 до 31 грудня 1903. – Львів, 1904.
9. Отчетъ о деятельности центрального Комитета и филий Общества им.М.Качковского за 1877/8 годъ, составленный и прочтенный 8(20) августа с.г. на VI-омъ генеральномъ Собраніи членовъ въ Перемышль предсѣдателемъ Общества Венедиктомъ М.Плошанским. – Львів. – б.д.
10. Отчетъ о деятельности общества им. Михаила Качковского и о состояниі того же общества за время от 4 (16) сентября 1879 до 4(16) сентября 1880 г., составленный и прочтенный 4(16) сентября на VIII-омъ генеральномъ Собраніи членовъ въ Коломиі председателемъ Общества Венедиктомъ М.Плошанскимъ. – Львів, 1880.
11. Отчетъ о деятельности общества им. Михаила Качковского и о состояниі того же общества за время отъ 16(29). Сентября 1910 г. до 15(28). Сентября 1911 г. – Львів, 1911.
12. Отчетъ о деятельности общества им. Михаила Качковского и о состояниі того же общества за время отъ 17(30). сентября 1911 г. до 11(24). сентября 1912 г. и кассовый отчет за время от 1 н.с. августа 1911 до 21 н.с. июля 1912. – Львів, 1912.
13. Грушевський М. Люстрована історія України. – К., 1913.
14. Іванова Р. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України. – К., 1971.
15. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939). – Івано-Франківськ, 1993.
16. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914. – Львів, 1926.
17. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994.
18. Макаруч С. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина XIX ст. – 1914 р.) // Вісник Львівського університету. – Львів, 1997. – С.82-99.
19. Николаевич М. Москвофільство: його батьки і діти. – Львів, 1936.
20. Нарис історії Просвіти. – Львів – Краків – Париж, 1993.
21. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.). – Івано-Франківськ, 1999.
22. Терлецький О. Москвофіли й народовці в 70-их рр. – Львів, 1902.
23. Турій О. Початки москвофільства в Галичині // Вісник Львівського університету: серія історична. Вип.29. – Львів, 1993.

DISTRIBUTION OF ENLIGHTENING IDEAS IN PRECARPATHIA IN THE 19TH – AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

This publication is devoted to the problem of dissemination ideas in Precarpathia in the XIX century and the beginning of the XX century. The author analyses the question of influences of different trends in Ukrainian national movement in Precarpathia regions.

Г.А.Шпиталенко

ЧЕСЬКА ОСВІТА НА ВОЛИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Дослідження історії чеської освіти на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. дозволяє простежити роль національного шкільництва у символізованні чеської громади в умовах еміграції та її інтеграції в українське суспільство. На жаль, поряд з іншими, освітня проблема в історії чеської громади все ще залишається недостатньо вивченою українською історичною наукою. Предметом даної розвідки є процес формування й діяльності мережі чеських закладів освіти у Волинській губернії та політика щодо них царського уряду в досліджуваній період.

Чеські колоністи стали постійними мешканцями Волині з другої половини XIX століття. Їхня масова еміграція в регіон була викликана цілим комплексом економічних і політичних факторів як в Чехії, так і в Російській імперії. У середині 60-х років XIX століття на Волині склалися особливо сприятливі умови для переселення чехів, де після придушення польського повстання 1863 р. царський уряд почав проводити кампанію по витісненню польського землеволодіння. Як результат, тут звільнялося багато земель, які продавалися за низькими цінами. В цих умовах царська адміністрація почала заохочувати переселення чехів в Україну, вбачаючи в них свою опору проти поляків, а також українців, національні прагнення яких всіляко придушувалися. І хоча постановами 1864-1865 рр. католикам було заборонено купувати землі на Волині, адміністрація Південно-Західного краю дозволяла це чехам, задовольняючись поясненнями про те, що вони – нащадки гуситів, а католиками називали себе лише в умовах Австрійської монархії [24, с.37].

З ростом числа переселенців, їх прохань про дозвіл прийняти російське підданство, скарг на зловживання з боку місцевої адміністрації генерал-губернатор Південно-Західного краю А.М.Дондуков-Корсаков змушений був спочатку через свого представника, а потім особисто ознайомитись із життям чеських переселенців на Волині. Результатом цього

була доповідна записка на ім'я міністра внутрішніх справ, у якій чехи характеризувались як зразкові господарі, повні симпатії до Росії. В записці також підкреслювалась їхня прихильність до гуситської віри і наголошувалося, що переселення чехів у Росію бажане в економічному і політичному відношеннях [8, арк. 47]. 10 червня 1870 р. цар затвердив постанову “О водворении чехов на Волини”. Їм дозволялося негайно, без звичайного п'ятирічного випробувального терміну, приймати російське підданство, створювати свої власні волості і церкву, вони звільнялись на п'ять років від сплати податків і військової повинності.

Все це сприяло посиленню чеської еміграції, і за результатами Все-російського перепису населення у 1897 р. в губернії вже мешкало 27670 чехів, що складало 1 % від загальної кількості населення [14, с. 15].

Влаштуваючись на новому місці, чеські переселенці відразу піклувались про відкриття школи, оскільки в отриманні освіти вони вбачали важливу умову досягнення успіхів у господарській діяльності. Зазначимо, що з самого початку переселення на Волинь основна маса чеських переселенців висловила бажання навчати своїх дітей разом із селянськими у спільних школах усіх дисциплін, не виключаючи і православного Закону Божого [24, с. 875]. Так, уповноважені від чехів Ф.Пршібл та І.Оліч ще в лютому 1870 р. звернулися до попечителя Київського навчального округу з проханням дозволити чехам з першого травня цього ж року відкрити саме такі школи в колоніях Глинськ Рівненського повіту, Будераж та Мирогоща – Дубнівського. “Для навчання російській мові, – зазначалось у проханні, – ми просимо призначити нам російського вчителя. Зі своєї сторони, ми оберемо по одному чеському вчителю, який би навчав дітей чеській мові і Закону Божому” [19, арк. 2]. Вивчення російської мови чехи сприймали як необхідність, оскільки “це мова державна, а їхнім дітям потрібно буде відбувати військову повинність, де без знання російської мови не обійтись. Крім того, у торгових та промислових справах теж потрібна була російська мова” [8, арк. 46 зв.].

У свою чергу, уряд покладав на такі школи особливі надії, а тому генерал-губернатор особисто взяв активну участь у створенні шкіл для чехів. Так, зокрема, міністр народної освіти граф Дмитро Толстой наказав попечителю Київського навчального округу “звернути на школи такого роду особливу увагу, сприяти поселенцям навчати своїх дітей російській мові, зближенню з російським народом” [22, арк. 2]. За розпорядженням російського царя, 30 серпня 1870 р. в колонії Мирогоща Дубнівського повіту відбулося урочисте відкриття першого чеського училища. Газета “Киевский вестник” так описувала ці урочистості: “Вся чеська громада збиралась у церкві, де пройшла літургія. Потім разом із селянами відпра-

Г. А. Шпигаленко. Чеська освіта на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.

вились у приміщення училища, де відбулося освячення будинку. На наступний день в училищі зібралось 98 дітей: 52 хлопчики і 46 дівчаток, і нищення розпочалось” [15, арк. 1-2; 18, арк. 108]. Програмою для першого класу передбачалось вивчення Закону Божого, російської і чеської мов, математики, чистописання, музики. Відвідували училище і місцеві хлопчики, але вивчення чеської мови для них було не обов'язковим [19, арк. 45]. У 1873 р. при Мирогощенському училищі почали діяти вечірні класи для дорослих [20, арк. 1]. Міністерством народної освіти для вчителів училища призначалось утримання в розмірі 500 руб. на рік. Крім того, вчителі отримували винагороду від чехів – 380 руб. і селян – 80 руб. [24, с. 876].

У 1873 р. двокласне чеське училище було відкрите в с. Купичеві Володимир-Волинського, а в 1874 р. – в с. Глинську Рівненського повіту. На будівництво останнього особисто царем було виділено 1000 руб. Училища мали по два ступені. У першому (підготовчому) діти навчалися чеської мови, у другому – російської. В них працювали два вчителі, чеський і російський [19, арк. 49-52].

Разом з тим архівні джерела свідчать, що в самому чеському середовищі з часом виникають суперечки щодо освітньої справи. З одного боку, основна маса переселенців, вбачаючи в освіті головну умову для досягнення успіхів у господарському житті, до освітніх, як і до релігійних питань, ставилася лояльно. Не особливо турбували національно-освітні питання і чехів-переселенців, які схилилися до православ'я [8, арк. 47]. На відміну від них, представники чеської інтелігенції стояли на позиціях збереження чеської національності, культури, мови, а значить, і на позиціях створення та функціонування особливих чеських шкіл, особливої релігії. Серед волинських чехів мали місце й факти незадоволення якістю викладання чеської мови в училищах та засиллям в них російської мови. Так, наприклад, не задовольняв стан навчання дітей чеській мові місцевих чехів села Будераж. Не влаштував чеську громаду й вчитель Глинського училища православний чех Гейда [19, арк. 252]. Тому в подальшому відкривались здебільшого чеські школи, які, за висловом дослідника С. М. Крижановського, знаходились “винятково у розпорядженні чеської старшини та служили лише чеській національності” [24, с. 878].

Так, за даними дійсного штатського радника А. Вороніна, станом на 1877 р. у Волинській губернії діяли 23 чеські школи, в яких навчались 600 хлопчиків і 440 дівчаток. При цьому лише 3 народних училища утримувались при допомозі уряду, останні ж 20 – виключно на кошти поселенців. Навчання в останніх проходило чеською мовою, вчителями були тільки чехи [16, арк. 143]. Такі школи діяли в селах Червона Гірка, Страклів, Семидуби, Кнерути, Івалін, Волковка, Митище, Ульбарів

Дубнівського повіту, Княгинінка, Борятин, Губин – Луцького, Новоселки Старі, Новоселки Нові, Квасилів, Шпаків – Володимир-Волинського та ін. [26, с.248].

Проте з кінця 70-х рр. XIX ст. ставлення російського уряду до колоністів, які закріпилися у Південно-Західному краї, почало змінюватися. Стурбований швидким зростанням чисельності іноземців та площ їх земельних наділів, царизм розгорнув політику обмежень і заборон щодо колоністів. І хоча вона торкнулася, в першу чергу, економічних прав поселенців, відповідні кроки були здійснені і в напрямку русифікації їх духовного та культурного життя [12, арк.9]. Оскільки школи виступали головними осередками збереження національної самобутності колоністів, вони викликали тривогу в уряді. Так, член губернського в селянських справах присутствія І.Орлов в “Записці про чехів Волинської губернії” 7 жовтня 1886 р. писав, що “майже у кожному чеському селі є школи, що утримуються самими чехами. Школи ці являють собою досить дивне явище, в них немає нічого російського; викладання проводиться лише чеською мовою... книги усі чеські, іноді німецькі; у школі чеського села Теремно із 26 книг лише одна була російська... Очевидно, що школа є антиросійською” [8, арк.47зв.]. Про хвилювання царського уряду з приводу існування таких шкіл йдеться й у справі про закриття чеської школи в с.Купичеві, оскільки “школу цю відвідують виключно діти чехів, навчання проводиться чеською мовою, вчителем є австрійський підданий чех Ян Томш” [17, арк.1].

Як наслідок, на підставі закону, підписаного російським імператором 8 жовтня 1887 р., усі іноземні школи на території південно-західних губерній, у тому числі й Волинської, підпорядковувалися Міністерству народної освіти. Всі навчальні програми національних шкіл необхідно було переробити на загальноросійський манер. Вивчення російської мови ставало обов'язковим. Не обійшов закон і чеські школи [9, арк.1; 10, арк.2; 11, арк.2]. Проте при введенні закону в дію в чеських школах виникли проблеми з викладанням дисциплін російською мовою. Окремі вчителі – чехи, які не володіли російською мовою, протидіяли такому заходу, що змусило інспекцію народних училищ доволі обережно запроваджувати російську мову в чеських школах.

Великий вклад у справу проросійського вирішення питання розвитку чеської освіти внесло керівництво Волинської єпархії, яке було зацікавлене в тому, щоб чеські школи знаходилися в руках російських православних учителів, або таких, що пройшли відповідну ідеологічну обробку. Саме з цією метою Волинською єпархіальною училищною радою при Острозькій учительській семінарії були відкриті курси чеських

І.А Шнигаленко. Чеська освіта на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.

іпродних учителів, які мали викладати в церковно-парафіяльних школах чеських поселень краю [25, с.474]. Так, слухач курсів А. Степович згадує, що всі чеські вчителі, які зібралися в місті, у вільний від занять час займалися хоромим співом. Хор учителів брав участь у богослужіннях Кирило-Мефодіївської братської церкви в Острозькому жіночому училищі графині Блудової. 2 серпня 1888 р. для курсистів були проведені іспити, 3 серпня курси закрили [26, с.149].

Процес зросійщення чехів та встановлення над ними ідеологічного контролю з боку православної церкви можна простежити на прикладі відкриття Крошнянської чеської школи в Житомирі. Так, у листопаді 1888 р. чеську колонію Крошня відвідав ключар Преображенського собору, відомий житомирський релігійний діяч, автор історичної розвідки про Житомир Микола Трипольський. У своєму звіті архієпископу Палладію він писав, що “чехи для навчання своїх дітей школи не мають і тому дуже серйозно зайняті відкриттям такої”. Отець М.Трипольський наполягав на тому, щоб переселенці відразу ж склали “приговор” сільської общини з проханням про відкриття школи, але ті відмовились, пояснивши це необхідністю запросити свого мирового посередника і порадитись із ним. Наприкінці грудня 1888 р. крошнянські чехи побували на прийомі у Високопреосвященного Палладія, де висловили прохання призначити вчителем їхньої майбутньої школи колишнього чеського священика В.Грдлічку, на що отримали відмову. Чехам було рекомендовано звернутися з цим проханням до Міністерства народної освіти, звідки відповіді вони так і не отримали [1, с.334].

У лютому 1889 р. в Житомирі на посаду інспектора народних училищ був призначений енергійний та ініціативний чиновник, активний прибічник русифікаторства й захисту російських імперських інтересів М.М.Владимирський. Дізнавшись про проблему чеської школи у Крошні, він разом із М.Трипольським, як засвідчує “Рапорт архієпископу Палладію” від 6 березня 1889 року, відвідав село. Знову відбулася бесіда з чехами, яка цього разу завершилась згодою обох сторін на відкриття школи за умови її забезпечення вчителями від Волинської єпархіальної училищної ради [5, арк.315]. Ось як описали подальший розвиток подій навколо школи “Волинські єпархіальні відомості”: “Після повернення з Крошні була зроблена доповідь Високопреосвященному владиці про результати поїздки та про твердий намір терміново відкрити церковно-парафіяльну школу в селі Крошня, як один із самих надійних факторів утвердження та подальшого поширення серед чехів православної віри... Доповідь була сприйнята з неприхованою радістю, тому що в ній владика чітко побачив здійснення свого давнього бажання” [2, с.360].

Як результат, 9 березня 1889 р. в Крошні була відкрита чеська школа. Працювала вона за програмою однокласної церковно-парафіяльної школи з дворічним терміном навчання. Учні тут вивчали Закон Божий, арифметику, російську та церковнослов'янську мови, чистописання. По понеділках, середах, п'ятницях і суботах після закінчення уроків вони займалися співом церковних пісень у хорі. Чимало власних коштів і сил для відкриття школи та її функціонування доклав чех В'ячеслав Малі [3, с.365]. Зазначимо, що за час існування Крошнянської чеської школи (з 1889 по 1917 рр.) її керівниками були тільки особи православного віросповідання, священники російської церкви Олександр Селецький, Ілля Ніколаєв та ін. [6, арк.535; 7, арк.443]. Отож, тут свято виконувалася ідея зросійщення чехів та встановлення ідеологічного контролю над іновірцями-колоністами з боку церкви.

У 1890 р. в Київському навчальному окрузі вводиться посада особливого інспектора народних училищ, який, володіючи чеською мовою, розглядав усі проблеми діяльності чеських шкіл. На той час їх налічувалося 31 (у 23 з них навчалися виключно чеські діти, всього 1162 особи). Школи утримувалися спільно селянами й чехами та отримували допомогу від казни. 21 школа функціонувала виключно на кошти чехів. Так, Волковийське чеське товариство щорічно виділяло на погребі школи 245 руб., близько трьох десятин землі, а також забезпечувало опалення, ремонт і страхування школи. Схожа ситуація мала місце й в інших чеських поселеннях [4, арк.64].

У зв'язку з покращенням стану викладання з 1891 р. особливий нагляд за чеськими школами був знятий. У статистичних відомостях їх перестали відмежовувати від російських початкових шкіл Волинської губернії. Так, в "Огляді Волинської губернії за 1899 рік" не без задоволення зазначалось: "Чеські училища краю знаходяться у підпорядкуванні Міністерства народної освіти і в останній час повністю підійшли під загальний тип російських міністерських училищ. У всіх чеських училищах викладання ведеться російською мовою, вчителями в більшості з них призначені особи російського походження, а в інших займаються чехи, які отримали виховання у місцевій вчительській семінарії. Колоністи з охотою віддають своїх дітей у міністерські училища, тому що їх загальний курс дає учню необхідні й достатні знання в російській мові, письмі, рахунку поруч із знаннями Закону Божого, церковнослов'янської мови" [13, с.67].

Лише після подій 1905-1907 рр. чехи знову отримали право відкривати чеські школи, але тепер вже, в основному, приватні, засновані окремими чеськими товариствами сіл. Громади наймали приміщення під школу й платили гроші чеському вчителю.

Заслуговує на увагу й питання самоосвіти чеських переселенців Волині. Так, А. Забелін писав, що "набуті в школі знання чеські колоністи рідко вграчають. Вони користуються грамотністю як засобом подальшого свого розвитку, читають книги, передплачують журнали й газети, цікавляться подіями у світі" [23, с.329; 21, арк.443]. Багато чехів володіли кількома мовами. На запитання: "Яку Ви маєте освіту?" один чех відповів: "Домашню". "Якими ж мовами володієте?", – відповів: "Українською, російською, польською, чеською, німецькою, єврейською". Уже згаданий нами А. Воронін зазначав, що "багато чехів вільно розмовляли німецькою мовою, швидко засвоїли російську" [16, арк.143].

Таким чином, на прикладі розвитку і функціонування чеської системи освіти у Волинській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. простежується тенденція піднесення чеської національної школи як важливого чинника самовідтворення чеської громади в умовах еміграції та русифікаторської політики царського уряду щодо іноземних колоністів. І хоча дія останньої призвела до поступової ліквідації чеських закладів освіти, це не завадило чехам здобути серед мешканців Волині різних національностей найвищий рівень грамотності – 59,03 %, у той час як загальний рівень грамотності в регіоні складав лише 17,2% [14, с.15].

1. Волинские епархиальные ведомости. – 1889. – № 13.

2. Там само. – № 15.

3. Там само. – № 16.

4. Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп.1, спр. 313.

5. Там само, ф. 147, оп.1, спр. 102.

6. Там само, спр. 402.

7. Там само, спр. 567.

8. Там само, ф. 158, оп.1, спр. 400.

9. Державний архів Волинської області, ф. 13, оп.1, спр. 1.

10. Там само, спр. 2.

11. Там само, спр. 4.

12. Там само, ф. 278, оп.1, спр. 3.

13. Обзор Волинской губернии за 1899 г. – Житомир, 1900.

14. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. – Т. VIII. – СПб., 1904.

15. Центральний державний історичний архів у м. Києві, ф. 442, оп. 49, спр. 278.

16. Там само, оп. 317, спр. 92, ч. 2.

17. Там само, оп. 858, спр. 52.

18. Там само, ф. 707, оп. 87, спр. 5432.

19. Там само, оп. 225, спр. 49.

20. Там само, спр. 91.

21. Там само, оп. 227, спр. 14.

22. Там само, оп. 261, спр. 4.

23. Забелин А. Военно-статистический обзор Волинской губернии. – К., 1887.

24. Крыжановский Е.М. Чехи на Волини. – СПб., 1887.

25. Крыжановский Е.М. Чешские учительские курсы в Остроге. – Т. 1. – К., 1891.

26. Надольська В.В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX ст.) / Дис... канд. іст. наук. – Луцьк, 1996.

G.A. Shpytalenko

THE CZECH EDUCATION IN VOLYN IN THE SECOND HALF
OF THE 19TH – AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

From the second part of the XIX th century the czech colonists became the permanent inhabitants of Volyn. After moving to the regions Czech created their national system of education which could give them an opportunity to achieve the highest level of literacy, to maintain the native language and culture even in the conditions of russification among the inhabitants of different nationalities.

Л.І. Шологон

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ
ПЕДАГОГІЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ГАЛИЧИНИ ТА БУКОВИНИ
КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Керівні органи українських вчительських товариств розуміли, що вирішити проблеми української школи та педагогів буде нереально, якщо вчителі не візьмуть активної участі у політичному житті суспільства. Формально педагоги мали можливість скористатися всіма політичними правами, які давала народам Австро-Угорщини їхня конституція. Але реальний політичний статус та авторитет вчителя був дуже низький, що утруднювало доступ освітян до законодавчих та державних органів влади, керівних осередків політичних партій. Завдяки цьому вимоги педагогів не могли стати відомими та зрозумілими для владних структур. Мітинги, демонстрації та звернення до представників державної влади і законодавчих органів не приносили конкретних результатів. Тому для педагогів Галичини та Буковини було дуже важливим підняти свій політичний статус і піднести до такого рівня, щоб із потребами вчителів держава рахувалася. Це можна було зробити завдяки своїй активній позиції щодо демократизації політичної системи в державі загалом та запровадження справедливого для всіх верств населення виборчого законодавства зокрема. Також через співпрацю педагогів із політичними партіями, активну участь у передвиборних акціях, в роботі крайових сеймів та загальноавстрійського парламенту. Крім того, для українських вчителів було дуже важливим виключити будь-які переслідування з боку влади за власні політичні переконання.

Політична діяльність українських педагогів активізувалася на початку XX ст. Її спрямовували в Галичині “Взаємна поміч українського

Л.І. Шологон. Громадсько-політична діяльність українських педагогічних організацій Галичини і Буковини кінця XIX – початку XX ст.

вчительства” (ВПУВ) та “Вільна організація українських учителів на Буковині” (ВООУБ).

28 грудня 1905 р. частина українських вчителів, що належала до товариства ВПУВ, взяла участь в установчих зборах “Товариства народних вчителів в Галичині”, які відбулися у Кракові. Для ВПУВ це зібрання було також дуже важливим, адже до неї поступила пропозиція об’єднатися із “Товариством народних вчителів в Галичині”. Внаслідок цього українські педагоги висунули такі вимоги політичного характеру, які вони хотіли бачити в статуті організації, спільної з польськими вчителями:

а) запровадження загального, рівного, таємного і безпосереднього виборчого права до австрійського парламенту та крайових сеймів, а також пропорційної кількості мандатів від кожної національності;

б) впорядкування мовної ситуації в Галичині (використання в державному діловодстві у Східній Галичині української мови, а в Західній – польської). У міжнаціональних стосунках користуватися двома вищезгаданими мовами, на основі національної рівності;

в) поділити крайову адміністративну владу в Галичині на українську з центром у Львові та польську з центром у Кракові [36, с.38].

Провід “Товариства народних вчителів в Галичині” не міг погодитися на внесення таких сміливих пропозицій політичного характеру до своєї програми, хоча відмовив українським вчителям в дуже делікатній формі, не втрачаючи надії бачити їх в своїй організації [36, с.39]. Цілком зрозуміло, що об’єднання двох товариств було нереальним, хоча, як показала практика, вони не ігнорували спільними заходами, в тому числі й політичного характеру, якщо це стосувалось тих питань, які були актуальними для вчителів обох національностей. Проте найважливішим в даній ситуації було те, що українські вчителі Галичини вперше висунули вимоги політичного характеру. Це продемонструвало, що педагоги не тільки переймалися поліпшенням освітнього рівня населення, власними матеріальними та іншими проблемами, а й їхню політичну зрілість, від якої безпосередньо залежала як доля вчителів, так і становище всього українського населення Галичини.

Ще одна спроба галицьких освітян голосно заявити про свої політичні вимоги відбулася на початку 1906 р. У Львові відбулася нарада, в якій взяла участь 20 учителів, що представляли польське “Товариство педагогічне”, та п’ятеро ВПУВ, яка обговорювала питання організації загальнокрайового вчительського віча 11 лютого 1906 р. Українські вчителі внесли пропозицію, щоб у програму виступів на вічі включити доповідь про виборчу реформу до парламенту, бо це питання хвилювало широкі верстви населення. Адже не було найменшого сумніву, що так

звана виборча реформа зробить владу набагато демократичнішою і сприятиме успішному розвитку освіти в краю. Незважаючи на це, більшість польських педагогів не погодилися з тим, щоб до програми вчительського зібрання були внесені питання політичного характеру [36, с.42]. А українські педагоги цим продемонстрували свою політичну свідомість і готовність відстоювати політичні права громадян держави.

Ще раз це показав Другий з'їзд українського народного вчительства, що відбувся в Коломиї 22 вересня 1912 р. Серед його рішень було записано таке: "Закликаємо всю українську суспільність з її сеймовими і парламентськими заступниками, щоб після здобуття сеймової виборчої реформи й українського університету у Львові поставити на перше місце своєї політичної і законодавчої діяльності боротьбу за здобуття прав народній школі з вільним українським вчительством" [11].

Вчителі Галичини взяли активну участь у мітингах в Австро-Угорщині, що вимагали демократичного виборчого закону до парламенту. Талановита письменниця та вчителька, активна учасниця товариства ВПУВ Марійка Підгірянка стверджувала, що саме вчителі організували віча і пояснювали суть виборчої реформи до парламенту: "Ми вимагаємо таких виборчих законів, щоб усі чоловіки й жінки, селяни, робітники, хоча би й найбільшні мали право віддати свій голос особисто за таку людину, яку знають, яка живе з народом, співчуває його неволі і прагне домогтися кращого життя для нього" [2, арк.9]. Це підтверджує той факт, яку важливу роль відігравало вчительство на селі в громадському житті.

Українські педагоги Буковини також критикували виборче законодавство, що, на їхню думку, було недемократичним, бо давало перевагу одним верствам населення над іншими у забезпеченні політичних прав. Педагоги співпрацювали з прогресивним парламентським об'єднанням під назвою "Вільнодумний союз", яке було створено 19 вересня 1903 р. [9, с.270]. Вчителі підтримали демократично настроєних депутатів, які представляли різні національності буковинського краю і серед найважливіших програмних засад яких були реформа виборчого законодавства, ліквідація феодалних пережитків, вирішення проблем, що стояли перед шкільництвом та ін. Українські освітяни 20 вересня 1903 р. на вічі всього буковинського вчительства висловили повну підтримку "Вільнодумному союзу" [34].

Після розпаду "Вільнодумного союзу" українських депутатів почала критикувати частина вчителів. 6 серпня 1905 р. було створено "Екзекутивний комітет руского учительства" на чолі з К. Даниляком, який повністю відмежувався від цієї критики. З цього приводу вчитель-

Л.І Шологон. Громадсько-політична діяльність українських педагогічних організацій Галичини і Буковини кінця XIX – початку XX ст.

ська газета "Промінь" писала: "Все це вказує на політичну зрілість руского учительства, котре станом справу зуміло погодити із потребами інгальнонародними" [30]. В свою чергу, зібрання українських вчителів Буковини в 1905 р. ще раз продемонструвало свою прихильність "Вільнодумному союзові" [14].

Педагоги, що належали до ВОУУБ, обговорюючи виборчу реформу до Буковинського сейму, висловилися проти запровадження спеціальної "учительської курії", як це пропонували освітяни, що належали до крайового "Екзекутивного комітету руского учительства". Українські вчителі вважали, що вони повинні боротися за своє представництво в законодавчих органах в рівних умовах з усією інтелігенцією краю [13].

Співпраця вчителів із народовцями була ефективною, адже інгальновизнаним є той факт, що українська початкова школа стала справді національною завдяки позиції та діяльності політичних об'єднань та партій національно-демократичного спрямування. Українські педагоги, з одного боку, вітали такий стан речей, насамперед, це стосувалося тих, що належали до товариства "Українська школа". З іншого ж боку, вони критикували, що національні інтереси з року в рік представляли одні й ті ж політики (С.Смаль-Стоцький, М.Василько, О.Попович та ін.). Саме "Екзекутивний комітет руского учительства" та створена на його основі ВОУУБ стали в опозицію до такого стану справ у політичному житті Буковини [6, с.677].

Серед частини буковинських вчителів були поширені ідеї автономства, які з новою силою почали розповсюджуватися в краї на початку XX ст. Слід сказати, що керівні органи таких педагогічних організацій, як ВОУУБ та Товариство учителів вищих шкіл ім. Сковороди різко засудили їх, справедливо мотивуючи це тим, що не слід протиставляти українців, що живуть в різних коронних краях та державах, адже за таких несконань будувати в майбутньому власну державу чи навіть автономію в складі Австро-Угорщини буде дуже важко [3].

Загалом, на відміну від галицького вчительства, освітяни Буковини були більш активними, завдяки своїй позиції могли реально впливати на демократизацію суспільних процесів та боротися за свої політичні права. Хоча дуже часто активна громадянська позиція педагогів викликала неоднозначну реакцію у суспільстві. В.Сімович згадує: "Хто знає передвоєнні часи на Буковині, той не може заперечити, як багато зробило народне вчительство для національної справи в нашому краї. Але ж таки задалеко вже було зайшло політиканство в його лавах. Самовпевненість, що ось, мовляв, ми, вчителі – підстава всього національного життя, так врзалась у свідомість загалу вчительства, що не так уже легко було з усім цим боротися" [31, с.19].

Впливати на політичне життя суспільства та відстоювати свої громадянські права українські педагоги не могли без співробітництва з політичними партіями. В 1909 р. товариство “Взаємна поміч” почало співпрацювати з Українською Національно-Демократичною партією (НДП). Народний Комітет цієї партії видав брошуру “Наша школа в ярмі”, в якій говорилося, що освітнє питання є одним із найважливіших в програмі партії [1, с.3]. Слід сказати, що саме до НДП вступило найбільше українських вчителів Галичини. Набагато менше педагогів було в Українській радикальній партії та незначна частина об’єднувалася навколо Української соціал-демократичної партії. Серед членів москвофільської течії освітян майже не було.

Українські вчителі мали значне представництво навіть в керівних осередках НДП. 25 педагогів входили до Ширшого Народного комітету та один представник (голова ВПУВ Маріян Якимовський) до Тіснішого Народного комітету в 1910 р. [36, с.72]. На народному з’їзді НДП 25-26 грудня 1911 р. у Львові була присутня велика кількість педагогів – членів ВПУВ [38]. Народний з’їзд вищезгаданої партії у грудні 1913 р. приділив значну увагу шкільним питанням. Серед його вимог були наступні: видання демократичного службового законодавства та підвищення заробітної плати вчителям, підтримка законодавчими органами вимог педагогів, поділ Крайової шкільної ради на окремі національні секції, збільшення числа українських шкіл [37]. Найбільш успішним прикладом взаємодії було те, що НДП під час виборчої кампанії до Галицького сейму в 1914 р. дала згоду внести до своїх списків шестеро вчителів, що належали до ВПУВ [15].

Українські педагоги Буковини в кінці XIX ст. активно залучилися до політичної діяльності, були учасниками першого політичного товариства в краї “Руська Рада”. Це не було випадковим, бо в галузі освіти націонал-демократи вимагали якнайскорішого заснування української гімназії у Чернівцях, чотирикласних та виділових шкіл відповідно в селах та повітових містах краю, призначення для українських повітів шкільними інспекторами тільки українців, ведення діловодства в українських школах рідною мовою [28]. С.Смаль-Стоцький у своїй статті “Політика реальна”, що була свого роду програмою дій народовців, звертає увагу на розвиток шкіл та збільшення числа національно свідомої інтелігенції [33]. На початку XX ст. в політичних організаціях народовців збільшилася кількість українських вчителів (у першу чергу, членів товариства “Українська школа”). Таким чином, станом на 1914 р. найбільше українських педагогів Буковини були членами організації національно-демократичного спрямування Української Національно-Демократичної та Української Народної партій [18; 20; 29].

Л.І Шологон. Громадсько-політична діяльність українських педагогічних організацій Галичини і Буковини кінця XIX – початку XX ст.

Активна участь українських педагогів в діяльності політичних партій сприяла підвищенню політичної свідомості вчителів, які поступово прийшли до розуміння, що необхідно докласти і власних зусиль, аби та чи інша партія, що підтримує вимоги освітян, мала можливість провести своїх представників до законодавчих органів влади.

2 квітня 1907 р. було створено “Крайовий виконавчий Комітет Народного вчителства в Галичині” (до нього входили і представники від ВПУВ). Він звернувся із закликом до вчителів взяти активну участь у парламентських виборах, а також проводити агітацію за тих кандидатів, які безперечно підтримують вимоги вчителів і переймаються станом української освіти. Для того, щоб передвиборна діяльність була ефективною, створили повітові виборчі комітети, які діяли солідарно з виборчими комітетами демократичних партій. Ця політична діяльність народного вчителства принесла конкретні результати, адже педагоги були причетними до збільшення українського парламентського представництва [36, с.52].

Під час наступних виборів до австрійського парламенту в 1911 р. провід товариства “Взаємна поміч” звернувся до вчителів, аби пояснити своє розуміння політичної ситуації. У зверненні було сказано, що політичні партії демократичного спрямування повели себе не досить тактовно щодо народних вчителів, не залучивши їх до безпосередньої участі у передвиборній боротьбі, адже педагоги в Буковині, Чехії та інших краях Австро-Угорщини плідно працюють на користь національної справи. Незважаючи на це, автори звернення просили вчителів не висувати власних кандидатур, а підтримати демократично настроєних кандидатів у депутати, висловлюючи при цьому надію, що надалі українські політики виправлять свої помилки. 2 листопада 1911 р. було прийнято рішення створити “Учительський організаційно-виборчий комітет”, перед яким було поставлено завдання заздалегідь розпочати підготовку до наступних виборів [35].

На позачергових виборах до Галицького сейму в 1913 р. вчителів знову не було серед кандидатів у депутати в партійних списках, оскільки педагоги не зуміли швидко зорієнтуватися в політичній ситуації в краї. Але саме вони на заклик президії “Крайового Виконавчого комітету” агітували за тих депутатів, що виступали за демократизацію виборчого законодавства, адже було цілком зрозумілим, що тільки це допоможе вирішити найважливіші проблеми педагогів [19].

Неабияке значення для організації політичної діяльності вчителів мав “Центральний організаційний комітет українського вчителства” (організація політичного характеру, що діяла в рамках ВПУВ напівлегально).

Отже, галицьке вчителство завдяки своїй активній позиції під час виборчих кампаній, з одного боку, зробило дуже багато, аби збільшити представництво українців у законодавчих органах, а з іншого, – набуло досвіду політичної боротьби, щоб у майбутньому забезпечити й народним вчителям мандати в представницьких органах влади.

Українські вчителі Буковини уже в кінці XIX ст. брали активну участь у виборах, оскільки більшість із них мали стійкі переконання. Крім цього, педагоги допомагали сільському населенню краю визначитися із своїми політичними симпатіями. Народні вчителі були нечисленними представниками української інтелігенції Буковини, тому справедливо вважали, що їхня суспільна позиція може суттєво вплинути на те, щоб депутати-українці представляли їх в законодавчих органах [8, арк. 15].

Проте найбільш активно педагоги, що належали до товариства “Українська школа” та ряду політичних вчительських об’єднань, продемонстрували свою політичну зрілість, підтримуючи на позачергових виборах до сейму в 1907 р. претендентів від “Вільнодумного союзу”, усвідомлюючи, що тільки він міг ефективно захищати права педагогів у сеймі. Українське вчителство в цей час висунуло вимогу, щоб один з кандидатів у депутати був їхнім представником. Зокрема, таким претендентом став учитель А. Барбір. Після переговорів між педагогами та депутатами М. Васильком і С. Смал-Стоцьким цю пропозицію було знято. А. Барбір відмовився бути кандидатом, але лідери народництва зобов’язалися максимально врахувати вимоги учителів [9, с. 278].

Вибори до Галицького сейму в 1914 р. проводилися на основі нового законодавства, що передбачало для українців національні виборчі округи. Передвиборна кампанія зацікавила все суспільство [23]. Не могло залишитися осторонь неї і українське вчителство. Саме тому педагоги, що належали до товариства ВПУВ, вже в грудні 1913 р. організували “Крайовий комітет політичної організації українського вчителства”. Головою комітету було обрано М. Якимовського, секретарем І. Ющишина. Було розроблено ряд вказівок осередкам ВПУВ на місцях щодо організації виборчих комітетів у всіх повітах краю. 8 квітня 1914 р. “Крайовий комітет” скликав з’їзд представників учителів, на який зібралось 150 делегатів. Учасники з’їзду відзначили неабияку роль українських вчителів у національно-культурному житті рідного народу, але також звернули увагу й на те, що до цього часу педагоги не мали можливості реалізувати свої знання та досвід у законодавчих органах влади. Внаслідок дискусії “Крайовий комітет політичної організації” прийняв рішення висунути на виборах 1914 р. ряд вчительських кандидатур [16]. У списках НДП в різних виборчих округах були члени ВПУВ І. Ющишин, І. Білинський,

М. Якимовський, І. Сторонський, І. Вертиполох, Д. Великанович. Кандидатом у депутати від радикальної партії в окрузі Отинія – Надвірна став активний член проводу ВПУВ А. Домбровський. Керівництво вищезгаданих партій погодилося з таким рішенням “Крайового комітету”, зі свого боку підтримувало його у виборчих округах. Кандидати відразу розпочали роботу з виборцями, але війна перервала їхню працю [17].

Українське вчителство Буковини, яке поступово ставало вагомим силою в політичному житті краю, також хотіло бачити в представницьких органах педагогів, які б відстоювали їх інтереси. “Екзекутивний комітет руского учительства”, що 4 грудня 1906 р. зібрав перше віче українських педагогів початкових шкіл, обговорив поряд з іншими питаннями підготовку до парламентських виборів 1907 р. В результаті освітяни висунули вимогу, щоб одним із українських депутатів став учитель [26]. Представники народовців прислухалися до цієї вимоги, тому під час виборів 1907 р. С. Смал-Стоцький зняв свою кандидатуру на користь народного учителя М. Спинула [22]. Сам депутат згадував: “Завдяки взірцевій солідарності нашого учительства взагалі, як так же несподіваної (невтомної. – Л. Ш.) праці товаришів мого виборчого округу з осіб; завдяки підтримки моєї кандидатури зі сторони наших же свідомих одиниць зпоміж селянства вийшов я послом і то значною більшістю відданих голосів” [32]. Це свідчило про згуртованість українського вчителства в краї та демонструвало, що воно користувалося неабияким авторитетом як серед політиків, так і серед населення.

Педагоги – члени ВОУУБ вирішили взяти активну участь у виборих до Буковинського сейму 1911 р. Провести вчительські кандидатури до сейму без підтримки політичних партій було неможливо, тому керівництво “Вільної організації” вирішило піти на компроміс із українськими націонал-демократами. Саме їх ця вчительська організація найчастіше критикувала на сторінках свого фахового часопису “Каменярі”. Віче українського вчителства, скликане крайовою екзекутивою “Вільної організації” 5 лютого 1911 р., висунуло двох кандидатів у депутати від своєї організації – К. Даниляка та І. Карбулицького [4]. Після переговорів із М. Васильком їх було включено у списки претендентів на депутатські мандати від народовців. Більшість політичних сил краю негативно оцінила такі дії “Вільної організації”. Одна з газет писала: “Ціле вчителство пошло в ганблячу політичну залежність” [5]. Проте вже 11 березня 1911 р. К. Даниляк та І. Карбулицький зняли свої кандидатури, відчуваючи брак підтримки серед майбутніх виборців [7, с. 3]. М. Василько у своєму листі у відповідь на такий політичний крок народних вчителів назвав його розумним та виваженим [25]. Все ж таки депутатом сейму став український

вчитель початкової школи М.Гавришук (член ВОУУБ), який балотувався в списках соціал-демократичної партії [29].

Отже, вчителство як в Галичині, так і на Буковині доклало чимало зусиль, аби мати своїх представників у законодавчих органах держави. Більшим успіхом у цьому плані увінчалася політична діяльність буковинського вчителства. Слід сказати й про те, що такі депутати парламенту та крайових сеймів, як О.Барвінський, А.Вахнянин, О.Попович, Є.Пігуляк, С.Смаль-Стоцький та ряд інших були педагогами за фахом та активними учасниками українських вчительських товариств, хоча вважалися лише представниками політичних партій.

Політична діяльність педагогів дуже часто не знаходила розуміння з боку державних органів влади. 19 і 20 серпня 1913 р. на засіданні виконавчого комітету “Союзу слов’янського вчителства в Австрії” (члени якого були ВПУВ та ВОУУБ) було обговорено серед інших питань і реферат народного вчителя п. Скаля на тему “Громадянські права вчителя і свобода його совісті”. Чеський педагог зібрав чимало матеріалу, який переконливо доводив, що постанови Основного державного відомства від 21 грудня 1869 р. про права громадян держави стосовно народного вчителства існують тільки на папері, бо їх обмежують положення державних та крайових законів, різні міністерські розпорядження, постанови крайових шкільних рад і найбільше звичайно дії представників державної влади, які дуже часто безпідставно карали педагогів за їхні політичні переконання. Було вирішено до кінця травня 1914 р. зібрати всім слов’янським вчительським організаціям детальний матеріал з цього приводу, обговорити його на з’їзді слов’янських педагогів у Празі в 1915 р. та видати окремою брошурою [36, с.92].

Якщо б військові події не перешкодили цьому, то педагоги Галичини збрали б величезну кількість прикладів упередженого відношення влади до тих, хто брав активну участь у політичному житті краю. Публікації у вчительських періодичних виданнях та листи педагогів до депутатів сейму та парламенту зі скаргами і проханнями про допомогу яскраво свідчили про це. Саме тому члени товариства ВПУВ вимагали скасування параграфу 9 крайового шкільного закону від 1873 р. (дозволяв представникам влади без вагомих причин звільнити вчителя з роботи). Адже саме це гарантувало б педагогам, що їх не буде покарано за політичну чи культурну діяльність в громадах [10]. Проте ні скасування вищезгаданого положення галицького крайового закону, ні прогресивного дисциплінарного законодавства народні вчителі Галичини так і не одержали.

Відношення представників державної влади Буковини до політичної діяльності педагогів було набагато ліберальнішим, несправедливим

Л.І.Шологон. Громадсько-політична діяльність українських педагогічних організацій Галичини і Буковини кінця XIX – початку XX ст.

адміністративні покарання тут були рідкістю [21]. Щоб освітяни мали гарантію і надалі, що їх не будуть карати за ті чи інші політичні погляди, вчительські організації (“Українська школа”, ВОУУБ) виступали за прийняття демократичного дисциплінарного закону. Саме тому 28 грудня 1903 р. законопроект, що вводив крайові та повітові дисциплінарні суди, склад яких формувався учительськими повітовими конференціями, був підтриманий депутатами в сеймі. Газета “Буковина” з цього приводу писала: “Суддів будуть собі вибирати самі учителі і будуть мати над собою таку власть, на яку самі заслужили” [12]. Крім того, законопроект гарантував педагогам захист їхніх конституційних прав. В параграфі 1 було записано, що реалізація політичних прав вчителями не може бути предметом дисциплінарного слідства. Не менш важливим було те, що з числа адміністративних покарань було вилучено “службові перенесення” [24]. “Закон в справі дисциплінарного трактування учителів громадських народних шкіл” не одразу був підписаний імператором і з численними зауваженнями був повернутий до Буковинського сейму на доопрацювання. Все ж таки в результаті педагоги Буковини одержали демократичне дисциплінарне законодавство, яке захищало їх права, в тому числі й політичні [21].

Українські педагогічні товариства активно боролися за реалізацію та захист своїх політичних прав, вели пропагандистську діяльність в цьому напрямку серед населення, в першу чергу сільського. Їхня громадська позиція суттєво вплинула на демократизацію суспільних процесів у державі. Тісна співпраця з українськими політичними партіями сприяла тому, аби вимоги педагогів вносилися до їхніх програмних положень. Депутати, що були представниками народних вчителів, могли вибороти мнлига до парламенту чи сейму завдяки підтримці впливових політичних сил, проте їхня діяльність в представницьких структурах продемонструвала громадянську зрілість та виважаність і посприяла підвищенню авторитету педагогів у державі. Завдяки зусиллям педагогів Буковини був прийнятий закон, який захищав їхні політичні права. Отже, ряд українських педагогічних організацій (ВПУВ, ВОУУБ та деякі інші) стали вагомими чинниками в політичному житті держави на початку XX ст.

1. Бачинський В. Наша школа в ярмі. – Львів, 1908. – 58 с.

2. Бібліотека ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. – Ф. 175 (Підгорянка). – Спр. 32. – Зош. 2. – 11 арк.

3. Буковина для буковинців // Каменярі. – 1909. – 10 липня.

4. Віче укр. учительства // Каменярі. – 1911. – 10 лютого.

5. В справі виборів до сойму! // Борба. – 1911. – 10 березня.

6. Гіллс Т. Буковина 1894-1914 // Українська загальна енциклопедія. – Львів – Станіслав – Коломия, 1934. – Т. 3 – С.674-678.

7. Герасимович І. Хто причинився до компромітації укр. учительства при перших загальних виборах до буковинського Сойму краювого? – Чернівці, 1911. – 42 с.

8. Державний архів Чернівецької області. – Ф.10 (Чернівецька дирекція поліції). – Оп.1. – Спр.685.
9. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці, 1999. – 574 с.
10. Дович Галицьке шкільництво під національним оглядом // Учительське слово. – 1914. – 1 липня.
11. Другий краєвий з'їзд українського народного учительства в Коломиї // Учительське слово. – 1912. – Ч.2.
12. Закон в справі дисциплінарного трактування учителів публичних народних шкіл // Промінь. – 1904. – 15 лютого.
13. Засідане учит. екзем. комітету // Буковина. – 1909. – 15 вересня.
14. Збори руского учительства Чернівецького повіту // Буковина. – 1905. – 21 липня.
15. З'їзд від поручників українського народного учительства // Діло. – 1914. – 11 квітня.
16. Краєвий довірочний з'їзд відпоручників українського народного учительства // Учитель. – 1914. – 20 квітня.
17. Краєвий комітет політичної організації українського народного вчительства // Учительське слово. – 1914. – 1 липня.
18. Крайова конференція української соціал-демократичної партії на Буковині // Борба. – 1914. – Ч.1.
19. Народне учительство і вибори // Діло. – 1913. – 18 червня.
20. Начерк організації “Народної партії” // Україна. – 1913. – 30 жовтня.
21. Наш дисциплінарний закон // Каменярі. – 1910. – 25 січня.
22. Миколай Спину, перший посол до австрійської Ради державної з поміж укр. учительства // Промінь. – 1907. – 1 червня.
23. Новий виборчий закон до галицького сейму // Діло. – 1914. – 30 липня.
24. Новий закон дисциплінарний для буковинських учителів // Буковина. – 1904. – 24 січня.
25. Отверте письмо п. посла Миколая Василька до товаришів Данилюка й Карбулицького // Каменярі. – 1911. – Ч.5.
26. Перше віче українського учительства на Буковині // Промінь. – 1906. – 15 грудня.
27. Побіда ідеї // Каменярі. – 1911. – 10 квітня.
28. Програма народовців, а дотеперішні хиби в її проведенню // Буковина. – 1892. – 31 січня.
29. Програма Української радикальної партії // Громадянин. – 1909. – 25 лютого.
30. Руське учительство супроти політичної кризи на Буковині // Промінь. – 1905. – 1 липня.
31. Сімович В. Степан Смаль-Стоцький, як шкільний діяч і педагог. – Львів, 1939. – 20 с.
32. Слово до руского учительства // Каменярі. – 1910. – 5 січня.
33. Смаль-Стоцький С. Політика реальна // Буковина. – 1896. – 8 березня.
34. Справи краєві // Буковина. – 1905. – 11 серпня.
35. Справи учительські в парламенті // Діло. – 1911. – 20 грудня.
36. Товариство Взаємна поміч українського учительства 1905-1930. – Львів, 1932. – 339 с.
37. Шкільні справи на “Народнім з'їзді” в 1913 р. // Учитель. – 1914. – 20 лютого.
38. Шкільні справи на посліднім “Народнім з'їзді” в 1913 р. // Учитель. – 1912. – 20 січня.

L.I. Shologon

POLITICAL ACTIVITY OF THE UKRAINIAN PEDAGOGICAL ORGANIZATIONS OF HALYCHYNA AND BUKOVYNA IN THE END OF THE 19TH – AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

In this article the place and role of public organizations of the Ukrainian teachers in political life of Halychyna and Bukovyna are analyzed. The political activity of such organizations as “Mutual Aid of the Ukrainian teachers” in Halychyna and “Free organization of the Ukrainian teachers in Bukovyna” is shown. Their activity was directed on realization and protection of the rights of the teachers. The teacher's organizations closely cooperated with the ukrainian political parties.

С.В.Адамович

СТОСУНКИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ З ГОЛОВНОЮ УКРАЇНСЬКОЮ РАДОЮ: СПРОБА КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ (1914-1915 рр.)

Перша світова війна поставила у міжнародному контексті українське питання, активізувала національно-визвольні змагання. У цих умовах українські політичні організації Галичини і Буковини та наддніпрянська політична еміграція в Австро-Угорщині задекларували проавстрійську зовнішньополітичну орієнтацію, їх співпраця стала спробою єднання національних сил задля реалізації ідей соборності і державності.

Уже на початку війни 1 серпня 1914 р. у Львові за ініціативою західноукраїнських громадських діячів М.Павлика й Л.Цегельського зновується Головна Українська Рада (ГУР) [8, арк.3]. До її складу увійшли представники Української націонал-демократичної, Української радикальної, Української соціал-демократичної партій, а також Бойової Управи, яка утворилася в той же день з делегатів сокільських і січових організацій. На першому засіданні було обрано президію ГУР: К.Левицький – голова, М.Павлик, М.Ганкевич – заступники, С.Баран – секретар, І.Кивелюк – скарбник [1, арк.16, 2].

До складу Ради увійшла однакова кількість представників від кожної партії: К.Левицький, С.Баран, Л.Цегельський, І.Боберський (пізніше кооптовано І.Кивелюка) – від національних демократів; М.Павлик, К.Трильовський, М.Балицький, М.Лагодинський – від радикалів; М.Ганкевич, В.Старосольський, В.Темницький, Т.Мелень – від соціал-демократів [21, с.318]. Рішення ГУР, проти якого протестувала одна з політичних партій – учасників репрезентації, не вступало в дію [1, арк.3].

4 серпня 1914 р. українські політичні емігранти з Росії – Д.Донцов, В.Дорошенко, А.Жук і О.Назарієв, які плекали ідею створення міжпартійної політичної організації наддніпрянських українців і працювали над популяризацією української справи за кордоном, заснували у Львові Союз визволення України (СВУ) [18, с.331].

Лідери ГУР, щоб не допустити розбіжностей між політичними представництвами Галичини, Буковини і Наддніпрянщини, вирішили встановити стосунки зі СВУ без огляду на те, чи зібрані в Союзі українці “мали формальну легітиміацію заступати велику Україну, чи ні...” [17, с.15].

Уже на першому засіданні ГУР з подання І.Боберського було прийнято рішення запросити наддніпрянського політемігранта М.Залізняка на наступне засідання Ради [1, арк.2]. Надалі на засіданнях ГУР були

присутні представники СВУ (спочатку М.Залізняк і А.Жук, а потім А.Жук і Д.Донцов) [16, с.188]. Але СВУ, співпрацюючи з ГУР, не увійшов до її складу [17, с.15], а мав у Раді двох делегатів з дорадчим голосом і був поінформованим про хід справ у ній [5, арк.24].

5 серпня 1914 р. члени ГУР заслухали інформацію про створення СВУ та проект роботи Союзу [14, с.115]. А.Жук виступив із заявою, в якій ГУР було визнано найвищою і єдиною національно-політичною репрезентацією українців Австро-Угорщини, а до “певної міри також виразницею національно-політичних стремлень українського народу в Росії”, а також зазначалось, що СВУ перебуватиме в “стислім контакті” з ГУР [1, арк.23-24]. К.Левицький від імені галичан заповнив, що будь-які переговори з урядами Австро-Угорщини і Німеччини в справах Наддніпрянщини будуть проводитися разом з президією Союзу [4, арк.3].

Після від'їзду членів ГУР і СВУ до Відня наприкінці серпня 1914 р. стосунки між ними перериваються. Цей розрив у відносинах К.Левицький у своїх спогадах мотивував тим, що після переїзду нелегко було скликати всіх причетних до ГУР на спільну нараду, а тому члени СВУ збиралися окремо [17, с.70]. Останні в своєму офіційному звіті пояснювали цю ситуацію тим, що ГУР після переїзду “довгий час не збиралися зовсім на свої засідання” [5, арк.24-25].

Проте вже на початку вересня 1914 р. галицькі українці прагнули узгодити свою діяльність із Союзом, до чого докладалися зусилля зі сторони СВУ. Так, 2 вересня 1914 р. було здійснено спробу провести зустріч представників ГУР з репрезентантами СВУ в приватнім помешканні професора С.Дністрянського [2, арк.1а].

Але ГУР знову почала проводити засідання лише для того, щоб реорганізуватися [5, арк.25]. На засіданні 26 жовтня 1914 р. було оголошено лист СВУ, в якому пропонувалося скликати конференцію ГУР разом з представниками українських галицьких і буковинських послів та СВУ. Метою конференції мало стати з'ясування політичної ситуації, визначення напрямків загальнонаціональної політики і досягнення скоординованої діяльності всіх українських політичних груп [1, арк.66]. Йшлося про створення дійсно загальноукраїнської організації, в якій були б представлені всі політичні партії та депутатські клуби Галичини і Буковини, а також партії з Наддніпрянської України. Шляхом скликання такої конференції члени СВУ прагнули “оперти національну політику на ширші верстви суспільності, зробити її відповідальною за політику” [10, с.3].

Соціал-демократи і радикали виступили на підтримку проекту СВУ [17, с.71-72]. Для підготовки змін ГУР обрала комісію в складі Є.Олешицького, М.Василька, А.Жука, М.Лозинського, В.Бачинського і

С.В.Адамович. Стосунки наддніпрянської політичної еміграції з Головною Українською Радою: спроба консолідації українського національного руху (1914-1915 рр.)

О.Поповича [2, арк.3]. Пізніше її склад був доповнений М.Лагодинським і В.Темницьким.

Ця ініціатива Союзу була свідченням того, що в стосунках з українськими політичними організаціями Австро-Угорщини СВУ намагався не тільки співпрацювати з ними, а й впливати на їх діяльність у дусі реалізації одного зі своїх засадничих постулатів – ідеї соборності України.

Упродовж листопада 1914 р. відбувся цілий ряд засідань ГУР, присвячених реорганізації Ради, але через відмінності в поглядах щодо повноважень і прав делегатів від СВУ і різні думки стосовно прийняття до ГУР представників Буковини питання не було узгоджено [13, с.169]. На засіданнях комісії і Ради 4, 11, 13-14 листопада 1914 р. найбільше суперечок викликало питання участі в конференції і в реорганізованій ГУР представників Церкви та християнсько-суспільного руху, а також надання права вето для партій [11, с.4-10].

Радикали і соціал-демократи виступали за право вето для партій, сподіваючись з його допомогою зберегти вплив на прийняття рішень, а також висловлювалися проти участі діячів церкви і християн-суспільників у планованих акціях. Представники цих партій підтримували право СВУ на участь у конференції і майбутній організації. Зокрема, В.Бачинський так визначив ставлення Радикальної партії до наддніпрянської політичної еміграції: “Щодо партій з Російської України, то їх можна брати в рахунок остільки, оскільки виступають тепер активно і оскільки координують свою діяльність з діяльністю СВУ...” [2, арк.8].

У свою чергу, А.Жук відстоював думку, що Церква в Галичині займає важливе місце в національному житті, а тому виступив за присутність греко-католицького кліру на конференції [2, арк.4]. Він резонно відзначив, що жодна інша політична група “не має стільки підстав обстоювати право вето як СВУ”, проте вважав, що вето порушуватиме “принцип демократичності”. Зате СВУ вимагав включення своїх представників до складу “вузкої президії” [2, арк.9-11]. У такій позиції об'єктивно об'єктивність членів Союзу в оцінці ролі Церкви, бажання не циклюватися на ідеологічних догмах і відмову від тимчасових вигод на користь продуктивної роботи майбутнього політичного органу.

К.Левицький і лідер українців Буковини М.Василько боялися втратити контроль над більшістю в ГУР, тому негативно ставилися до планованої реорганізації. Також певну роль відіграло їх прихильне ставлення до наддніпрянців М.Залізняка, В.Степанківського і Д.Донцова, які стали супротивниками СВУ в результаті ідейно-політичного протистояння та боротьби за владу всередині організації [8, арк.6]. Саме тому К.Левицький під різними приводами намагався загальмувати процес

скликання конференції. Спочатку він вимагав, щоб проект реорганізації пройшов затвердження в Українському парламентському клубі, потім акцентував на військовому стані і відсутності кворуму [1, арк.4-5, 10].

Після заяви М.Залізняка про бажання Закордонної групи Української партії соціалістів-революціонерів вступити в Раду на засіданні ГУР 23 листопада 1914 р. розгорівся конфлікт між ним і представниками СВУ щодо права представляти Наддніпрянську Україну. Це дало підстави К.Левицькому виступити з ідеєю, щоб “справу реорганізації облишити”, а конференцію скликати для вирішення інших питань [1, арк.13].

26 листопада 1914 р. М.Залізник запропонував, доки немає “уповноважених” представників закордонних партій, доповнити Раду лише буковинськими делегатами. О.Попович попросив Раду не приймати рішень до здійснення ним додаткових консультацій з буковинськими послами [2, арк.14, 38].

Лідер УСДП В.Темницький підтримав СВУ. Він вважав, що в тогочасних суспільно-політичних умовах було неможливим, щоб Наддніпрянщину репрезентували легітимні представники [2, арк.14]. Проте С.Баран, опираючись на В.Степанківського, наступного дня продовжив критику СВУ. Він як секретар Народного комітету (центрального органу націонал-демократичної партії) вважав, що “кождий галицький і буковинський українець має більше право говорити іменем російської України, як СВУ”, і вимагав, щоб робота над реорганізацією Ради була передана у відання Народного комітету [2, арк.16].

Крім того, ще в листопаді 1914 р. О.Назаріїв, Д.Донцов і В.Степанківський надіслали президенту ГУР протест проти претензій СВУ на представництво інтересів Наддніпрянської України [17, с.62]. Не визнавала статусу СВУ значна частина буковинської політичної еліти. Так, М.Василько і О.Попович в листі до К.Левицького 7 грудня 1914 р. від імені українського парламентського представництва Буковини відмовилися від представництва в Раді і вважали за краще, щоб залишився старий склад ГУР [17, с.493].

Натомість СВУ підтримував лідера іншої політичної групи буковинських українців, одного з керівників Української народної партії С.Смаль-Стоцького. На думку О.Поповича, це був “спір між буковинцями і галичанами”, інтереси останніх представляв С.Смаль-Стоцький [20, с.86].

Основною базою опозиційних сил до К.Левицького став Український парламентський клуб. У ході його засідань на адресу голови ГУР звучали звинувачення у диктаторському стилі керівництва, занедбанні справи захисту українців від військових переслідувань, провалі в інформа-

С.В.Адамович. Стосунки наддніпрянської політичної еміграції з Головною Українською Радою: спроба консолідації українського національного руху (1914-1915 рр.)

ційно-дипломатичній діяльності і нереалізованості ідеї поділу Галичини. 10 грудня 1914 р. під тиском опозиції клуб вибрав комісію (С.Левицький, Л.Цегельський, Є.Петрушевич) для підготовки статуту загальнонаціональної ради [8, арк.7-8].

15 грудня 1914 р. Ю.Романчук на правах старійшини західно-українського політикуму скликав конференцію парламентських і російських послів Галичини і Буковини для обговорення і прийняття розробленого комісією статуту загальноукраїнської організації [19, с.159]. Згідно з проектом до Національної ради мали увійти у пропорційній кількості представники всіх парламентських клубів та делегати УСДП і СВУ [2, арк.7].

Депутат австрійського парламенту Є.Левицький виголосив на конференції реферат про потребу утворення в час війни всеукраїнської національної репрезентації [17, с.94]. М.Василько зачитав заяву від імені буковинських послів, в якій буковинці погоджувалися на участь в Раді закордонних українців, але тільки з дорадчим голосом. Крім того, останні мали отримати легітиміацію на представництво в ГУР із вступом австрійських військ у Наддніпрянщину.

Після тривалих дискусій конференцію було перенесено, а пропозицію О.Поповича про утворення репрезентації українців Австро-Угорщини до появи легітимованих представників Наддніпрянщини було передано депутатській комісії [2, арк.39].

Український парламентський клуб запропонував власний проект, згідно з яким до нього переходили функції репрезентації українського народу в закордонній політиці. К.Левицький розцінив цей проект як фактичну ліквідацію ГУР, а не її реорганізацію. Підконтрольний йому Народний комітет теж виступив проти проекту і запропонував залишити ГУР у попередньому складі [2, арк.40].

Унаслідок рішень 15 грудня 1914 р. у Відні й надалі функціонували Українські парламентські клуби (галицький національно-демократичний і радикальний та буковинський), ГУР, Народний комітет, УНДП і СВУ. Але ГУР, як згадував С.Баран, після 15 грудня 1914 р. “вже більше не мала знаків життя” [13, с.169].

Не був реалізованим й остаточний варіант реорганізації ради. Його запропонувала комісія ГУР 24 грудня 1914 р. У проекті знайшли своє відображення основні пропозиції СВУ. Згідно з ним реорганізована ГУР, або Загальна Українська Національна Рада, повинна була складатися з галицьких націонал-демократів, 4 – радикалів, по 3 місця отримували галицькі соціал-демократи і буковинські націонал-демократи, буковинські соціал-демократи і буковинська Народна партія – по 1 представнику,

за СВУ резервувалось 4 місця. Усі члени Ради об'єднувалися в три територіальних секціях – галицькій, буковинській і наддніпрянській, які самостійно вирішували справи своїх територій. Важливим органом Загальної Української Національної Ради мала стати президія, утворена з представників усіх політичних крайових організацій Галичини, Буковини і Наддніпрянщини, у стосунках з іншими організаціями Рад мала репрезентувати “звужена президія” в складі голови і 4 заступників. Одне місце надавалося делегатові СВУ [2, арк.20-21].

К.Левицький у своїх спогадах звинувачував СВУ у провалі ідеї утворення єдиної загальнонаціональної організації, бо “до людей, що проголосили себе тут представниками великої України, не всі мали довір'я”, на що вплинули, на його думку, суперечки між самими членами СВУ [17, с.95]. Серед причин несприйняття СВУ частиною галичан і буковинців можна назвати особисті непорозуміння, небажання деяких політичних лідерів ділитися впливами у майбутній організації, а також певну роль зіграли інтереси тих осіб, яким взагалі не вигідно було створення подібної організації під керівництвом К.Левицького і які використали СВУ як привід для краху цієї ідеї.

Негативне ставлення до СВУ частини галицько-буковинських політиків спровокувало їх звернення у грудні 1914 р. до урядових структур Австро-Угорщини з проханням, щоб СВУ переніс своє місце розташування і діяльність поза межами держави [17, с.494].

М.Василько піддав критиці СВУ перед австро-угорським МЗС зажадав вигнання Союзу з Австро-Угорщини і Німеччини, зупинки виходу його видань і заборони працювати з полоненими-українцями. МЗС після перевірки діяльності організації дало їй найкращу оцінку. Проти К.Левицького і М.Василько звернулися до прем'єр-міністра графа К.Штурьєра з попередніми вимогами [8, арк.8-9].

У відповідь на наклепи члени СВУ в листі до голови ГУР від 16 грудня 1914 р. висловили бажання перед від'їздом Союзу з Австро-Угорщини прослухати звіти про діяльність як СВУ, так і ГУР, сподіваючись, що це надалі дасть можливість зберегти стосунки між організаціями [17, с.494]. Вони звернулися за допомогою до опозиційної групи в Українському парламентському клубі [8, арк.9].

22 грудня 1914 р. на засіданні клубу на прохання СВУ була обрана комісія для перевірки діяльності і фінансової звітності Союзу, в яку увійшли послі Є.Петрушевич, о. С.Онишкевич і І.Голубович [7, арк.51]. 1 грудня комісія здійснила перевірку і зробила висновок, що “СВУ працює згідно з своєю програмою”, його праця “є незвичайно корисна для української національності... незвичайно солідна, до подиву видатна

С.И.Адамович. Стосунки наддніпрянської політичної еміграції з Головною Українською Радою: спроба консолідації українського національного руху (1914-1915 рр.)

успішна та всестороння...” [5, арк.2]. Крім того, було відзначено, що СВУ використовувала кошти ощадно, на користь української справи. Згідно зі звітом комісії Український клуб 24 грудня 1914 р. визнав діяльність СВУ “за патріотичну, корисну і без всякого закиду” [3, арк.59 зв.].

Незважаючи на опір К.Левицького, президія Українського парламентського клубу (К.Левицький і Є.Петрушевич) в цілях захисту СВУ провела аудієнції у прем'єр-міністра графа К.Штурьєра і старшого консула МЗС з українських питань Р.Опенгаймєра [8, арк.10].

Попри намагання СВУ виправдати себе, у нього й надалі тривали конфлікти з державними органами Австро-Угорщини. Нарешті 10 квітня 1915 р. представників СВУ О.Скоропис-Йолтуховського і М.Меленєвського офіційно було повідомлено про розірвання попередніх відносин з Союзом. Водночас уряди Австро-Угорщини і Німеччини пішли назустріч пропозиціям Союзу у ряді питань. Зокрема, відступна плата за розірвання стосунків була збільшена від 63600 корон до 100000 корон, таку ж суму мали надати і німецький уряд [22, с.212-213].

Як бачимо, галицькі і буковинські українці зіграли певну роль у розірванні стосунків між СВУ і МЗС Австро-Угорщини, і це ще раз довело на життя важливість для Союзу налагодження співпраці з західноукраїнськими політичними організаціями. Крім цього фактора, на ускладнення стосунків між СВУ і Австро-Угорщиною суттєво вплинуло погіршення економічної та політичної ситуації в країні і орієнтація на сепаратний мир з Росією, а також плани утворення польського королівства, що відсунуло українське питання в австрійській політиці на друге місце [15, с.13-14].

Конфлікт СВУ з частиною українського політичного керівництва Австро-Угорщини не вирішив проблеми реорганізації ГУР. Реорганізаційна комісія, обрана 15 грудня 1914 р., не працювала. Її члени від УНДП перестали відвідувати засідання, внаслідок чого виникла проблема зворушення [6, арк.41]. 16 лютого 1915 р. ГУР вдруге спробувала реорганізуватися шляхом доповнення Ради радикалами замість вибулих М.Павлика і М.Балицького, а також кооптації п'ятох представників від Українського парламентського клубу [8, арк.15].

К.Левицький намагався відстрочити скликання засідань Ради, ускладнити прийняття рішень шляхом накопичення інстанцій, через які вони мали проходити (Український парламентський клуб, Народний комітет, Буковинський парламентський клуб) [2, арк.44].

20 і 28 лютого, 1 березня 1915 р. Народний комітет обговорив справу відносин з ГУР. Було прийнято рішення, що в питанні реорганізації Ради Народний комітет буде вимагати, щоб ГУР об'єднувала тільки політичні партії Галичини і Буковини [11, с.5]. 22 лютого 1915 р.

Народний комітет закликав національних демократів вийти з ГУР [арк.50]. На заклик відгукнулися К.Левицький, С.Баран, І.Кивелюк, В.Панейко. Після цього Рада призначила М.Ганкевича й В.Темницького посередниками між конфліктуючими сторонами [8, арк.17].

З 25 лютого по 28 березня тривали зустрічі і консультації [2, арк.51-53]. Українська радикальна та соціал-демократична партії надіслали листи управі УНДП, де кваліфікували кризу в ГУР як поширення внутрішнього конфлікту в середовищі Української національно-демократичної партії на загальнонаціональну площину [21, с.323].

Соціал-демократи виступали за надання СВУ повноцінного голосу, домагалися участі Християнсько-супільного сторонництва О.Барвінського, буковинських соціал-демократів в реорганізованій Раді прагнули створити Соборну українську раду [2, арк.53-54]. К.Левицький і Народний комітет вперто виступали проти прийняття СВУ рівноправним членом Ради. Навіть буковинські парламентарії, прагнучи легітимності, погодилися на прийняття Союзу до ГУР і її президії [8, арк.17].

У свою чергу, Союз розгорнув у "Віснику СВУ" кампанію підтримки ідеї реформування ГУР в Народну управу, яка б охопила "всі територіальні частини, всі напрями політичної думки та змагань нації" визначила "ясно з становища цілого народу, всієї соборної України дороги та напрями праці" [9, с.6-7].

Спільні конференції членів обох груп УНДП все ж виробили узгоджувальну платформу. Щоб не розпалювати внутрішній конфлікт, сторони погодилися включити до ГУР ще чотирьох представників Народного комітету, поновити в Раді делегатів від інших українських партій [21, с.323]. 11 березня 1915 р. розпочалися переговори політичних сил, які мали б увійти до нової Ради. Буковинців представляли О.Попович та І.Семака, радикалів – Л.Бачинський і І.Макух, соціал-демократів – М.Ганкевич і В.Темницький, останні були одночасно репрезентантами ГУР [23, с.360].

На довготривалю кризу в українському політичному таборі відгукнулася українська студентська молодь у Відні. На зборах 3 січня 1915 було прийнято резолюції, в яких вимагалось утворення ГУР, де були "заступлені всі політичні напрями України" [2, арк.63]. 12 квітня 1915 українська студентська молодь Відня, очолювана М.Дольницьким, К.Заклинським, В.Лисим, підтвердила ці рішення і звернулася з відповідним листом до українських політичних організацій.

Під тиском громадської думки, внаслідок внутрішньої дезорганізації, втрати авторитету у Відня і Берліну, зростання впливів польських сил на початку квітня 1915 р. Народний комітет і К.Левицький по-

С.В.Адамович. Стосунки наддніпрянської політичної еміграції з Головною Українською Радою: спроба консолідації українського національного руху (1914-1915 р.р.)

дилися на участь в Раді Союзу і опозиції з Українського парламентського клубу [8, арк.18]. 30 квітня 1915 р. на нараді представників націонал-демократичної, радикальної, соціал-демократичної партій, буковинських націонал-демократів і СВУ приймається остаточне рішення перетворити ГУР на Загальну Українську Раду [12, с.1].

Отже, виникнення в умовах Першої світової війни Головної Української Ради стало спробою створити консолідоване українське політичне представництво Галичини. Співпраця ГУР із СВУ засвідчила прагнення українських політиків мислити загальноукраїнськими політичними категоріями, готовність реалізувати на практиці ідеї соборності України.

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ України), ф.3807, оп.2, спр.1.
2. ЦДАВОВУ України, ф.3807, оп.2, спр.2.
3. ЦДАВОВУ України, ф.3807, оп.2, спр.49.
4. ЦДАВОВУ України, ф.4405, оп.1, спр.4.
5. ЦДАВОВУ України, ф.4405, оп.1, спр.13.
6. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ), ф.309, оп.1, спр.2020.
7. ЦДІАУЛ, ф.391, оп.1, спр.8.
8. ЦДІАУЛ, ф.581, оп.1, спр.91.
9. Вісник СВУ. – 1915. – Ч.9-10. – Лютий. – 24 с.
10. Вісник СВУ. – 1917. – Ч.131. – 1 січня. – 16 с.
11. Діло. – 1915. – 6 березня.
12. Свобода. – 1915. – 14 травня.
13. Біран С. Австрійські українці на воєнній еміграції у Відні // Ілюстрований народний календар товариства "Просвіта" з термінарком на преступний рік 1916. – Львів, 1915. – С.164-175.
14. Жук А. Як дійшло до заснування "Союзу визволення України" // Календар-альманах Дніпро на рік 1935. – Львів, 1935. – С.103-117.
15. Каменецький І. Німецька політика супроти України в 1918-му році та її історична генеза // Український історик. – 1968. – №4. – С.5-18.
16. Компанієць І.І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини і Закарпаття на початку XX ст. (1900-1919 рр.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 360 с.
17. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914-1918 рр. – Львів: Б.В., 1928-1929. – Ч.1-2. – 496 с.
18. Патер І. Союз визволення України: заснування, політична платформа та орієнтація // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1999. – Вип.34. – С.331-340.
19. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2000. – 346 с.
20. Попович О. Відродження Буковини. Спомини. – Львів: Червона калина, 1933. – 120 с.
21. Рисевич В. Діяльність українських політичних організацій у Відні під час Першої світової війни // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1999. – Вип.34. – С.317-330.
22. Скоропис-Йолтуховський О. Мої злочини // Хліборобська Україна. – Відень, 1920-1921. – Кн.2. – С.191-237.
23. Темницький В. Загальна Українська Рада // З великого часу. Український альманах. – Київ – Львів – Відень, 1921. – С.356-364.

S.V. Adamovych

RELATIONS OF THE OVERDNIEPER POLITICAL EMIGRATION WITH THE MAIN UKRAINIAN RADA: THE ATTEMPT OF CONSOLIDATION OF THE UKRAINIAN NATIONAL ACTIVITY (1914-1915)

The author has analysed the essence between the Union of the Liberation of Ukraine and the Galician interparty organization, the Main Ukrainian Rada, in 1914-1915. A special attention was paid to the analysis of the overdnepier political emigrants that were united in ULU. Their activity was favorable to the consolidation of the Ukrainian National Activity.

В.С.Великочий

НАЦІОНАЛЬНЕ І СОЦІАЛЬНЕ У ДЕРЖАВОТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 рр.

Період Української революції 1917-1920 років став одним з етапів у відродженні української нації – державним апогесом попереднього майже столітнього національно-культурного поступу українства на шляху до власного самоусвідомлення та утвердження. Він був водночас злетом і голгофою політичної діяльності видатного українського письменника, філософа, митця, соціал-демократа, державника Володимира Кириловича Винниченка.

В сучасній вітчизняній історичній науці діяльність цієї постаті трактується доволі неоднозначно: від сліпого захоплення – до відвертого нерозуміння, несприйняття і заперечення. Не намагаючись з'ясувати мотиви таких оцінок, спробуємо вичленити одну зі сторін діяльності Володимира Кириловича як державника під час Української революції 1917-1920 років через призму бачення ним вирішення питань національного та соціального характеру. При цьому скористаємося одним із стержневих принципів його життя: “Будь чесним з собою, себто: не ховай із себе самого правди, не лукав сам з собою, не брешти сам собі, бо, збрехавши собі, обдуриш себе, ти будеш здатний на злочинну, надзвичайно шкідливу для колективу брехню іншим. Отже, яка б не була та правдивість прикра (як для мене, так і для інших), я буду її триматись” [4, с.8].

Активно включившись у процес державного будівництва періоду Української центральної ради, Володимир Винниченко намагався з'ясувати насамперед для себе взаємозалежність і пріоритетність національного та соціального в революції. Міркуючи над цим, він писав: “Чому національні відносини навіть між (соціал)-д(емократа)ми іноді займають більш домінуюче значення, ніж класові? Чи лежить вся вага в економічній

В.С.Великочий. Національне і соціальне у державотворчій діяльності Володимира Винниченка періоду Української революції 1917-1920 рр.

базі, чи в якійсь іншій? Яка причина тій ворожнечі, яка існує між організаціями, що мають однакові економічні інтереси? Чи не грає тут роль закон консерватизму, що виявляється по всій природі?.. Національне почуття – це є перш усього свідомість належності до певної групи, що зберегла себе до цього часу за допомогою певної суми засобів (звичаїв, мови, релігії, моралі, мистецтва і т.д.)” [7, с.92].

При цьому політик добре розуміє об'єктивні складності конкретної ситуації в країні: низьку політичну культуру та національну свідомість широкого загалу, з одного боку, а з іншого, – протистояння домінуючого в соціальній структурі суспільства національного за змістом селянства з переважно інонаціональним прошарком землевласників [12, с.105]. Останнє зумовлювало необхідність поєднання національного і соціального завдань в революції.

Захоплений виром подій, пов'язаних з виникненням та конституванням Центральної ради, утвердження її як вищого органу влади в Україні, Володимир Кирилович віддає перевагу національному чиннику перед соціальним. Домінуючим завданням цього періоду він вважає утвердження української національної державності у будь-якій формі. Саме тому він наполегливо стукає у владні кабінети Тимчасового уряду у Петрограді у травні – червні 1917 року, не знаходячи розуміння і зазнаючи відвертого приниження з боку їх господарів. Повернувшись до Києва, складає і оприлюднює на засіданні другого Військового з'їзду перший універсал Української центральної ради, яким проголошувалася автономія України в складі демократичної Росії.

Навіть такий поміркований крок з боку Центральної ради був зустрінутий російським Тимчасовим урядом “в штики”. Намагаючись не загострювати ситуації, сподіваючись на розуміння позиції українських політичних чинників з боку демократичних кіл Росії, а головне – зберегти національну державність, Володимир Винниченко погоджується з положеннями Інструкції Тимчасового уряду Генеральному секретаріатові. На VI пленумі Центральної ради В.Винниченко так пояснював свою позицію: “Два місяці тому до Петрограду ми їздили відстоювати інтереси України. Ми просили Временное Правительство признання принципиально автономії України... А тепер ми маємо не тільки принципиальне признання, а се зафіксовано в документі... Ми досягли вже багато де чого... Я не кажу, що ся Інструкція є наша конечна мета, але ми в універсалі кажем, що се є та ідея якої ми добивалися, і вона признана завдяки нашим зусиллям” [1].

Національний ідеал українства Володимир Винниченко розвинув і задекларував у III та IV Універсалах Центральної ради. В останньому Україна проголошувалася незалежною самостійною державою. Таким

чином, можна було б вважати, що національне завдання в ході першого етапу Української революції було виконане. Однак зовнішня агресія більшовицької Росії щодо України практично знівельовала досягнуте. Не останню роль в цьому відіграла і слабкість самої Центральної ради, трагічні помилки та прорахунки в ході її діяльності.

Міркуючи над ними, Володимир Кирилович під час гетьманського правління П.Скоропадського робить висновок, що однією з визначальних причин поразки Центральної ради стала відсутність з її боку чіткої і зрозумілої соціально-економічної програми, не кажучи вже про реальне втілення останньої. Організувавши та здійснивши антигетьманське повстання у грудні 1918 року, очоливши Директорію УНР, Володимир Винниченко акцентує основну увагу на вирішенні насамперед соціально-економічних питань в Україні. З цією метою Директорія 26 грудня 1918 року приймає Декларацію, в якій передбачалося здійснення конкретних кроків соціально-економічного характеру в земельному, робітничому, політичному питаннях (соціалізація землі та засобів виробництва, запровадження “трудового принципу” як власної моделі політичної організації суспільства тощо).

Однак, на думку одного з провідних дослідників Української революції 1917-1920 років Валерія Солдатенка, втілення в життя задекларованих завдань виявилось складнішим, ніж передбачалося, що й призвело до послаблення впливу нового керівного органу УНР. “Головна причина негараздів полягала саме в тому, – пише дослідник, – що Декларація залишалася на папері, а влада діяла зовсім за іншою, “неписаною і неоголошеною програмою” [11, с.575]. Цією “неписаною і неоголошеною”, вважав Володимир Винниченко, була отаманщина. Народні маси, на жаль, майже нічого не знали про Декларацію, але при цьому, як пише політик, “вони бачили й знали реальну діяльність представника Директорії, вождя повстання на лівому березі – Болбачана. Розгони робітничих і селянських з'їздів, розстріли й пороння різками робітників і селян, цілування ручок княгинь і поміщиць, залишення на адміністративних посадах гетьманців, безчинства, сваволя балбачанівської офіцерні, яка здебільшого була руська, все це без усяких декларацій за ці півтора місяці до декларації загітувало проти Директорії весь лівий беріг, робітництво й селянство, без різниці національності” [3, с.181].

Слабкість центральної влади Директорії, отаманщина, критичне зовнішньополітичне становище доводили керівника УНР до розпаду. “Підемо з Антантою – загинемо через реакцію, що прийде з Антанти, через недовір'я народу, і попадемо в обійми єдиної-неділимої, яка вже соромливо стоїть за спиною милих союзників і жде слушного часу. Підемо з

В.С.Великочий. Національне і соціальне у державотворчій діяльності Володимира Винниченка періоду Української революції 1917-1920 рр.

більшовиками – загинемо через анархію, а потім через ту саму реакцію, за спиною якої стоїть все та сама єдина-неділима. Підемо самі, не з більшовиками, ні з Антантою – загинемо через своє безсилля, втому, брак засобів, зброї, одяжі” [5, с.321-322].

Виходу з конкретно-історичних обставин, що склалися, Володимир Кирилович не бачив. Немоżliвість втілювати в життя програму соціально-економічних перетворень через слабкість центральної влади, панування “місцевих князків”-отаманів, вороже ставлення країн-сусідів до української держави – все це в комплексі змусило голову Директорії УНР подати у відставку. Таким чином, і під час другого періоду своєї державотворчої діяльності В.Винниченко не зміг досягти бажаного ідеалу – утвердити національну державу, в якій панували б принципи свободи, справедливості та рівності. Не останню роль в цьому відіграла й відсутність оптимального шляху поєднання національного та соціального, особливо в умовах завершення формування української нації.

Володимир Винниченко, аналізуючи по гарячих слідах причини занепаду Директорії, на нашу думку, робить не зовсім правильний висновок. Цей висновок приведе його на шлях націонал-комунізму. Головною трагедією діячів Української революції, вважав політик, було те, що “вони розщепили суцільну зброю на дві половини, на соціальну й національну, вибрали останню й почали нею боротися проти соціальної” [2, с.328]. Тому вважав за єдино можливе домінуюче здійснення соціально-економічних перетворень. “Найкращий вихід, – констатує В.Винниченко, – соціальна революція. І найкращий спосіб для нас згладити свої вільні й невільні помилки та злочинства проти соціалізму – це віддати решту своїх сил на боротьбу з усіма ворожими йому силами... послати послів до большевиків, до єдиних вірних, запеклих ворогів усякої шляхти, помиритися з ними. Стати на коліна перед соціалізмом, а не перед большевиками, і віддати для нього все, що ще лишилося незапаскудженого, активного, здатного до творення нового” [9, с.88].

Заради здійснення соціального ідеалу він ладен був повернутися на Батьківщину, вступити до лав українських комуністів, стати частиною радянської системи. При цьому вважав, що створення соціальних передумов для відродження українства сприятиме в майбутньому його національно-державному утвердженню. Розглядаючи пропозицію повернення на Батьківщину, В.Винниченко для себе особисто намагається з'ясувати саме цей момент. Він пише: “Тільки наперед треба все ж таки вияснити, чи, справді, моя участь дасть користь справі. Але не тільки з соціального, але й національного боку... Самостійна держава; цілком незалежний, чисто національний український уряд; українська мова в усіх інституціях,

урядах, школах; не тільки посереднє, але й безпосереднє, активнє національнє визволення; незалежнє військо; військовий та економічний союз та взаємна найтісніша допомога. Без вирішення цих питань їхати не можу” [10, с.98].

Занурившись на короткий час в реалії радянської дійсності 1920 року, Володимир Кирилович Винниченко зрозумів, що задумане здійснити не вдасться. Більшовицька система лише зовні була демократичною, а насправді – глибоко забюрократизованою, тоталітарною по суті, шовіністичною та імперською за змістом. Втретє переживши власну голгофу, політик зазначає: “Тут у соціалістичній советській Росії я ховаю свою 18 літню соціалістичну політичну діяльність. Я їду як письменник, а як політик я всією душею хочу померти” [6, с.446].

Наприкінці свого буремного і драматичного життєвого шляху Володимир Кирилович відмовляється від політичної самоізоляції, пише відомий твір – “Заповіт борцям за визволення”, де робить ще одну спробу критичного аналізу пройденого українством шляху революційних перетворень. В ній він більш чітко ставить питання про національнє й соціальнє в революції, підкреслює, що шукати треба було поєднання одного та іншого, втілення їх одночасно, паралельно, без пріоритетів та “залишкових принципів” або “другорядних планів”. З висоти прожитого ці висновки напрошувалися як щось само собою зрозуміле. Справджувалися його ж слова, сказані ще в далекому листопаді 1917 року: “О, Господи, яка то страшна, тяжка річ відновлення національної державності. Як вона в історичній перспективі буде уявлятися легкою, само собою зрозумілою, природною, і як трудно, з якими неподільними зусиллями, хитрощами, з яким, часом, одчаєм, люттям й сміхом доводиться тягати те каміння державності й складати його в той будинок, в якому будуть так зручно жити наші нащадки” [8, с.119].

Сучасній українській політичній еліті, зокрема тим, хто сповідує принципи розвитку на засадах взаємовпливу і поєднання ролі та функцій держави і громадянського суспільства, на нашу думку, безумовно необхідно врахувати уроки державотворчої діяльності Володимира Кириловича Винниченка. Одним з визначальних серед них є власнє нагальна потреба гармонійного поєднання і втілення політики соціальної та національної. Вони є два крила одного живого суспільного організму – нації, яка в свою чергу є стрижнем сучасного українського народу. Забезпечити його утвердження як рівного серед рівних у світовому співтоваристві повинна держава – європейська за формою і національна, соціально орієнтована, правова за змістом.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф.1115, оп.1, од. зб.21, арк.37 зв.
2. Винниченко В. Відродження нації: В 3 ч. – Київ – Відень, 1920. – Ч.2. – 456 с.
3. Там само. – Ч.3. – 535 с.
4. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення – К.: Вид. т-во “Криниця”, 1991. – 128 с.
5. Винниченко В. Щоденник. – Едмонтон – Нью-Йорк, 1980. – Т.1. – 478 с.
6. Там само. – С.446.
7. Винниченко В. Щоденник // Київ. – 1989. – №9. – С.92.
8. Винниченко В. Щоденник // Київ. – 1990. – №9. – С.119.
9. Винниченко В. Щоденник // Київ. – 1990. – №11. – С.88.
10. Там само. – С.98.
11. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.
12. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Скрантон, Б/м, 1962. – Т.1. – 416 с.

V.C. Velykochy

THE NATIONAL AND SOCIAL LIBERATION IN THE STATEFORMING ACTIVITY OF V.VYNNYCHENKO DURING THE PERIODS OF THE UKRAINIAN REVOLUTION 1917-1920

The article throws light on the attempt of solution of Vynnychenko, the problems of national and social liberation of “ukrainstwa” during Ukrainian revolution 1917-1920 s. from the point of view of ideological principles of national-social democracy, involving with it, the achievements together with the contradiction and mistakes in the progress of statehood of this process.

Т.В.Галицька-Дідух

СХІДНА ГАЛИЧИНА В ПОЛІТИЦІ РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ (1919 – СЕРЕДИНА 20-х рр.)

Східна Галичина у зовнішньополітичній концепції радянської Росії розглядалася крізь призму розширення геополітичного простору більшовицької держави. Навесні 1919 р. уряд РСФРР обговорював плани утворення об'єданого фронту радянських республік: Росії, України, Угорщини. Зокрема 22 квітня В.Ленін заявляв: “Просування у частину Галичини і Буковини конче потрібне для зв'язку з радянською Угорщиною. Це завдання треба вирішити швидко і потужно” [20, с.222]. Уряд радянської України ухвалив відповідну постанову, і частини українського фронту почали активно готуватися до операції в напрямку Угорщини через територію ЗУНР і Румунії [20, с.222].

Радянське керівництво інспірувало діяльність комуністичних організацій у Східній Галичині. В лютому 1919 р. у Станіславові було проголошено утворення Комуністичної партії Східної Галичини. У квітні 1919 р.

на зборах комуністів-галичан у Києві був утворений Тимчасовий Комітет комуністів Східної Галичини [24, с. 60].

27 травня 1919 р. Пленум ЦК КП(б)У визнав партійну організацію Східної Галичини як обласний відділ комуністичної партії України. Її головне завдання полягало у підготовці до повстання в Галичині [13, с. 88-89]. На кінець жовтня 1919 р. ЦК КП(б)У створив організаційне бюро Комуністичної партії Східної Галичини і Буковини на чолі з В.Порайком [24, с. 60]. Уряд РСФФР розглядав встановлення радянської влади у Східній Галичині як черговий етап експортування революції в Європу.

Потрібно відзначити, що неврегульованість державно-правового статусу Східної Галичини на міжнародній арені (Паризька конференція не визнала за Польщею прав на володіння східногалицькими землями, а лише надала їй тимчасовий мандат на управління краєм) створювала сприятливі умови для маніпуляції східногалицьким питанням з боку її сусідів, зокрема радянської Росії.

На початок 1920 р. внутрішньо- й зовнішньополітична ситуація радянської Росії була складною та невизначеною. Військово-політичні події 1917-1919 рр. знесли Червону армію, призвели до руйнування економіки, втрати підтримки населення всередині Росії. Тому в умовах, коли Польща нарощувала свій військовий потенціал, перед дипломатичними колами Росії постало завдання – не допустити війни на два фронти. Таким чином, на цьому етапі питання боротьби за Галичину та встановлення там радянської влади втратило для уряду РСФФР свою актуальність. Тому заяву члена українського Раднаркому В.Затонського газети “Вечерние известия” від 26 січня 1920 р. про те, що Червона армія, закріпившись у Правобережній Україні, “допоможе угорським і німецьким товаришам добити польську шляхту” [7, л. 1], Г.Чичерін розцінив так: “Ця безвідповідальна заява є серйозним злочином проти безпеки радянської Республіки” [7, л. 1].

Отже, зовнішньополітична стратегія уряду РСФФР на той період полягала в якнайшвидшому підписанні миру з Польщею. Потрібно зауважити, що Східна Галичина виступала основною “козирною картою” в мирних пропозиціях більшовицького уряду. Ще в липні 1919 р. під час таємних радянсько-польських переговорів у Барановичах, Білостоку і Мікашевичах представники РСФФР (уряд УСРР передав їм повноваження на ведення переговорів) запропонували Польщі вигідну лінію кордону, яка фактично буде повторена згодом у Ризькому мирі [17, с. 79]. Однак у грудні 1919 р. переговори припинилися через протиріччя щодо мирного врегулювання.

28 січня 1920 р. по радіо було оголошено ноту Раднаркому РСФФР польському урядові, в якій підкреслювалося, що немає “жодного питання

Т.В.Галицька. Східна Галичина в політиці радянської Росії (1919 – середина 20-х рр.)

територіального, економічного чи іншого, яке не могло бути вирішено мирно, шляхом переговорів, взаємних поступок та угод...” [15, с.508-509]. Уряд РСФФР запевнив від себе та від імені українського радянського уряду, що “війська федеративної республіки не будуть здійснювати воєнних дій на захід від лінії, яку вони займають тепер і яка проходить поблизу м. Чуднова, м. Пиляви, м. Дерафні і м. Бара” [15, с.508-509].

Уряд УСРР, у свою чергу, запропонував розпочати переговори про заключення мирного договору в ноті урядові Польщі від 22 лютого 1920 р. [15, с.543]. У цьому документі зазначалося, що “всі спірні питання будуть вирішені в дусі добросусідських домовленостей Росії і Польщі” [15, с.543].

В умовах назрівання воєнного конфлікту для уряду РСФФР територіальне питання не було принциповим. Так, у “Листі до робітників і селян з приводу перемог над Денікіним” В.Ленін писав: “А питання про те, як визначити державні кордони тепер на якийсь час – бо ми прагнемо до повного знищення державних кордонів – є питання не основне, не важливе, другорядне” [13, с.594]. Зауважимо, що виходячи з засад побудови світової радянської федерації, втрачали значення не тільки кордони, але й національні інтереси її складових частин, у т.ч. і УСРР.

Таким чином, у зв'язку зі складними внутрішніми та зовнішніми умовами радянський уряд Росії фактично декларував свою незацікавленість у східногалицькому питанні. Нарком закордонних справ РСФФР Г.Чичерін у записці до секретаріату ЦК РКП(б) радив не підтримувати повстанців Східної Галичини, беручи до уваги їх “крайню ненадійність” [11, л.2]. У зверненні Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету до польського народу від 2 лютого 1920 р. стверджувалося: “Комуністи Росії зараз прагнуть тільки захистити свою власну землю, свою мирну творчу роботу, вони не думають і не можуть навіть подумати про насильне впровадження комунізму в чужі країни” [10, с.357]. Доповідаючи на I Всеросійському з'їзді трудових козаків 1 березня 1920 р., В.Ленін запевнював, що “ніколи той кордон, на якому стоять тепер наші війська, – а вони стоять значно далі, ніж живе польське населення, – ми не перейдемо” [19, с.175].

Але якщо у справі встановлення східних кордонів Польщі уряд РСФФР погоджувався на певні поступки, то щодо решти українських земель, за визнанням кореспондента польського часопису “Kurier Lwowski”, більшовики “промовляють іменем України, даючи зрозуміти, що в цій точці не думають уступити” [3, арк. 18]. “Це рівночасно найтрудніша і найбільш неясна точка цілої східної політики” [3, арк. 19], – зазначалося у публікації цієї ж газети від 2 квітня 1920 р.

Таким чином, претензії урядів радянської Росії і Польщі щодо українських земель були територіально розмежовані. Якщо радянське керів-

ництво претендувало на Наддніпрянську Україну, то польське – на східногалицькі землі. З цього приводу варто згадати заяву наркома закордонних справ РСФРР Г. Чичеріна, який у розмові з англійськими представниками звернув увагу на історичне покликання радянсько-польських переговорів, які, на його думку, мали узгодити “життєві інтереси обох народних мас” [5, арк.20].

Однак урядові кола Польщі розцінювали радянські мирні ініціативи як засіб укріплення більшовизму в Росії та Україні. 13 лютого 1920 р. урядова “Rzeczpospolita” відзначала: “Мирні пропозиції більшовиків... є рівночасно дуже зручним політичним тягом, який в кожному випадку мусить скріпити становище уряду Рад” [2, арк.55]. Польська преса також звинувачувала уряд РСФРР у невідповідності його заяв реальній політиці радянських урядовців, зокрема у Східній Галичині. Так, 25 лютого 1920 р. “Kurjer Poglany” повідомляв: “Ціла Східна Галичина залита більшовицькими агітаторами. Вони змагають до прилучення Східної Галичини до України, а разом з нею – до большевицької Росії” [2, арк.76].

Радянсько-польська війна, яка розпочалася 25 квітня 1920 р., викликала у галичан певні сподівання на зміну політичної обстановки. Тут потрібно згадати, що польсько-українському наступу передував перехід на бік польсько-української армії 23 квітня 1920 р. двох галицьких бригад [6, арк.26-29]. Ще 25 грудня 1919 р. представники Галицької армії підписали у Вінниці протокол про утворення спільного фронту з радянською армією проти Денікіна і Польщі. Таким чином командування розраховувало зберегти Галицьку армію для подальшої боротьби за державність [18, с.53]. 27 лютого УГА була перейменована в Червону Українську Галицьку Армію [ЧУГА]. При цьому галицькі стрільці вимагали не використовувати їх “проти військ УНР і повстанців” [18, с.24-25]. Але командування Червоної армії розпочало реорганізацію галицьких бригад на радянський зразок. Нехтування національними традиціями, скасування символіки, свавілля органів ЧК на Україні, масові арешти викликали опір серед стрілецьтва.

Після переходу галицьких бригад на бік польсько-української армії розпочалися арешти стрільців і старшин УГА, які були в запасних частинах, резервах, у штабі в Бірзулі. Частина з них було розстріляно, інших – вивезено в концтабір Кожухів під Москвою.

В таких умовах старшини Другої бригади (Ю.Головінський, О.Луцький, А.Ерле) [21, с.162] ініціюють перехід двох галицьких військових з'єднань на бік армії Омеляновича-Павленка. Польський наступ, звісно, викликав різку реакцію урядів РСФРР і УСРР. Так, у зверненні ЦК КП(б)У, ЦВК і Раднаркому УСРР до українського народу від 29 квітня

1920 р. зазначалося: “Панська Польща намагається вирвати з живого тіла України Волинь і Поділля, приєднати їх до себе...” [14, с.79]. Ще категоричнішою була заява голови Раднаркому УСРР Х.Раковського, опублікована в “Червоному стрільці” у квітні 1920 р.: “Єдина наша мета – допомогти Східній Галичині вирватись з-під ярма польських панів і утворити в Галичині незалежну владу галицьких робітників і селян”. Далі автор статті зауважував: “Коли Галичина буде вільною, галицькі робітники і селяни самі вирішать, чи увійти їм у федеративний союз з радянськими республіками України і Росії” [22, с.301]. У зверненні ЦВК і Раднаркому УСРР та Політбюро ЦК КП(б)У до робітників і селян України з закликом захистити країну від вторгнення польських військ від 4 травня 1920 р. зазначалося: “Мільйони українських селян, які терплять тепер під батоном польських жандармів, польських генералів в Холмщині, Галичині, Поділлі на Волині, чекають нашого наступу, щоб піднятися і прийти нам на допомогу” [16, с.38]. Ще 23 квітня 1920 р. в Києві була скликана перша конференція Комуністичної партії Східної Галичини та Буковини, на якій було обрано Галицький організаційний комітет [24, с.61].

Успішний наступ польських військ невдовзі був перерваний, а вже 5 червня 1920 р. головні сили I кінної армії (4-а, 11-а, 14-а радянські дивізії) прорвали фронт і вийшли в тил III польської армії, що перебувала в Києві. На 15 червня 1920 р. польське військо фактично було відкинута на рубежі, з яких 25 квітня 1920 р. починався похід. Контрнаступ Червоної армії відродив в урядових колах РСФРР надії на перенесення соціалістичної революції на Захід. У цьому контексті питання “визвольного походу” Червоної армії у Східну Галичину знову стало актуальним. Зокрема Л.Каменев у записці до В.Леніна підкреслював, що з Галичини “селянський рух швидше може проникнути в Польщу, аніж прямою лінією від Мінська до Варшави, а по-друге, це ворота до Угорщини, які саме зараз важливо втримати у своїх руках” [8, л.1-2].

У зверненні Реввійськради Південно-Західного фронту від 3 червня 1920 р. до солдат Червоної армії було поставлене завдання допомогти “робітникам та селянам Галичини утворити власну робітничо-селянську владу” [1, арк.18]. 19 червня 1920 р. нарком закордонних справ РСФРР Г.Чичерін у записці до В.Леніна пропонував на переговорах із Польшею домагатися “приєднання Східної Галичини до України” [9, л.21; 12, л.7]. А В.Ленін так підсумовував тогочасну позицію радянського керівництва Росії у східногалицькому питанні: “Отримуючи Східну Галичину, ми дістали базу проти усіх сучасних держав. За таких умов ми ставали сусідами прикарпатської Русі, яка кипить більше, ніж Німеччина, і є прямим коридором в Угорщину, де вистачить невеликого поштоху, щоб запалала

революція... Ми чудово розуміємо, що ставка зроблена велика, що ми сильні, що ми беручи Галичину..., розвиваємо дорогу революції. За це варто повоювати” [20, с.226].

Таким чином, у новій воєнно-політичній ситуації урядові кола РСФРР поновили заходи щодо поширення свого ідейно-політичного впливу на Східну Галичину. Вже 30 червня 1920 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У було прийнято рішення про утворення Галревкому, причому формування цього органу передбачалось завершити до моменту вступу радянського війська в Галичину [4, арк.14]. Цього ж місяця при ЦК РКП(б) з метою організації агітації і пропаганди серед вихідців із західноукраїнських земель, які залишилися на території Росії, і після серії каральних заходів, що проводилися проти галицьких стрільців і старшин, було створено Галицьке бюро пропаганди та агітації [24, с.61].

Наслідком цих рішень стало утворення 8 липня 1920 р. революційного уряду Східної Галичини – Галицького революційного комітету у складі: В.Замойський (голова), М.Баран (заступник), Ф.Конар, К.Литвинович та І.Немиловський (члени) [4, арк.13]. У своїй першій декларації від 15 липня 1920 р. Галревком проголосив утворення суверенної радянської держави – Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. У декларації революційного комітету Східної Галичини від 1 серпня 1920 р. зазначалося, що уряд диктатора Є.Петрушевича “немає жодних повноважень та стоїть поза революційним законом [16, с.241]

Звісно, Галревком не був самостійним органом державної влади. Це, зокрема, засвідчило рішення пленуму ЦК КПСГ від 11 серпня 1920 р. про “фактичну підлеглість в ідейному й організаційному відношеннях керівництву ЦК КП(б)У” [23, с.35]. Підтвердила цей факт також заява голови Галревкому, в якій він радив не поспішати з питанням про державний устрій Галичини, оскільки для радянської республіки воно є “взагалі третьорозрядним” [24, с.76].

Члени Галревкому не мали одноставної позиції щодо майбутнього Східної Галичини. “Поляки й жиди хотіли бачити її [Східну Галичину. – Т.Г-Д.] у складі радянської Польщі, – зазначав Н.Гірняк, – галицькі українці-комуністи мріяли про створення з Галичини радянської Швейцарії. На думку цих комуністів, Галичина як країна, що лежить між Сходом і Заходом, мала б стати осідком комуністичного інтернаціоналізму” [18, с.247].

Однак перспективи Галичини як самостійного утворення, а відтак збереження там потужного осередку українського національного руху, не відповідали намірам уряду РСФРР, який, прикриваючись гаслом “федерації вільних народів”, насправді мріяв про відновлення та розши-

рення території Російської імперії. Тому в доносі М.Барана ЦК КП(б)У викривалися спроби галицьких комуністів Ф.Конора та І.Немиловського “створити з Галичини – націоналістичний п’ємонт під маркою комунізму” [4, арк.68]. А IV декрет Галревкому “Про скасування обов’язкової державної мови” засудив будь-які прояви національної свідомості. “Всі ті, що своєю поведінкою чи словом вноситимуть національну ворожнечу і ненависть серед пролетарських мас, – зазначалося у цьому декреті, – будуть оголошені ворогами революції і працюючого народу і передані військовому революційному трибуналові”.

Невдовзі 10 вересня 1920 р. ЦК КПСГ прийняв рішення про розпуск партії з тієї причини, що в ній переважають “міщансько-націоналістичні елементи”. Зауважимо, що в той час до КПСГ входило 50 колишніх офіцерів УГА.

Політика радянської Росії щодо Східної Галичини зумовлювалася насамперед ідеєю про світову революцію, однак стратегія й тактика радянського керівництва у східногалицькому питанні безпосередньо залежали від актуальної внутрішньо- і зовнішньополітичної ситуації. Складність війни на два фронти, внутрішня нестабільність спонукали керівництво РСФРР до спроб нейтралізувати воєнні приготування Польщі, тому радянський політичний провід на зламі 1919-1920 рр. уникав категоричних заяв щодо власного бачення розв’язання східногалицької проблеми, а в основу мирних ініціатив ставив пропозицію вигідної для Польщі лінії кордону.

Однак на початку літа 1920 р. внаслідок успішного контрнаступу Червоної армії уряд РРФСР відновив реалізацію своїх геополітичних планів щодо Східної Галичини, згідно з якими цей край розглядався як “ворота” для поширення революції в Польщу, Румунію, Німеччину та інші країни. Ідея радянзації Східної Галичини втілювалась у життя у формі Галревкому, що був створений за ініціативою уряду РРФСР, та проголошеної ним нової радянської держави – Галицької Соціалістичної Радянської Республіки.

Зацікавлення радянського уряду Росії східногалицьким питанням підсилювалося невизначеністю державно-правового статусу Східної Галичини, який на 1919-1920 р. залишався нерегульованою та актуальною міжнародною проблемою.

1. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України), ф.2, оп.1, спр.633.
2. Там само, ф.3696, оп.1, спр.142.
3. Там само, оп.1, спр.145.
4. Центральний державний архів громадських об’єднань України (ЦДАГО України), ф.1, оп.20, спр.172.

5. Центральный державный исторический архив Украины в м. Львові (ЦДІАЛ), ф.360, оп.1, спр.54.
6. Там само, ф.581, оп.1, спр.29.
7. Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ), ф.2, оп.1, д.106.
8. Там же, оп.1, д.12686.
9. Там же, ф.5, оп.1, д.2033.
10. Там же, ф.17, оп.1, д.106.
11. Там же, оп. 86, д.207.
12. Там же, оп.86, д.208.
13. Гражданская война на Украине (1918-1920). Сборник документов и материалов в трёх томах, четырёх книгах. – К.: Наукова думка, 1967. – Т.2. – 971 с.
14. Гражданская война на Украине (1918-1920). Сборник документов и материалов в трёх томах, четырёх книгах. – К., 1967. – Т.3. – 910 с.
15. Документы и материалы по истории советско-польских отношений / Отв. ред.: И.Хренов, Т.Цесляк. – М.: Наука, 1964. – Т.2. – 718 с.
16. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – М., 1965. – Т.3. – 583 с.
17. Гетьманчук М. Українське питання в радянсько-польських відносинах (1920-1939 рр.). – Львів: Світ, 1998. – 428 с.
18. Гіряк Н. Останній акт трагедії Української Галицької Армії. – Port Amboj. – N.-J.: Вид-во Військово-історичного інституту в США, 1959. – 285 с.
19. Ленін В. Доповідь на I Всеросійському з'їзді трудових козаків (1 березня 1920 р.) // Повне зібрання творів. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1974. – Т.40. – С. 166-187.
20. Литвин М. ЗУНР на геополітичній карті Центрально-Східної Європи // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Західно-Українська Народна Республіка. Вип.6 / Відп. ред. Ю.Ю.Сливка. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – 2000. – С. 208-230.
21. Литвин М., Науменко К. Історія Галицького стрілецтва. – Львів, 1990. – 200 с.
22. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів: Інститут українознавства НАН України, Видавнича фірма "Олір", 1995. – 362 с.
23. Сливка Ю.Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. – К.: Наукова думка, 1973. – 255 с.
24. Тищик Б.Й. Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.). – Львів: Видавництво Львівського університету, 1970. – 198 с.

T.V. Halytska-Didukh
EASTERN HALYCHYNA IN THE POLICY OF THE SOVIET RUSSIA
(1919-MIDDLE 1920)

The external political conception of the Soviet Russia concerning Eastern Halychyna is researched in this article. The change of the strategy and tactics of the Soviet leadership at that period was caused by the internal and international reasons. The indeterminate political status of Eastern Halychyna intensified the interest of the Soviet Russia to this question.

О.С.Жерноклеєв, І.Я.Райківський
ВОЛОДИМИР СТАРОСОЛЬСЬКИЙ: ПОЛІТИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Володимир Старосольський (1878-1942) належить до найпомітніших постатей в історії західноукраїнських земель кінця XIX – першої половини XX ст. Доктор права, відомий адвокат, авторитетний громадсько-політичний діяч і плідний науковець, він не лише зробив вагомий внесок у розвиток української та європейської політико-правової і соціологічної думки, але й залишив значний слід в історії українського суспільно-політичного руху та національно-державного відродження. Політична біографія В.Старосольського не знайшла належного висвітлення у вітчизняній історичній науці.

Володимир Старосольський народився 8 січня 1878 р. у Ярославі (нині – територія Польщі) в сім'ї бурмістра. Закінчив місцеву гімназію, навчався у Краківському, Львівському і Віденському університетах. У 1903 р. став доктором права, працював адвокатом у Львові.

На формування його політичного світогляду та становлення як політика вирішальний вплив мали студентські роки, активна участь в українському студентському русі в Галичині під владою Австро-Угорської монархії. Василь Стефаник пізніше згадував: "Володимир Старосольський вчився у Кракові прав. Знав, що він українець, та по-українськи не міг сказати і речення... і чи то кров прадідівська, чи теорія... завели його в українську націю і вчинили з нього найкращого між нами чоловіка" [55, с.163]. Генерація, до якої належав В. Старосольський, вперше в новітній історії України привнесла в ідеологію українського молодіжного руху національну ідею у вигляді чіткого політичного постулату державної незалежності і соборності України.

Вже будучи студентом правничого факультету Львівського університету, В.Старосольський стає одним з головних організаторів, провідників та ідеологів студентського об'єднання "Молода Україна". Протягом 1899-1902 рр. він разом з товаришами провів цілу низку масових студентських віч з вимогами утворення "самостійної української держави в етнографічних границях" [39, с.308]. Важливо підкреслити, що саме на "вічах всіх українських студентів Австро-Угорщини", скликаних 13 липня 1899 р. і 14 липня 1900 р. у Львові Оргкомітетом, до складу якого входив і В.Старосольський, було вперше офіційно висунуто вимогу створення окремого українського університету у Львові. Так започатковано тривалу і запеклу боротьбу в цьому напрямку, яка знайшла розуміння і підтримку всієї української громадськості Галичини [54, с.31].

Тоді ж В.Старосольський став і одним з авторів та, вірогідно, фактичним редактором однойменного щомісячного журналу об'єднання –

“Молода Україна”, який почав виходити у Львові з січня 1900 р. У редакційній передовій статті його першого номера відзначалось: “...Стягом, що під ним спішитимемо у бій за наші ідеали, є для нас одно велике слово: УКРАЇНА”, і далі підкреслювалось: “Наша національна ідея – се не само питання мови, не само питання етнографічної відрубності, се питання політичної незалежності, питання потреб поневолених верств нашого народу, повної соціальної справедливості... Політична воля, економічна рівність та соціальна справедливість – се прикмети нашої національної ідеї”. Журнал мав стати органом “не якоїсь там провінції..., а органом молодіжній всієї України” без різниці віку, статі, соціальної і партійної приналежності [38, с.1-2]. Авторами цієї статті були голова українського студентського товариства “Академічна громада” Євген Косевич та студент-правник Володимир Старосольський. Хоч формально видавцем і редактором журналу був М.Залітач, найчастіше редакційні статті першого річника часопису підписував В. Старосольський. Йому ж належала і найбільша кількість публікацій річника (щонайменше 13), крім нього, авторами статей часопису були також Л.Цегельський, В.Темницький, М.Галушинський, А.Крушельницький та багато інших відомих українських політиків і громадських діячів. Як свідчить аналіз тогочасних публікацій В.Старосольського, українська національна ідея в його розумінні мала широкий соціально-політичний зміст, її атрибутами були не тільки національна державність, але й політична і національна свобода, демократія і соціальна справедливість.

За деякими даними, В.Старосольський став основним організатором студентської секції з Львівського університету в січні 1902 р. [45, с.67]. На знак протесту проти ігнорування своїх законних національних прав українські студенти залишили Львівський університет і роз’їхались на навчання до університетів Відня, Праги, Кракова та інших міст. Акція не дала очікуваного ефекту, однак вона сприяла усвідомленню студентством неможливості здобути університет власними силами, у відриві від боротьби всієї української суспільності за національні права, показала необхідність включення молоді в цю боротьбу, в тому числі й у складі існуючих політичних партій.

Після припинення виходу “Молодої України” (березень 1903 р.) і в умовах поглиблення партійної диференціації студентського руху частина провідних “молодоукраїнців” (В.Старосольський, Т.Мелень, В.Темницький, Є.Косевич) опинилася в лавах партійної організації, під значним впливом якої перебувала й до того – Української соціал-демократичної партії Галичини й Буковини (УСДП). Їх прихід до активної діяльності в партії у 1905-1907 рр. на тлі прискорення процесів національно-полі-

тичного відродження українського народу і загострення українсько-польського протистояння в Галичині призвів до посилення національного елемента в ідеології УСДП. В українському соціал-демократизмі виникла нова, національна течія (“молодих” або “автономістів”), які прагнули емансипації УСДП з-під впливу польської соціал-демократії і перетворення її на самостійну, впливову політичну силу. Враховуючи значну частку українців серед робітничого класу, це мало, на думку “молодих”, швидко розв’язати “балаканку про polskoє miast, polsk№ stolic№ kraju і т. п.” [4, арк.19]. Боротьбу за міста як стратегічно важливі центри модерного, індустріального суспільства “молоді” українські соціал-демократи розглядали в контексті політичного відродження української нації, що мало на меті створення незалежної національної державності.

Перешкодою на шляху до цієї мети були як польська соціал-демократія (ППСД Галичини і Сілезії), що вважала галицькі міста і робітничий клас польськими, так і “старі” лідери УСДП Микола Ганкевич, Семен Вітик та ін. Останні, тісно співпрацюючи з ППСД, ставили українську партію у зв’язок і залежність від неї. Характеризуючи взаємини між українськими і польськими соціал-демократами, один з лідерів “молодих”, майбутній голова партії (з 1914 р.) В.Темницький писав 10 березня 1907 р. у листі до А.Шмигельського: “І справді ті відносини не були коректні – се признавали все молодші товариші, тільки не уважали відповідним виступати через се з партії, але рішили старатися сі відносини змінити, укр. соц. дем. партію відірвати від польської, поставити її самостійно на ноги. Се ... бурилося в партії цілі два роки, зовнішньою признакою цього була “Земля і Воля” в Чернівцях. Отверто виступити ми не могли, бо не було у нас до того сил, тим більше, що в такім разі ми мали би проти себе не тільки польську партію, але і своїх старших товаришів. З отвертим виступом ми рішили здержатися до пори, поки осядуть в Галичині люди, на котрих ми числили, і годі ми будемо могти розпочати роботу як слід” [4, арк.16 зв.]. Повернення В.Старосольського до Галичини після стажування у Берлінському університеті (1905-1906 рр.) посилило позиції “молодих” всередині УСДП. На короткий (всього кілька місяців), але бурхливий, багатий на події період він, поруч з Володимиром Левинським, Левком Ганкевичем та ін., став одним із лідерів і натхненників “молодого”, національного крила української соціал-демократії і разом з тим однією з найпомітніших фігур у керівництві УСДП.

Несподівано “допомогли” “молодим” і самі польські соціал-демократи. У ході підготовки до парламентської виборчої кампанії, яка мала вперше відбутись за новим законом на основі загального виборчого права, в січні 1907 р. місцевий комітет ППСД у Львові висунув кандида-

том по одному з львівських округів одного з “старих” лідерів і засновників УСДП і водночас активного діяча ППСД М.Ганкевича. Проте ексекутивна ППСД, прагнучи зберегти дотеперішній розподіл сфер впливу між партіями, відкинула цю кандидатуру, мотивуючи своє рішення тим, що Ганкевич – українець, а міські округи Галичини є польськими [59, с.452]. Справа набула широкого резонансу в суспільстві, викликала обурення як самого М.Ганкевича, так і в лавах УСДП, спонукала український соціал-демократичний рух до внутрішньої консолідації і до розриву з польською соціал-демократією.

Велику роль у порозумінні фракцій всередині УСДП, консолідаційних процесах та здійсненні зв'язку з цим організаційних заходах відіграв В.Старосольський. Як речник “молодих” він разом з Л.Ганкевичем взяв участь у переговорах з лідерами “старих” (Т.Меленем, І.Возняком), що відбулися в помешканні хворого М.Ганкевича у січні 1907 р. Згідно з досягнутою угодою, В.Старосольський увійшов до складу редакції головного органу партії – газети “Воля” [6, арк.24-27]. Компромід був закріплений партійною конференцією 17-18 лютого того ж року у Львові, яка остаточно ліквідувала розкол в партії. Конференція вперше поставила питання про необхідність роботи серед міського робітництва, яке ППСД розглядала як сферу виключно свого впливу [30, с.35].

У березні 1907 р. було вперше з часу заснування партії обрано міський партійний комітет УСДП у Львові, який польська соціал-демократія вважала своїм “станом володіння”. Водночас прийнято рішення, що українські робітники будуть сплачувати членські внески УСДП, а не ППСД, як це було дотепер. В.Старосольський увійшов до складу виділу цього комітету [32].

Робилися й спроби згуртувати молоду інтелігенцію, яка співчувала ідеям соціал-демократії. 22 березня 1907 р. у Львові відбулись перші загальні збори товариства “Вільна громада”. В.Старосольський виступив з годинною промовою про історію соціал-демократичного руху, його завдання, в тому числі з організації молоді. До керівних органів товариства, окрім Володимира, обраного головою, увійшла також Дарія Старосольська, його дружина [31]. У житті товариства брали участь як галичани (М.Січинський, А.Чернецький та ін.), так і наддніпрянські емігранти – Д.Донцов, М.Залізник, В.Дорошенко.

Процес ідейно-організаційного становлення УСДП був, в основному, завершений конференцією 12-13 червня 1907 р. у Львові, що пройшла за активної участі В.Старосольського. Він виступив з великою доповіддю за третього питання порядку денного “Робота на селі”. У запропонованому ним проекті резолюції наголошувалось, що вирішення аграрного

питання можливе лише шляхом ліквідації великої земельної власності і передачі землі в руки селян, що повинно бути першим пунктом аграрної програми партії. Резолюція також передбачала посилення освітньої роботи на селі, створення профспілкової організації сільськогосподарських робітників і боротьбу за права малоземельних, їх захист від експлуатації. Водночас В.Старосольський виступив у дискусії з інших питань. Під тиском “молодих” конференція внесла зміни до партійного статуту, що вперше передбачали створення партійних комітетів не тільки в селах, але й у містах, а також ухвалила резолюцію з вимогою поділу галицького коронного краю на дві автономні частини – українську та польську, що теж суперечило позиції ППСД [35, с.36].

В.Старосольський взяв активну участь у виборчій кампанії до австрійського парламенту, хоч йому так і не судилося стати послом. На знак протесту проти шовіністичної політики ППСД та несправедливої галицької “виборчої геометрії”, за якою міські виборчі округи заздалегідь “призначалися” полякам (формувався таким чином, щоб забезпечити їм більшість), УСДП висунула своїх кандидатів і по двох міських округах. Зокрема, в окрузі №22 (Бережани – Рогатин – Ходорів) у лютому 1907 р. кандидатом у послы було висунуто В.Старосольського. Цікаво, що ширший Народний комітет Української національно-демократичної партії підтримав по цьому округу кандидатуру соціал-демократа В.Старосольського і передав її на затвердження тіснішому комітетові [8, арк.22-23]. У березні В.Старосольський почав активну роботу в окрузі, успішно провів ряд масових віч, на яких представив виборцям свою програму. Однак 10 квітня Екзекутивний комітет (ЕК) УСДП прийняв його заяву про зняття кандидатури на користь М.Ганкевича. У заяві В.Старосольський пояснював свою згоду балотуватись тільки тим, що М.Ганкевич був хворий і тимчасово виїжджав на лікування [33]. Зрештою, за місяць, 14 травня ЕК змушений був зняти і Ганкевича, мотивуючи це його незадовільним станом здоров'я [34]. Загалом на цих виборах УСДП здобула 8% голосів, відданих за український політичний табір, що молода партія небезпідставно вважала своїм успіхом. Послами від УСДП тоді стали С.Вітик і Я.Остапчук.

Невдовзі після цього В.Старосольський знову виїхав на стажування до Грацького (1907) та Гайдельберзького університетів (1907-1908, 1911-1912 рр.) і, як наслідок, протягом тривалого часу значної участі в громадсько-політичному житті Галичини він не брав. Це, однак, не завадило йому в 1908 р. виступити адвокатом на резонансному судовому процесі у Львові в справі вбивства намісника Галичини графа А.Потоцького українським соціал-демократам М.Січинським. Обвинуваченому

вдалося замінити смертний вирок на двадцятирічне ув'язнення. У 1908-1909 рр. В.Старосольський брав участь у роботі очолюваної ним “Вільної громади”, а також українського робітничого культурно-просвітнього товариства “Воля” у Львові, де виступав з науковими рефератами і надавав безкоштовну юридичну допомогу робітникам. Разом з тим, він не брав активної участі у з'їздах УСДП 1909, 1911 та 1914 рр., не згадується у списках делегатів від “молодого” крила партії, що в грудні 1911 р., опинившись у меншості, демонстративно залишили з'їзд УСДП, започаткувавши новий розкол партії [12].

З іншого боку, зв'язок В.Старосольського з партією та членство в ній у цей період не викликають сумніву. Більше того, саме він разом з Ю.Бачинським у червні 1912 р. підписав від імені “молодих” в УСДП спільну політичну заяву трьох галицько-українських партій (національно-демократичної, радикальної і соціал-демократичної) із закликом до рішучої боротьби за український університет [24]. Він відіграв далеко не останню роль у подоланні розколу в УСДП, що видно з листа Т.Меленя М.Ганкевичу від 27 січня 1914 р. Спільне засідання ЕК “молодих” з представниками “старих”, на якому вдалось досягти угоди про ліквідацію розколу, відбулося 18 січня 1914 р. у помешканні або офісі В.Старосольського [2, арк.87-88].

Перша світова війна, що вибухнула влітку 1914 р., розпочала новий етап у житті В.Старосольського – період практичної боротьби за реалізацію тих ідей і прагнень, які ще на початку століття могли здаватися відносно віддаленою перспективою.

Своє ставлення до війни В.Старосольський загалом визначив задовго до її початку. Ще 7 грудня 1912 р. у Львові відбулась міжпартійна нарада найвизначніших галицько-українських діячів, в якій від УСДП взяли участь Ю.Бачинський, М.Ганкевич та В.Старосольський. У виступах соціал-демократів на нараді “виринула на перший план незалежна Україна, а опісля Австрія, чого досі не було”, – повідомляв 11 грудня 1912 р. П.Буняк у листі В.Левинському Як наслідок, більшістю голосів було відкинута підготовлена націонал-демократами резолюція як таку, що містить “невільничі чувства для цісаря і Австрії” [5, арк.27]. Було ухвалено лише комунікат, в якому зазначалося, що у випадку збройного конфлікту з Російською імперією вся галицько-українська суспільність стане на боці Австрії [37].

Відкидаючи протиставлення австрофільської орієнтації “самостійницькій”, “українській”, В.Старосольський пізніше підкреслював, що “політична самостійність України – це ціль наших змагань”, тому австрофільська орієнтація галицьких українців “зродилася однодушно, без

спорів та дискусій” і є не тільки “пануюча, але й одинока, бо не було спроби протиставити їй яку-небудь другу” [40]. Отже, він, як і переважна більшість інших галицько-українських діячів, розглядав проавстрійську орієнтацію фактично як безальтернативну, вважаючи, що визволення України може настати лише внаслідок розпаду Російської імперії після поразки у війні або революції.

Підтримуючи ідею боротьби галицьких українців на боці Австро-Угорщини проти Російської імперії, В. Старосольський, як і інші провідні діячі УСДП, взяв активну участь в організації стрілецького руху як можливого зародка майбутньої української армії, без якої було б немислимим втілення у життя державницьких постулатів. Так, після затвердження статуту стараннями К.Трильовського 18 березня 1913 р. у Львові постало перше товариство “Січові стрільці”, що незабаром розширило свою організаційну діяльність на провінції. Першим головою товариства став В.Старосольський, а скарбником – В.Темницький [3, арк.3 зв.]. Багато молодих людей, що гуртувалися навколо цього товариства та проходили в ньому військовий вишкіл, у серпні 1914 р. пішли добровольцями в легіон Українських Січових Стрільців, а згодом відіграли важливу роль у формуванні Української Галицької Армії та збройній боротьбі за державність.

З початком Першої світової війни В.Старосольський як один з представників УСДП увійшов до Головної Української Ради, що виникла 1-2 серпня 1914 р. у Львові, та Української Бойової Управи (УБУ), створеної Радою 6 серпня шляхом об'єднання начальних управ стрілецьких організацій. Протягом 1915-1918 рр. він був постійним відпоручником УБУ при легіоні Українських Січових Стрільців, став одним з політичних провідників та ідеологів українського стрілецтва.

В.Старосольський підтримав проголошення на уламках Австро-Угорщини Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). Однак безпосередньої участі в розбудові української державності у Галичині він не взяв, бо вже на початку листопада 1918 р. потрапив у полон до поляків [13]. Його відправили у табір українських військовополонених під Краковом [53, с.87].

Партія українських соціал-демократів, членом якої був В.Старосольський, відіграла важливу роль у процесі національно-державного будівництва. Представники УСДП увійшли до складу першого уряду ЗУНР на чолі з націонал-демократом К.Левицьким. Після Акта злуки ЗУНР і УНР в січні 1919 р. соціал-демократи стали в опозицію до галицьких урядових чинників. В Українській Національній Раді, що виконувала функції парламенту ЗУНР, соціал-демократична фракція виступала за проведення більш лівої, соціалістичної політики, домагалася створення

єдиного соціалістичного уряду в Україні. Відомі діячі УСДП В. Темницький, О. Безпалко і С. Вітик протягом 1919-1920 рр. були членами урядів Директорії УНР [56, с.49].

Вийшовши з польського полону за допомогою міжнародного Червоного Хреста в жовтні 1919 р., В. Старосольський відразу вкочився у боротьбу за українську державність. Він став заступником міністра закордонних справ в уряді УНР І. Мазепи, сформованому в серпні 1919 р. [14]. В. Старосольський опинився у вирі гострої політичної боротьби, що точилася між двома українськими урядами – УНР і Західної Обл. УНР в тимчасовій столиці Української держави Кам'янці-Подільському. Ця боротьба в умовах погіршення зовнішньополітичної ситуації (окупація Галичини поляками, наступ на Україну російських більшовиків і білогвардійських військ та ін.) восени 1919 р. перейшла межі об'єктивності й етики, за словами О. Доценка (старшого ад'ютанта С. Петлюри), “створювала величезний матеріал “помийного характеру” для сторінок преси” [46, с.78]. “Ясним пробліском у захмарено-темній дійсності того часу, – писав син В. Старосольського Юрій, – було для нього іменування його професором державного права у Кам'янецькому університеті. Згадував про це багато років пізніше з сентиментом” [53, с.90].

Після кам'янецької катастрофи в листопаді 1919 р. дійшло до остаточного розмежування між урядами ЗУНР і УНР. Останній підтримав курс на польсько-українське зближення. Дипломатична місія УНР у Варшаві 2 грудня 1919 р. зробила заяву, в якій визнала права Польщі на Східну Галичину. Соціал-демократ В. Старосольський як член уряду УНР виступив проти цієї заяви, підкресливши, що він “до останнього часу держався тої думки, що Україна за всяку ціну зараз мусить домовитися з Польщею”. На жаль, “цією декларацією ми даємо дуже багато другій стороні, однак від неї не одержуємо певного нічого”. “Особливо один пункт декларації є цілком неможливий до прийняття нам, – наголосив В. Старосольський, – це пункт про Галичину” [47, с.57]. Водночас він звертав увагу на сторінках газети УСДП “Вперед” у Львові, що саме “там, за Збручем вирішується доля Самостійної України” [15]. В іншому номері газети В. Старосольський відкрито висловився проти положень декларації 2 грудня 1919 р., вважаючи “її шкідливою і для України, і для справи українсько-польського порозуміння” [16]. Очевидно, розходження між політичним курсом С. Петлюри і позицією В. Старосольського все більше поглиблювалися. 4 квітня 1920 р., за кілька тижнів до підписання С. Петлюрою Варшавської конвенції, В. Старосольський вийшов з уряду УНР [41].

Водночас В. Старосольський взяв участь у партійному житті соціал-демократів. Галицька УСДП першою з політичних партій ЗУНР

прийняла ухвалу про об'єднання з ідейно близькою партією в Наддніпрянській Україні – Українською соціал-демократичною робітничою партією (УСДРП). Представники УСДП були запрошені на VI конгрес УСДРП 10-12 січня 1919 р. у Києві, який ухвалив “Резолюцію про об'єднання українських соціал-демократичних партій Українських Народних Республік Східньої і Західньої”. Щоправда, в силу зовнішнього фактора процес об'єднання двох “гілок” української соціал-демократії не був завершений. Однак лідери УСДП в 1919-1920 рр. мали взаємини з наддніпрянськими соціал-демократами. В. Старосольський разом з партійними товаришами (О. Безпалком, Левом і Миколою Ганкевичами та І. Квасницею) брав участь у конференції УСДРП 23-26 лютого 1920 р. у Варшаві. Конференція “прийняла резолюцію, в якій містилася вимога негайного визнання “суверенності українського народу” з боку радянської Росії. Делегати визнали потребу “тіснішого об'єднання соціалістичних партій” різних народів, що проживали в межах колишньої Російської імперії [17; 48, с.197].

Після поразки Української революції 1917-1920 рр. В. Старосольський на деякий час відійшов від активної партійно-політичної роботи. Він проживав за кордоном, займався науковою і викладацькою діяльністю. Був серед ініціаторів заснування в 1921р. Українського вільного університету (УВУ) в екзилі, створеного з метою сприяння розвитку вільної української науки і вищої школи поза впливами панівних на Україні окупаційних режимів. Протягом одного семестру УВУ працював у Відні, наприкінці 1921 р. переніс свою роботу до Праги, що була головним центром української еміграції. Переїзд університету до Чехо-Словацької Республіки став можливим, зокрема, завдяки підтримці В. Старосольського, який працював продеканом правничого факультету і мав зв'язки з оточенням президента Т. Масарика [52, с.3419]. Діставши фінансове забезпечення від чехо-словацького уряду, УВУ незабаром перетворився в один з найбільших центрів українського наукового життя. Водночас В. Старосольський працював з 1922 р. професором права в Українській господарській академії в Подебрадах, заснованій також при фінансовій допомозі урядових структур Чехо-Словацької [53, с.104].

Наукова і педагогічна праця В. Старосольського отримала широке визнання в краї. У березні 1923 р. він став дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові [53, с.105]. Його перу належить ціла низка глибоких наукових розвідок з політології, соціології, історії і права. Серед них можна виділити основні праці: “Національний і соціальний момент в українській історії” (Відень, 1915), “Теорія нації” (Відень, 1922), “Держава і політичне право” (у 2-х т. Подебради, 1923-1925) та ін. [51, с.3033]. За влучним висловом О. Назарука, працю В. Старосольського

“Теорія нації” “повинен знати кождий українець, що хоче здавати собі справу про українську політичну думку сучасности” [50, с.15].

Суть етнополітичної концепції В.Старосольського, сформульованої в “Теорії нації”, полягала в тому, що суспільно-історичний процес творять як національні (суб’єктивний чинник), так і соціальні інтереси (об’єктивний чинник) – дві взаємодоповнювані тенденції людського поступу. Поняття держави тісно пов’язане з пануванням, яке, на думку вченого, має дві форми: 1) поневолення одного класу іншим; 2) поневолення однієї нації іншою [55, с.161, 162]. В.Старосольський обґрунтував необхідність вирішення національного питання шляхом “націоналізації держави чи удержавлення нації. Обі мусять зійтися з собою: організм нації і механізм держави...”. Водночас він виступив за вирішення в національній державі “суспільного питання в розумінню ухилення поневолення кляси клясою” [53, с.315, 316]. В.Старосольський вважав, що національна ідея завжди була пов’язана з синтезом національного і соціально-демократичного визволення [55, с.162].

Перебуваючи в еміграції, В.Старосольський опинився поза партійною організацією УСДП. Крім нього, на початку 1920-х рр. з різних причин не брали участі в політичному житті УСДП відомі і заслужені в минулому соціал-демократи В.Темницький, О.Безпалко, С.Вітик, Микола і Лев Ганкевичі, О.Устинович та ін. Під тиском рядових членів, що масово вступали в партію, будучи симпатиками радянської влади в Україні, відбулася ліворадикальна еволюція УСДП [57, с.113, 114]. Радянофільські елементи в краї змінили позиції в умовах проведення на Радянській Україні політики “українізації”, що звучала дисонансом до антиукраїнського наступу в Польщі. Керівництво УСДП “не поставило міцного політично-ідейного опору проти ... опанування партії комуністичним і комунофільським елементом”, – слушно зауважив радикал І.Макух [49, с.302]. На VI партійному конгресі 18 березня 1923 р. УСДП відкрито перейшла на ліворадикальні позиції. Як наслідок, прокомуністична УСДП в січні 1924 р. була заборонена польською владою [57, с.120].

В.Старосольський повернувся, за його словами, “до свого “не свого” Львова” в 1927 р. [53, с.106]. Він взяв участь у заходах колишнього керівництва УСДП щодо відбудови партії. Просвітницька робота в робітничому середовищі – шляхом заснування культурно-освітнього товариства “Робітнича громада” і газети “Вперед!” – дала змогу розширити соціальну базу української соціал-демократії. Напередодні парла-

ментських виборів 1928 р. у Польщі засновано Українську соціалістичну групу (УСГ) “Вперед”, що виступила як політична організація. В.Старосольський став одним з ініціаторів скликання робітничої конференції 5 грудня 1927 р. у Львові, на якій було прийнято ухвалу про створення УСГ “Вперед”. Він увійшов до складу управи цієї групи разом з Л.Ганкевичем, І.Квасницею, П.Буняком, В.Темницьким і головою І.Жовніром [7, арк.3; 18].

В.Старосольський був делегатом Українського соціалістичного конгресу 8-9 грудня 1928 р. у Львові. Як член президії, секретар засідання він взяв активну участь у роботі з’їзду, що остаточно завершив ідейно-організаційну відбудову УСДП. Виступаючи в дискусії після доповіді В.Темницького “Проект програми і організаційного статуту”, В.Старосольський наголошував: “Основні погляди комунізму хибні і небезпечні для соціалізму. (...) В Світській Росії панує абсолютизм”. Українські соціал-демократи, на його думку, мають на меті утвердження “повної самостійности і повного національного визволення на цілій території”. Ситуацію на Радянській Україні “можна назвати культурною автономією, а маємо її тому, що маси домагалися цього, маємо там назву і здобутки в культурній ділянці і більше нічого. Щодо інтервенції (проти Радянської України. – *Авт.*), то є небезпека такої. Ми мусимо з соціалістами цілого світу стремити до її ухилення” [1, арк.5]. Отже, В.Старосольський критично ставився до більшовицької влади в Україні, водночас мав певні радянофільські ілюзії. Це виявилось, зокрема, у підтримці ним політичної резолюції, що була одностайно прийнята делегатами з’їзду. “... Український пролетаріят мусить стояти в обороні Радянської України, – говорилося в резолюції, – вважаючи, що її упадок погрожує поворотом до влади чорної реакції, яка не побоїться вернути до давних царських метод супроти українського народу”. Разом з тим делегати не погодилися з централістичними зусиллями і диктатом Москви” “принцип самостійної, соціалістичної, соборної Української республіки” [19].

Виступаючи на конгресі вдруге, В.Старосольський звернув увагу на тактику УСДП, ставлення есдеків до інших партій, II і III Інтернаціоналів. Він сказав про доцільність співпраці УСДП насамперед з соціалістичними партіями – Українською соціалістично-радикальною партією (УСРП) та Польською партією соціалістичною (ППС). “Можемо з УСРП видавати теоретичний орган, можемо мати якийсь бльок, цього досить, – підкреслив В.Старосольський. – Їх (соціалістів-радикалів. – *Авт.*) робота (вони не марксистки) – на селі, наша – в місті... З ППС будуть у нас зносини політичні”. Що стосується міжнародного робітничого руху, то В.Старосольський вважав: “Інтернаціонали II і III – це два окремі світи, дві тактики... До III-ього

* Статут товариства затверджено в 1925 р.

** Газета виходила з червня 1926 р. у Львові як орган “українського соціалістичного пролетаріату”.

(Комуністичного. – Авт.) не приймуть того, хто не слухає Москви”. На його переконання, “арена Другого Інтернаціоналу – одинока, де можемо прийти до слова” [1, арк.9]. Отже, В.Старосольський відкрито вказав на доцільність приєднання УСДП до міжнародного соціалістичного руху. Ця думка знайшла підтримку серед делегатів грудневого з’їзду УСДП 1928 р. VII партійний конгрес 4 березня 1934 р. у Львові прийняв рішення про вступ УСДП до Робітничого Соціалістичного Інтернаціоналу (РСІ), створеного шляхом об’єднання II та Віденського (т. зв. II ?) Інтернаціоналів. Показово, що на конгресі доповідь “Про Соціалістичний Інтернаціонал” виголосив В.Старосольський” [22; 43, с.246].

Політична біографія В.Старосольського після 1928 року була тісно пов’язана з партією українських соціал-демократів. На партійному з’їзді 1928 р. він увійшов до складу Центрального комітету (ЦК) УСДП [1, арк.14]. Відновлена УСДП у своїй діяльності послідовно обстоювала національну ідею, боротьбу за незалежність і соборність української нації поєднувала з пропагандою соціалістичних ідей в дусі марксизму.

Як представник УСДП В.Старосольський брав участь у спробах консолідації сил у національно-державницькому таборі Західної України в 1930-х роках. Так, він разом з головою УСДП Л.Ганкевичем представляв українських соціал-демократів на спільній українсько-білорусько-литовській конференції 27 листопада 1929 року у Варшаві, що відбулася за участю Українського національно-демократичного об’єднання (УНДО), УСРП, УСДП та Селянського Союзу [25]. В.Старосольський рішуче виступив проти “пацифікації”, що створила ґрунт для формування на виборах до польського парламенту 1930 р. спільного блоку УНДО, УСРП і УСДП. Як член партійної управи він у вересні 1930 р. підтримав заяву ЦК УСДП, ЦК УНДО і Головної управи УСРП, що осудила саботажницькі дії Української військової організації як “з національного погляду безцільні, позбавлені політичного змісту та неоправдані навіть ніякими революційними мотивами”. Водночас у заяві висловлювався протест проти “безправних вчинків так званих пацифікаційних відділів” і застосування властями принципу колективної відповідальності всього українського населення [26]. Невдовзі після виборів 1930 р. у національно-державницькому таборі посилювалися центробіжні тенденції, що призвело до загострення міжпартійної боротьби.

Нова спроба консолідації в середовищі українських політичних партій відбулася наприкінці першої половини 1930-х рр. Поштовх до згуртування національно-державницьких сил Західної України та діаспори дав сталінський погром українства в УСРП. На платформі боротьби на захист нації, за відновлення соборної самостійної Української держави

зі столицею в Києві зійшлося сім політичних партій (УСДП, УНДО, УСРП, Українська народна обнова та декілька емігрантських організацій). В.Старосольський взяв активну участь у підготовці Всеукраїнського національного конгресу (ВНК), що мав відбутися в першій половині 1935 р. Як представник УСДП він був учасником передконгресової наради у Львові 24-28 грудня 1934 р. (крім нього, партію есдеків представляли П.Буняк та І.Квасниця) [23].

Справа ВНК охопила спектр крайових і емігрантських соціалістичних партій. В.Старосольський разом з партійними товаришами в 1933-1934 роках втілював у життя концепцію українського соціалістичного блоку, що була проголошена галицькими УСДП і УСРП (згодом до неї приєдналися дві наддніпрянські партії в еміграції – Українська соціал-демократична робітничка партія та Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР)). Чотири українські соціалістичні партії в січні 1934 р. опублікували спільну заяву, що викривала злочини сталінського режиму. “Московська комуністична диктатура, – говорилося в заяві, – політикою визиску й терору поставила проти себе весь український народ...”. “Тільки народоправство, демократичний лад”, на думку авторів заяви, дали б “нашому народові свободу національну і політичну” та “успішний господарський розвиток і добробут на його землі” [21]. 29-30 грудня 1934 р. у Львові відбувся з’їзд УСДП, УСРП, УСДРП і УПСР. Делегати з’їзду (серед них був і член ЦК УСДП В.Старосольський) закликали до боротьби “за вільну незалежну демократичну Україну” і втілення “ідеалу соціальної справедливості” [27]. Однак підтримана на з’їзді ідея Українського соціалістичного блоку не мала якогось організаційного оформлення. Можливий ефект від проведення ВНК перекреслила угодівська акція нового керівництва УНДО в 1935 р.

Соціал-демократ В.Старосольський, як і більшість членів українських політичних партій від ОУН до КПЗУ, а також опозиція в самому УНДО, різко виступив проти політики “нормалізації”. Критичне ставлення до офіційного політичного курсу УНДО В.Старосольський висловив в інтерв’ю газеті “Діло” в липні 1937р. На його думку, політика угоди УНДО з урядовим табором спричинила “обезвартіснення українського питання в Польщі. Польська сторона стала психічно і своїм розумінням ситуації менше схильна йти у відношенні до українців на які-небудь поступки...”. Він охарактеризував вплив “нормалізації” на українське суспільно-політичне життя як “від’ємний”: “На порядку дня стоїть ... справа демократизації суспільства і демократизації політики” [28].

Напередодні Другої світової війни УСДП взяла участь у новій спробі консолідації національно-державницьких сил Західної України,

що відбулася під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів, зокрема змін у міжнародному становищі (активізація фашистської Німеччини, поява Карпатської України та ін.). Від імені УСДП В.Старосольський увійшов до складу Контактного комітету, створеного в грудні 1937р. у Львові для пошуку шляхів порозуміння серед українського громадянства (за участю, крім УСДП, також УСРП, УНО, опозиції в УНДО, партії Фронт національної єдності (ФНЄ) та Союзу українців) [58, с.81]. В.Старосольський був одним із авторів відозви відомих суспільно-політичних і церковних діячів краю, опублікованої в листопаді 1938 р. Заява рішуче засудила репресії щодо українського населення в Польщі [29]. Невдовзі В.Старосольський увійшов до управи Українського міжпартійного виборчого комітету, створеного в грудні 1938р. УСДП, УСРП, ФНЄ та “Дружиною княгині Ольги” для участі у виборах до органів місцевого самоврядування [11, с.97]. Однак дискусії в 1937-1939 рр. навколо створення представницького органу українських легальних політичних структур так і не принесли успіху. Очевидно, це не справдило сподівань В.Старосольського, який широко прагнув консолідації партій національно-державницького спрямування і робив усе можливе для цього.

Як соціал-демократ В.Старосольський значну увагу приділяв захисту соціально-економічних прав українського робітництва. Відновлена УСДП намагалася згуртувати робітників-українців в автономних українських класових профспілках у Речі Посполитій. В.Старосольський брав участь у спільній нараді ЦК УСДП та Центральної Комісії Класових професійних спілок (КПС) 29 квітня 1929 р. у Львові. Учасники наради підтримали думку про необхідність побудови профспілок за класовою професійною ознакою та визначили умови перебування робітників української національності в КПС (створення окремої Української професійної комісії, підпорядкованої Центральній Комісії КПС, видання професійного органу на українській мові тощо) [42, с.482]. Однак УСДП так і не спромоглася створити автономну українську структуру в рамках загальнопольських КПС.

Посилення відцентрових тенденцій в українському політичному таборі у 1930-х роках підштовхнуло УСДП до більш тісної взаємодії з Польською партією соціалістичною (ППС). В.Старосольський став учасником спільної конференції УСДП і ППС 29 січня 1933 р. у Львові, на якій вперше у міжвоєнний період зібралися представники обох партій на найвищому рівні. Конференція ухвалила рішення про взаємодію УСДП і ППС у боротьбі проти націоналізму, фашизму і комунізму, водночас зафіксувала розбіжності в національному питанні. УСДП обстоювала принцип незалежності й соборності України, тоді як ППС виступала

за територіальну автономію західноукраїнських земель у складі Речі Посполитої, хоч, правда, пепесівці підтримали загалом ідею “самостійности й державної незалежности українського народу” [20]. В.Старосольський як член ЦК підтримував взаємини з польськими соціалістами у другій половині 1930-х рр., що характеризувалися загостренням суперечностей між українськими партіями в умовах “нормалізації”, проти якої виступили і УСДП, і ППС.

Отже, політична діяльність В.Старосольського наприкінці 1920-х – у 1930-х роках була нерозривно пов’язана з партією українських соціал-демократів. Він входив до складу Центрального Комітету УСДП на трьох партійних з’їздах (8-9 грудня 1928 р., 4 березня 1934 р., 17 жовтня 1937 р.) [9, арк.1, 2]. Зокрема, на VIII партійному конгресі 17 жовтня 1937 р. у Львові В.Старосольський виголосив політичну доповідь. У ній говорилося, що УСДП була першою в Галичині партією, яка піднесла під час Української революції 1917-1920 рр. прапор “незалежної соціалістичної республіки”. В.Старосольський вважав, що гострі міждержавні конфлікти могли бути розв’язані лише з поваленням капіталізму. На його думку, ідеологія фашизму була створена “людьми здеградованими і без праці”. Щодо Союзу Радянських Соціалістичних Республік, до складу якого входила Радянська Україна, то доповідач заявляв, що це, по суті, “російська сталінська імперія”. Він закликав відірвати український робітничий рух від впливу клерикалізму та інтегрального націоналізму [10, арк.1, 2]. Делегати VIII конгресу обрали В.Старосольського головою УСДП [44, с.439], що свідчило про його незаперечний авторитет в партії.

В.Старосольський відзначався інтелігентністю, демократизмом поглядів, ставився з повагою до діячів різних ідейних напрямків в українському таборі. Відомий суспільно-політичний діяч, багатолітній член ЦК УНДО Іван Кедрин згадував, що “на В.Старосольського ніхто не дивився як на якусь партійну людину, тільки як на інтелектуала, на людину великого формату” [53, с.389]. За словами І.Кедрина, В.Старосольський “приятелював із Дмитром Левицьким, також за фахом адвокатом, який ... був націонал-демократом, головою УНДО, ... часто бував у гостинному домі панства Левицьких...” [53, с.391]. Як адвокат (член “Союзу українських адвокатів” та “Головної адвокатської палати у Варшаві”) [53, с.111] В.Старосольський неодноразово виступав захисником на судових процесах УВО – ОУН, хоч партія, до якої він належав, відстоювала соціалістичну політику і критично ставилася до інтегрального українського націоналізму. Зокрема, В.Старосольський був адвокатом на гучному судовому процесі проти бойовиків ОУН Д.Данилишина та В.Біласа, звинувачених за напад на пошту в 1932 р. [53, с.333]. Один із

підсудних комуніст Д.Шумук згадував про В.Старосольського, який захищав його на суді: “Він заволодів увагою всієї залі, навіть судді заслухались в його виступ, ніби в добре виконувану пісню” [53, с.116].

Попри велику зайнятість у громадських справах В.Старосольський завжди знаходив час для спілкування в сімейному колі, був батьком трьох дітей – синів Юрія та Ігоря, дочки Уляни, виховував їх у національному дусі (діти були членами “Пласту”, отримали вищу освіту) [53, с.110]. Старший син Юрій згадував: “Коли увечері збирались усі вечеряти за великим, круглим дубовим столом у ідальні ... – то це була ... сильно об’єднана, щаслива родина” [53, с.109]. Дружина В.Старосольського Дарія, викладач музики, дочка відомого галицького суспільно-політичного діяча Володимира Шухевича, виявляла також інтерес до громадської діяльності. Вона редагувала часописи для українського жіноцтва “Мета” і “Наша мета” у Львові, була членом УСДП [51, с.3032].

Прихід радянської влади в Західну Україну у вересні 1939 р. кардинально змінив життя сім’ї Старосольських, яка стала, як і мільйони інших невинних людей, жертвою партійно-тоталітарної системи. В.Старосольський чомусь не виїхав в еміграцію, хоч, безперечно, знав про сталінські репресії на Радянській Україні. Деякий час він працював на посаді професора Львівського університету, але вже в кінці грудня 1939 р. був заарештований і невдовзі відправлений на заслання [53, с.128]. Така ж доля спіткала його дружину Дарію та дітей, які після арешту в квітні 1940 р. були вивезені у Казахстан. Більше ніколи не судилося побачити їх В.Старосольському, який 25 лютого 1942 р. помер в тюрмі у далекому Сибіру в Маріїнську. Можна собі уявити трагізм ситуації, коли син Ігор зумів-таки домогтися від офіційної влади дозволу на побачення з батьком і приїхав до Маріїнська, де дізнався, що В.Старосольський напередодні помер. Поховали його у спільній могилі, навіть точно невідомо, де вона знаходиться [53, с.149, 150].

Отже, В.Старосольський відіграв значну роль як у становленні та розвитку українського соціал-демократичного руху в Галичині, діяльності УСДП, так і в процесах консолідації українського політичного табору, боротьбі за національно-державне відродження України. Подальшого, більш детального вивчення заслуговують такі аспекти теми, як участь В.Старосольського в українському студентському русі на зламі ХІХ – ХХ ст., його місце та роль як одного з організаторів й ідеологів січового стрілецтва, внесок у формування ідейних засад і політичного курсу української соціал-демократії в Галичині тощо. На жаль, обсяг статті дозволяє розкрити лише основні етапи його громадської діяльності, що могла б стати предметом дослідження не одної кандидатської, а можливо, й докторської дисертації.

О.С.Жерноклеєв, І.Я.Райківський. Володимир Старосольський: політичний портрет

1. Центральний державний архів громадських об’єднань України, ф.6, оп.1, спр.470.
2. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф.309, оп.1, спр.2258.
3. Там само, спр.2395.
4. Там само, спр.2472.
5. Там само, ф.387, оп.1, спр.41.
6. Там само, спр.43.
7. Державний архів Львівської області, ф.121, оп.2, спр.190.
8. Там само, ф.350, оп.1, спр.2933.
9. Державний архів Івано-Франківської області, ф.2, оп.1, спр.1066.
10. Там само, ф.2, оп.1, спр.1486.
11. Archiwum akt nowych w Warszawie, Ministerstwa Spraw Wewnkrznych, sygn.970.
12. Вперед. Одноднівка Екзекутивного комітету УСДП. – Львів, 1911.
13. Вперед. – 1918. – 27 листопада.
14. Там само. – 1919. – 25 жовтня.
15. Там само. – 24 грудня.
16. Там само. – 1920. – 28 січня.
17. Там само. – 12 березня.
18. Вперед. – 1928. – 22 січня.
19. Вперед. – 1929. – 20 січня.
20. Львівська конференція // Вперед. – 1933. – Травень.
21. Громадський голос. – 1934. – 20 січня.
22. Там само. – 17 березня.
23. Там само. – 1935. – 5 січня.
24. Діло. – 1912. – 17 червня.
25. До співпраці! // Там само. – 1929. – 30 листопада.
26. Солідарний голос політичних партій про події в краю // Там само. – 1930. – 1 жовтня.
27. Там само. – 1935. – 25 січня.
28. Старосольський В. “Шириться дефетизм, дезорієнтація, відворот від політики...” // Там само. – 1937. – 29 липня.
29. Заява // Там само. – 1938. – 20 листопада.
30. Земля і воля. – 1907. – 1 березня.
31. Там само. – 28 березня.
32. Там само. – 5 квітня.
33. Там само. – 1 травня.
34. Там само. – 15 травня.
35. Там само. – 22 червня.
36. Там само. – 27 червня.
37. Літературно-науковий вісник. – 1913. – Т.62. – Кн.6. – С.555-556.
38. Від редакції // Молода Україна. – 1900. – №1. – С.1-2.
39. Друге віче української академічної молодіж // Там само. – №8. – С.291-324.
40. Старосольський В. Ще в справі “орієнтацій” // Шляхи. – 1916. – №9-10. – С.336-338.
41. Sowo poiskie. – 1920. – 26 kwietnia.
42. Sprawy narodowońciowe. – 1929. – № 3-4.
43. Ibid. – 1934. – № 2-3.
44. Ibid. – 1937. – № 4-5.
45. Темницький В. Сецесія з Львівського університету // Історичний огляд життя в студентських українських організаціях. – Львів, 1908. – С.65-71.
46. Доценко О. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції. 1917-1923. – К. – Львів, 1923. – Т.ІІ, кн.4.
47. Доценко О. Літопис української революції... – Львів, 1924. – Т.ІІ, кн.5.

48. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921. – Прага, 1942. – Т. II.
49. Макух І. На народній службі. – Дітройт, 1958.
50. Назарук О. До історії революційного часу на Україні. Українські політичні партії, їх союзи і теорії. – Вінніпег, 1924.
51. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Перевид. в Україні. – Т. 8. – Львів, 2000.
52. Там само. – Т. 9. – Львів, 2000.
53. Володимир Старосольський. 1878-1942. Записки НТШ. Т. 210. Історично-філософська секція. – Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1991.
54. Жерноклеєв О. Національна ідея “Молодої України” (1900-1903) // Галичина. – 1997. – № 1. – С. 29-36.
55. Панок О. “Національне” та “соціальне” в політологічній концепції Володимира Старосольського // Відродження соціал-демократії в Україні: можливості і перспективи. – К., 1997. – С. 156-163.
56. Райківський І. Галицька соціал-демократія в Українській революції 1917-1920 років // Галичина. – 1998. – № 1(2). – С. 42-55.
57. Райківський І. Я. Ліворадикальна еволюція УСДП // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 1999. – Вип. 2. – С. 112-122.
58. Швагуляк М. Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси. Проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини (1919-1939 рр.) // Сучасність. – 1994. – № 2. – С. 77-82.
59. Najdus W. Polska partia socjalno-demokratyczna Galicji i Halińska, 1890- 1919. – Warszawa, 1983. – 719 s.

O.S. Zhernokleyev, I.J. Raykivsky

VOLODYMYR STAROSOLSKY: THE POLITICAL PORTRAIT

The article is devoted to Volodymyr Starosolsky (1878-1942), famous Ukrainian lawyer and public figure. In the beginning of the 20th century he was the leader of student's movement in Lviv, later - one of the chiefs of a "young" wing of the Ukrainian social-democratic party in Halychyna, in 1937 - 1939 he headed a party. V. Starosolsky has played the important role in the processes of consolidation of the Ukrainian political camp, the national state revival of Ukraine, development of the social-democratic movement in the West Ukraine.

Я.І. Мандрик

СІЛЬСЬКА ШКОЛА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 30-Х РОКІВ ХХ СТ.: ПРАВДА І МІФИ

Основною проблемою, яка стояла перед шкільною освітою УСРР на початку 30-х рр. ХХ ст., був перехід до всеобучу. З метою успішного управління цими процесами при РНК України був створений республіканський комітет всеобучу на чолі з головою уряду В. Чубарем. До 1 листопада 1930 р. в 169 районах УСРР було сформовано 4,0 тис. комітетів сприяння всеобучу на місцях [1, арк. 78].

Я.І. Мандрик. Сільська школа радянської України в першій половині 30-х рр. ХХ ст.: правда і міфи

У березні 1930 р. секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання “Про дітей куркулів в початковій, середній, вищій школі”. Було вирішено, що діти куркулів теж повинні бути охоплені навчанням у школі, керувалися принципом: “Виключати зі школи тих, хто проявив ворожі настрої, але поголовно виключати не потрібно” [2, арк. 8].

Штучне розпалювання класової боротьби на селі привело до різких змін у соціальному складі учнів шкіл. На початку 30-х років, особливо в старших класах, у порівнянні з 20-и роками, значно зріс прошарок дітей колгоспників, зате значно знизилася чисельність дітей “розкуркулених”, “підкуркульників”, сільських священиків та ін. Вони були вигнані зі школи, не дивлячись на прийняті рішення. Разом з батьками були репресовані і вислані, де тисячі їх загинули. Так, Калинівський райком Компартії України Вінницького округу 25 лютого 1930 р. дав вказівку школам району перевірити весь склад учнів і виключити із семирічок і профшкіл дітей і родичів “куркулів і контрреволюціонерів” [2, арк. 13]. У багатьох школах розпалювалася ворожнеча між дітьми, їх протиставляли один одному за соціальним походженням. Дітлахів нерідко провокували бойкотувати своїх товаришів. “Наша школа, – говорилося в одній з публікацій тих років, – має взяти на себе завдання переробити молоде покоління ворожих елементів, завоювати для наших думок їхню свідомість, дати їм натхнення нашими ідеологічними почуттями, перебороти їхню психологію, захопити нашими інтересами, зробити їх свідомими активними робітниками нашого соціалістичного будівництва” [11, с. 24].

З кінця 20-х у школах України набрала особливого розмаху антирелігійна пропаганда. В липні 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило резолюцію, де вказувалося на недостатнє проведення антирелігійної справи в школах. Антирелігійний курс вищого партійного органу законодавчо закріпив Всеукраїнський з'їзд Рад постановою “Про стан та перспективи культурного будівництва” від 15 травня 1929 р.

У 1929-1930 рр. у школах було запроваджено систему антирелігійного виховання. Зростав дитячий антирелігійний рух. На 1 березня 1930 р. в республіці налічувалося понад 200 тис. юних безвірників. Більшість їх була в Артемівській, Дніпропетровській, Роменській, Кременчуцькій, Могилівській округах [12, с. 2-4].

У 1930 р. у республіці було здійснено ряд інших заходів, які мали вплив на подальший розвиток системи народної освіти. Так, на основі рішення політбюро ЦК КП(б)У від 18 березня 1930 р. “Про перебудову школи у зв'язку з завданням загальної колективізації” відбулися зміни в навчальних програмах сільських шкіл.

У 1931-1932 н.р. столярні майстерні були в 63,3% сільських шкіл УСРР, слюсарні майстерні – в 12,6% і змінювані в 10,5% сільських шкіл [3,

арк.89]. Звичайно, що це дуже мало, та й обладнання для майстерень постачалось дуже примітивне, зношене, те, що, вже фактично не годилося до виробничого процесу. Майстерні, в основному, були маленькі, механічне устаткування в них за відсутності електроенергії не використовувалось.

У роки першої п'ятирічки була значно збільшена площа пришкільних земельних ділянок, які оброблялись силами учнів і вчителів. Так, у 1932-1933 н.р. тільки в 58 районах Харківської області при школах було засіяно озимими 5 тис., а ярими – 4 тис. га. Розширення загальної площі для пришкільних ділянок проводилось з розрахунку 2 га – на початкову, 4,5 га – на неповну середню школу [9, ф.144, оп.1, спр.84, арк.89]. Створення і розширення пришкільних ділянок повинно було розв'язати такі основні проблеми, як забезпечення зайнятості школярів продуктивною працею і створення продовольчих фондів для забезпечення учнів гарячими сніданками (в ті голодні роки це було дуже важливо).

Все більшого поширення набула практика укладання договорів між відділами народної освіти та господарськими організаціями, згідно з якими промислові підприємства, МТС, радгоспи давали школярам обладнання, можливість працювати в їхніх цехах і майстернях [13, с.34].

Політехнізація першої половини 30-х років у сільських школах була дуже примітивною, але це не повинно применшувати позитивної сторони процесу політехнізації навчання. В тих умовах вона мала велике значення у формуванні учнів трудових навичок в процесі підготовки кадрів, гостру потребу в яких відчувало сільське господарство.

При школах створювались майстерні, робочі кімнати, учні брали участь в польових роботах в колгоспах і радгоспах. Багато семирічок було реорганізовано в школи сільської молоді (ШСМ), в яких чимало часу було виділено на вивчення сільськогосподарського виробництва [7, арк.4]. Для керівництва ШСМ при Головоцвуху НКО УСРР створено спеціальний орган з представників ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ, Наркомзему, сільськогосподарської кооперації [3, арк.3]. Згодом в ході суцільної колективізації ШСМ були реорганізовані в школи колгоспної молоді (ШКМ). Всього було реорганізовано в ШКМ 53,4% сільських семирічних шкіл [14, с.20].

Однак чи можна вважати правильною цю реорганізацію, тлумачення педагогічного процесу в школі як вивчення певного виробництва, залишивши без достатньої уваги проблеми оволодіння учнями основ знань? Такий однобічний підхід не дав можливості науково обґрунтувати проблему зв'язку школи з життям.

Грубі помилки були допущені в рішеннях Всесоюзного з'їзду з питань політехнізації (серпень 1930 р.). Він рекомендував домагатися

переростання шкіл у “виробничо-навчальні комбінати” типу підприємств, де фізична праця повинна розширюватися за рахунок витіснення загальноосвітніх предметів.

Правда, в Україні швидко взялися виправляти допущені помилки, і вже на Першому Всеукраїнському з'їзді політехнізації (вересень 1930 р.) була дана відсіч спробам підмінити політехнізацію вузькою спеціалізацією, засуджено лозунг “школа – цех заводу” [5, с.143]. Це були правильні рішення, але на практиці вони не виконувалися. Навчання в школах проводилося за так званою “комплексною системою” і методом “проектів”. Урок поступово витіснявся. Тільки в 1932 р. теорія “відмирання школи” була офіційно засуджена постановою ЦК КП(б)У “Про початкову і середню школу”.

Певне значення для розвитку політехнізації мали постанови ЦК ВКП(б) “Про початкову і середню освіту” від 5 серпня 1931 р. та “Про навчальні програми у початкових і середніх школах” від 25 серпня 1932 р. Ці документи передбачали прискорення темпів політехнізації школи. Для цього було передбачено розгорнути сітку майстерень та робочих кімнат при школах, поєднуючи цю роботу з прикріпленням шкіл до колгоспів, радгоспів, МТС на основі відповідних договорів. ЦК партії вказав на необхідність поєднання навчання з виробничою працею на такій основі, щоб вся громадсько-виробнича праця учнів була підпорядкована навчальним і виховним потребам школи [16, с.46].

В Україні практичні заходи по виконанню постанов ЦК ВКП(б) по політехнізації були розроблені в постанові ЦК КП(б)У від 15 серпня 1932 р. “Про початкову та середню школу”. Особливе місце в політехнізації школи відводилось допомозі робітників промислових підприємств, колгоспів, радгоспів [5, арк.56].

У 1930-1931 н.р. початкові школи в селах України мали 4424 майстерні, а семирічки – 1195 [5, с.48]. У 1931-1932 н.р., особливо під час проведення в Україні декади політехнізації, спостерігається певна активізація процесу політехнізації. Це питання було спеціально обговорено на XII з'їзді Рад (1931р.). З'їзд постановив до 1932 р. повністю реорганізувати сільські семирічки в школи колгоспної молоді (ШКМ). На 1931 р. із 3 300 семирічок понад 2/3 було реорганізовано в ШКМ. Колгоспи повинні були взяти активну участь в політехнізації школи, забезпечити їх інструментами і необхідними матеріалами. Одночасно з'їзд висловився проти недооцінки теоретичних знань [14, с.36].

З початком масової колективізації були допущені грубі помилки і в політехнізації сільських шкіл. У 1930 р. вони були прикріплені до колгоспів, а ті стали використовувати школи як безплатну робочу силу. НКО

Україні був змушений видати спеціальну інструкцію “Про нормування роботи ШКМ в усуспільненому сільськогосподарському виробництві” [17, с.3-6].

Однак, всупереч цим рішенням, була колективізована і сільська школа. До колгоспів були передані всі пришкольні ділянки, весь шкільний реманент. Ось як пояснювався цей процес в передовій статті офіційного органу ЦК КП(б)У газети “Комуніст”: “Нічого школі стояти осторонь і чекати, поки колективи поширяться. Передавши до колгоспу своє господарство та перенісши до нього свою роботу, школа цим самим набуває нових можливостей забезпечити свої виховні завдання готувати майбутніх активних учасників і провідників колективізації. Школа може і повинна стати одним із чинників зростання і зміцнення колективізації” [18].

На місцях справа доходила до абсурдних рішень. Так, в Макарівській окрузі відділ народної освіти прийняв рішення про вступ всіх шкіл до колгоспів. У Шепетівській окрузі відділ народної освіти приймає рішення про те, що всі характеристики вчителям буде видавати лише колгосп. Згідно з директивою ВУКу Робос вся земля вчителів повинна бути усуспільнена колгоспами [4, арк.1-5].

Крім того, в 1930 р. в Радянському Союзі розпочинається уніфікація системи народної освіти. На ділі це означало “російщення” в національних окраїнах, в тому числі в УСРР. Наша система освіти тоді відрізнялася від російської (про це вже говорилось вище).

Ще на початку 20-х рр. комісія ЦК ВКП(б) на чолі з В.Ленінін розробила принципи діяльності Наркомосу щодо створення єдиної радянської трудової політехнічної школи. Більшовицька партія, застосовуючи форми політичного тиску, поступово ліквідувала зародки творчого пошуку і самостійності у вирішенні нагальних проблем освіченості. Була знищена можливість враховувати соціально-економічний і духовний розвиток України. Поступово в СРСР встановлюється єдина система шкіл, жорсткі рамки якої не дозволяли розвиватися ініціативі. Уніфікація привела до панування в школах середнього учня із строго обмеженим обсягом знань. Вся система народної освіти була чітко централізована і підпорядкована Москві. Крім того, народна освіта підкорялася на місцях не тільки радянським, а й партійним органам, які також підпорядковувалися центру, що вело до ще більшої централізації в керівництві освітою. Найбільш популярними і широкоживаними офіційною пропагандою на рубежі 20-30-х років стають слова “єдиний”, “єдина”: єдина (по суті, унітарна) держава, єдина уніфікована і наднаціональна система управління нею, єдиний план, єдина система освіти, єдина трудшкола, єдина навчальна програма, методи навчання і виховання, підручники тощо. Були закла-

Я.І.Мандрик. Сільська школа радянської України в першій половині 30-х рр. XX ст.: правда і міфи

дені основні принципи консервативної, авторитарної освіти, не подолані ще повністю нашою системою освіти до сьогоднішнього дня.

Таким чином, відсутність елементів національного підходу до вирішення економічних, соціально-політичних і культурних питань фактично обумовили можливість маніпуляції суспільною думкою, що безпосередньо вплинуло на формування системи освіти. При цьому слід мати на увазі, що в зазначений період відбулася своєрідна підміна суті і поняття національно-культурного будівництва. Проголошувана партійно-державною владою розбудова структурних ланок національної освіти й культури була не тільки голосливою, але й не відповідала істині. Так, мова, звичаї, література, досягнення науки і гуманістичних ідей використовувалося в ім'я партійного більшовизму, для денационалізації народу України. Все це було результатом політизації, ідеологізації культурного життя, а отже, й освіти, як його складової частини. Під виглядом “національно-культурного будівництва” насаджувався стереотип необхідності боротьби з “класово-ворожими елементами”. Школа й весь навчально-виховний процес стали об'єктами посиленої ідеологічної боротьби.

Отже, в умовах, що склалися в той час, неможливо було практично здійснити теоретичні ідеї щодо будівництва школи на терені істинних українських традицій і культури. Республіка була змушена функціонувати як складова частина єдиного економічного і політичного простору СРСР, а тому спроба на рубежі 30-х років втілити національно-державні ідеї у сфері освіти потерпіла крах.

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп.20, спр.1.
2. Там само, спр.20.
3. Там само, спр.221.
4. Там само, оп.220, спр.20.
5. Там само, спр.986.
6. Там само, спр.190.
7. Там само, спр.145-а.
8. Там само, оп.221, спр.2078.
9. Державний архів Київської області, ф.144, оп.1, спр.84.
10. Там само, ф.5, оп.20, спр.732.
11. Мукашєнко П. Питання класової боротьби в школі // Шлях освіти. – 1930. – №3.
12. Пашенко В. О. Гіркі уроки 30-х років // Рідна школа. – 1994. – №7.
13. Бюлетень Наркомпроса РСФСР. – 1930. – №21.
14. XII Всеукраїнський з'їзд Рад. Стеногр. звіт. – К., 1931.
15. Допомога міста селу в піднесенні культури. – К., 1968.
16. Сборник руководящих документов о школе. – М., 1952.
17. Бюлетень НКО України. – 1931. – №11.
18. Козак М. Розширювати колективи // Комуніст. – 1930. – 11 лют.

J.I. Mandryk

VILLAGE SCHOOL OF SOVIET UKRAINE IN THE FIRST HALF OF 30S:
THE TRUTH AND MYTHS

In clause the sharp problems in development of school education in villages of Soviet Ukraine on a background of the collectivization processes of an agriculture in the 30s of the 20th century are opened. The failures of the Soviet authority in realization of many ideas and declarations on perfection of system of a comprehensive school in conditions of totalitarianism are shown.

М.М. Кузьменко

**УКРАЇНЬСЬКА ЗАХІДНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В ОСВІТНЬО-
КУЛЬТУРНИХ ЗАКЛАДАХ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
(1920-30-ті РОКИ)**

В історіографії прийнято писати “західноукраїнська” інтелігенція, тобто виокремлюється передусім територіально-адміністративний аспект проблеми, а не етнопонаціональний. Використовуючи цей термін, дослідники акцентували увагу на західних регіонах України – Галичини, Буковини, порубіжної Волині, які до 1939 р. перебували в адміністративних межах декількох східноєвропейських держав.

Застосоване нами визначення “українська західна інтелігенція” передбачає саме етнічних українців, які народилися, тривалий час проживали, переважно здобували освіту у вузах і певний час працювали за відповідним фахом в містах і селах Західної України, Буковини чи порубіжному з Польщею волинському Поліссі. Етнологічно поняття “західноукраїнська” та “українська західна інтелігенція” суттєво не відрізняються, мають спільне геополітичне походження, становлять єдине ціле, як його частини – територіальне, адміністративне й етнопонаціональне. Зауважу, що мова йде не про конкретно-історичний факт, а про методику його пізнання. Вживаючи термінологію “українська західна інтелігенція”, ми зосереджуємося на виявленні історичної долі етнічних українців, які вчилися в західних університетах (Австрії чи Німеччини), служили в австрійському війську, працювали у державних установах, представляючи своєрідну національну меншину за політичними правами та соціальним становищем. Одразу зазначу, що термін “українська західна інтелігенція” можна застосовувати також для науково-політичної діаспори українців Західної Європи, Канади та США, але в цій статті йдеться саме про “західняків” з Галичини та вихідців з прикордонних західноукраїнських, буковинських і волинських земель.

Радянська історична наука традиційно виокремлювала західноукраїнську проблематику, особливо в багатотомних виданнях, що, безперечно, перешкоджало з'ясуванню закономірностей соціально-економічного і духовного розвитку українського народу. Назріла необхідність системного і порівняльно-структурного аналізу ключових проблем в історії єдиного українського народу, розшматованого різними політичними режимами.

Проблема взаємин української західної інтелігенції, окрім політичних емігрантів унеерівського періоду 1917-1920 рр., хоч це також питання надзвичайно важливе, з радянською владою, ставлення до неї і співробітництво – малодосліджена в історичній науці. Єдиним на сьогодні монографічним дослідженням трагічної долі “західноукраїнської” інтелігенції в період сталінщини є ґрунтовна праця О.С.Рубльова, Ю.А.Черченка [26]. Чому українська західна інтелігенція спокусилася комуністичним режимом в УСРР і подалася за Дністер, Південний Буг, Збруч до Харкова, Києва та інших міст? Питання далеко не риторичне, а швидше соціально-економічне та політичне. Відслідкувати мотиви і причини цього дивовижного “інтелектуального переселення” чи просто міграційного руху, з'ясувати, бодай, основні ділянки працевлаштування “західняків” в освітньо-духовній галузі Радянської України, а також їх подальшу долю – і становить мету і завдання нової документальної розвідки. Акцент зосереджено саме на виявленні професійно-службового становища вихідців західних регіонів, а не лише з'ясування їхнього трагічного фіналу в роки сталінського масового терору. З іншого боку, важливо збагнути і політичне кредо більшовиків, які погодилися на притулок ідеологічно не витриманої, соціально розмаїтої і духовно зрілої української інтелігенції, вихованої в дещо інших культурницьких традиціях.

Джерельною базою дослідження є вже опублікована наукова література, меморіальні видання, збірники архівних матеріалів, періодика, архівно-слідчі справи репресованих українських діячів, службові справи співробітників Наркомосу та професорсько-викладацького складу педагогічних вузів.

Історична наука досить вичерпно вивчила основні етапи еміграції українців до Канади, США та інших країн, а особливості міграційних процесів до Наддніпрянської, тобто до Радянської, України залишилися поза увагою. До політичної та інтелектуальної частини “спецпереселенців” неабиякий інтерес виявляли органи державної безпеки і парткомітих організацій й установ, де вони працювали. Шляхів проникнення на територію “робітничо-селянської держави” було декілька: адаптація в соціальному середовищі в таборах полонених Першої світової війни,

розміщених в російських губерніях, репатріанти в таборах Польщі, Чехо-Словаччини, Австрії; політемігранти – члени соціалістичних та комуністичних партій; науковці і педагоги, що виявили бажання працювати у вузах УСРР, “поворотівці” з числа української політеміграції; прибічники революційної романтики, що переймалися ідеями світової революції; родинні зв’язки і просто пошук робочих місць в країні, котра ліквідувала “капіталістів” і захопилася перебудовою економіки.

Лютнево-березневі події 1917 р., які завершилися розпадом Російської імперії та створенням самостійних держав на її колишніх просторах, докотилися Західної України, Буковини та Волині. Поява ЗУНР та її злука з УНР переполошила не лише більшовиків, а також політичні кола центральних та східно-європейських держав, які не воліли бачити могутньої жовто-блакитної і тим паче червоної України. Якщо Наддніпрянська Україна “почервоніла” від багнетів колишнього царського полковника Муравйова та подальшої агресії Радянської Росії, то ЗУНР до певної міри стала заручником між Сходом та Заходом. Політична інертність, ідеологічна обмеженість і непослідовність реформаторського курсу УНР, невдалі спроби формування єдиного фронту національно-патріотичних сил в Україні, виснажлива війна за національно-демократичне визволення 1917-20-х рр., відсутність рівноважної і представницької делегації України в усіх дипломатичних зносинах держав-учасниць Версальсько-Вашингтонської системи, особливо на переговорах Польщі з Радянською Росією на початку 20-х рр., завершилися не лише втратою політичного інституту української державності в західних регіонах, а й переслідуваннями її активних діячів польським урядом.

Бурхливе політичне життя в роки Української революції підштовхнуло значну частину інтелігенції до різних партій, державних інституцій, породило надію на утвердження самостійності України. Поразка революційних сил національного спрямування в боротьбі проти військово-політичної агресії більшовицької Росії спричинила неоднозначні процеси в українських еміграційних колах: політичне самоїдство, взаємні звинувачення лідерів провідних партій, їхню самоізоляцію, зміну тактико-стратегічного курсу стосовно “Країни Рад”. Українська інтелігенція на Заході, яка в роки революції переймалася головним чином “красвими” політичними проблемами, частково деідеологізувалася, адаптуючись до вимог нового режиму, виїхала до західноєвропейських країн, Канади чи США, продовжувала боротьбу на еміграції, а решта вирішила податися до Наддніпрянщини.

Упродовж першої половини 20-х рр., коли західні держави оголосили політичну та економічну блокаду “совітам”, міграційні процеси мали

зворотній характер: Радянську Україну залишали національні меншини, особливо німці-колоністи та поляки. Реєміграцію українських політичних діячів в Україну, а також орієнтованих на їхні ідеологічні теорії українських освітян Західної України, які перебували на чужині й на різних теренах, стримували чимало факторів, зокрема, голод 1921-1922 рр. в українських південних губерніях, усунення чи “самоусунення” партії боротьбистів з політичної арени в УСРР, розгром опозиційних більшовицькому режимові так званих “дрібнобуржуазних” партій [20], “процес українських есерів” та справа Голубовича” [16, с.150-151, 239, 245], депортації та масові репресії проти науково-педагогічної інтелігенції восени 1922 р. Зокрема, у червні 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про висилку “реакційно настроєної професури”, список якої становив 77 осіб, у тому числі 47 працівників вищої школи, з яких 32 професори (С.О.Єфремов, В.К.Чехівський), 15 медиків з різних міст України – Харкова, Києва, Одеси, Катеринослава, Кам’яця [22, с.246]. Проти київської професури органи влади застосували “місцевий геноцид”: не видавали продовольчий “академпайок”, виплачували з великими затримками від 5 до 20 відсотків зарплати, переслідували за переконання, соціальне походження. Ліквідація в Україні університетів, як організаційного закладу вищої освіти, супроводжувалася погромом кожного професорсько-викладацького складу. Десятки відомих вчених залишили Київський університет і виїхали за кордон, декілька померли від тифу і недоїдання, інших розстріляли (П.Я.Армашевського, Т.Д.Флоринського), решту позбавили права викладання (П.П.Смірнова, Н.Д.Полонську) [22, с.247]. Від голодування, хвороб і морально-психологічного приниження помер М.В.Довнар-Запольський – відомий історик [1].

Депортації і відвертий терор проти освітян в українських радянських вузах на початку 20-х рр., крім руйнації “старої школи”, вивільнили у такий ганебний і цинічний спосіб професорсько-викладацькі вакансії. Посади в новостворених інститутах народної освіти та профосвіти займали вчорашні студенти. Так, кафедру історії України колишнього Київського університету очолив студент третьокурсник О.П.Оглоблін [22, с.248]. Реформування всієї системи освіти в Україні, яка вирізнялася власними організаційними формами від Радянської Росії, створювало “робочі місця” для педагогів, що також слугувало за певну “приманку” для бажаючих. Необхідно зауважити, що українське етнічне вчительство, яке становило кістяк політичних партій (боротьбистів, укапівців) і соціальну основу революційних сил, не сприймало більшовицької модернізації освіти. На цю обставину звертав увагу О.Я.Шумський на першому Всеукраїнському з’їзді учителів в Харкові, котрий відбувся 5-11 січня 1925

р., згадуючи факт неприйняття педагогами реформаційного курсу радянської влади в царині освіти [14, с.4]. Напередодні з'їзду нарком освіти підкреслював в одній з публікацій, що “в лавах наших революціонерів учительство складало значну кількість”, але не підтримало більшовицького режиму, бо “розподілило свої симпатії по-між соціал-революціонерами (головним чином) та кадетами” і пішло з “буржуазією і з заможним селянством, пішло проти пролетарської революції” [29, с.3-4]. Вчителі брали участь в повстанських загонах проти радянської влади. “Народний учитель в історії українського бандитизму, – писав у 1925 р. один з оглядачів педагогічного часопису “Радянська освіта”, – грає не останню роль і з озброєних ворогів радянської влади був далеко не найменшим” [28, с.9-11]. Вони були активними організаторами повстанських збройних формувань в 1920-1921 рр., а тому в ставленні до радянської системи освіти вирізняються – “настороженністю, нейтралітетом, холодом”. Народний учитель за соціальним походженням належав до селян, а тому запровадження НЕПу і створення економічних передумов для розвитку приватного сільськогосподарського підприємництва взагалі позбавляли їх бажання працювати в школі, враховуючи “петлюрівське” чи “махновське” минуле. Не приваблювала і платня, а точніше її відсутність. Отже, політико-економічна та культурно-освітня ситуація в Україні на початку 20-х рр. виглядала мало приваблюючою для “інтелектуальної” міграції української західної еліти до вузів і шкіл Наддніпрянщини.

Дослідники “західноукраїнської” інтелігенції вважають, що на повернення духовного батька української духовної еліти М.С.Грушевського до УСРР вплинули декілька суттєвих політичних факторів: українізація, анексія Східної Галичини весною 1923 р. [26, с.16-17], персональна амністія колишнього лідера Центральної ради та його прихильників [24, с.22-23]. Вони пов'язують з поверненням відомого вченого і політичного діяча до України і початок руху “поворотівців”, а також української західної інтелігенції. Очевидно, всі вони прагнули розбудови української освіти, науки та культури, сподіваючись, напевно, і на відродження її справжньої національної самобутності. Ставлення еміграційних українських організацій до візиту Грушевського виявилось негативним, але це тема окремого дослідження. Українізація відіграла роль певної “приманки” для українських інтелігентів від політики і духовного життя, проте С.О.Єфремов поставився до неї скептично. Восени 1923 р. він занотував до “щоденника” слова: “українізація”, хоча й паршива, бо більш на словах, ніж на ділі” [18, с.43, 155-157, 190]. Вона, безперечно, справила певний вплив на зростання обсягів видань українських книжок, на створення творчих спілок, поліпшення викладання мови та літератури.

М.М.Кузьменко. Українська західна інтелігенція в культурно-освітніх закладах радянської держави (1920-30-ті рр.)

“Українізація” як процес не стала українською, бо була ініційована зверху, дозована і керована Москвою, яка стежила за її розвитком і національно чутливим барометром, створюючи і ліквідуючи різні “національні ухили” – “шумськизм”, “хвильовизм”, “волобуєвщину”.

Об'єктивним поштовхом для “переселенського руху” західної української інтелігенції до УСРР стало запровадження нової економічної політики. Відродження кооперації, приватної торгівлі, дрібнопромислового підприємництва, лібералізація економічних відносин – певним чином позначилися на духовному житті суспільства. Західний світ, особливо політологи та значна частина інтелігенції, вважали НЕП початком внутрішньої реставрації капіталістичних відносин, а відтак і деградації комуністичних принципів. Про реставраційні настрої інтелігенції писали тоді відомі політичні діячі і водночас учені-економісти [21]. А частина вже “повернутих” і до нової віри “повернених” з числа доморощеної інтелігенції, а таких виявилось 66 осіб, звернулася весною 1924 р. з відозвою до української інтелігенції стати під червоні знамена розбудови радянської культури. Її підписали тоді В.Мазуренко, О.Попов, М.Христюк, П.Чечель, С.Попів, Ю.Яновський та інші. “Ми пішли працювати в Радянські установи не на те, до чого закликає Винниченко – щоб внести в них розбрат, – зазначалося у “Відозві”, – а на те, щоб боротися за диктатуру пролетаріату, підтримувати єдиний класовий фронт робітників і селян і здійснювати радвладу” [13].

Різними шляхами потрапила українська західна інтелігенція до УСРР, але майже однаково склалася її трагічна доля: всі стали жертвами політичного терору або вчинили акт самогубства, щоб уникнути ганебного суду. Вихідці з Галичини посідали відповідальні посади в Наркомосі України. Наприклад, галичанин М.В.Ерстенюк був особистим секретарем самого М.О.Скрипника, починаючи від Генеральної прокуратури і до Наркомосу. Фактично упродовж 1927-1933 рр. заступниками наркома освіти були саме галичани: О.І.Бадан-Яворенко (1927-1930), Й.М.Зозуляк (1930-1931) і незмінний М.В.Ерстенюк (до лютого 1933 р.). В апараті наркомосу відповідали за науку й освіту М.І.Яворський, К.Й.Коник, М.Л.Баран [26, с.42]. Нарком прихильно ставився до західняків, особисто сприяв запрошенню О.С.Курбаса, професора М.М.Лозинського, “вимагав він від політбюро дати дозвіл на ввіз 1500 вчителів з Західної України” [26, с.42]. За декілька тижнів до самогубства М.О.Скрипника його звинуватили, крім інших “помилко”, у “засміченості” Наркомосу саме “петлюрівськими елементами”. Зокрема, в 1929 р. Харківська парт-організація виключила з партії О.І.Бадана, на захист якого став нарком освіти, обстоюючи його навіть в ЦК ВКП(б). “Після того, – переповідала

газета “Більшовик”, – як Бадана вичистили з партії, і виключення його схвалила ЦКК ВКП(б), не зважаючи на те, що його обороняв тов. Скрипник, народний комісаріат освіти надає Баданові звання професора, дає йому керівні посади у вишах і доручає найвідповідальнішу роботу в УРЕ” [17]. Захищав він також і особистого секретаря М.В.Ерстенюка, котрому довелося, подібно бравому солдатowi Швейку, пройти тернистими дорогами, щоб досягнути Радянської України. Микола Васильович добре володів німецькою, польською, чеською мовами, есперанто, мав вищу юридичну освіту, яку здобував у Відні та Карловому університеті в Празі, встиг повоювати в австрійській армії, дослужившись до чину поручика піхотного 87 полку (герой Я.Гашека служив в 91-му полку), дістав тяжке поранення, лікувався упродовж 1918-1924 рр. і навчався одночасно у Відні, Празі, Німецькому Яблонкому, Чеських Будійовицях, Йозефові, знав життя інтернованих [2]. У вересні 1924 р., запобігаючи депортації з боку уряду Чехо-Словаччини, прийняв громадянство СРСР і виїхав до України “з транспортом галичан політемігрантів” [3]. Наприкінці грудня 1924 р., маючи рекомендацію комуністичної групи українського табору інтернованих галичан-воjákів у Йозефові, повноважного представника уряду СРСР в Празі М.Левицького, потрапив спочатку до резервного складу адміністративно-фінансового відділу наркомюсту УСРР, а вже 2 червня 1925 р. став особистим секретарем наркома юстиції і генерального прокурора М.О.Скрипника. На посаду особистого секретаря і помічника наркома освіти його призначили 16 березня 1927 р., де він пробув до 20 лютого 1933 р. [4], а життя трагічно обірвалося на Соловках восени 1937 р. від сталінської кулі [23, с.45, 289]. Довга і звивиста дорога колишнього члена компартії Чехо-Словаччини до очікуваного “Радянського раю” завершилася для нього “Соловецьким пеклом”.

Така ж сумна доля спіткала й О.І.Бадана-Яворенка з с. Вількі-Мазовецькі Рава-Руської округи, котрий навчався в університетах Австрії, Чехії, Польщі, опановуючи філософську та юридичну науки, служив волонтером в австрійській армії, воював також в українській армії проти поляків, особисто був знайомий з В.К.Винниченком, член КПЧ, працював дрібним урядником в Словаччині, Ужгороді, брав участь в роботі закарпатських друкованих органів, а в грудні 1925 р. разом з І.Мондоком виїхав до УСРР, щоб представляти Закарпаття в Комінтерні [5]. Вченим секретарем “особистого секретаріату” Скрипника “галичанина” О.І.Бадана призначили 12 травня 1927 р. [6], а після погрому скрипниківського Наркомосу в 1933 р. його засудили до 10 років таборів, стративши разом з іншими “західняками” на Соловках восени 1937 р. [23, с.34, 183].

М.М.Кузьменко. Українська західна інтелігенція в культурно-освітніх закладах радянської держави (1920-30-ті рр.)

Галичанин Й.М.Зозуляк, котрий народився 18 листопада 1900 р. в м. Комарно на Галичині, не здобув вищої освіти, як його земляки й колеги по наркомосу, але встиг упродовж лютого-листопада 1918 р. відслужити рядовим в австрійській армії, а в листопаді-травні 1919 р. в УГА [7]. На початку 20-х рр. голова повітової Комісії КНС, завідувач інформаційно-інструкторського відділу повітвиконкому в Кам'янці, член ЦК боротьбистів з травня 1919-го по січень 1920 р., політрук Червоної Армії (1922-1924 рр.), слухач Комуніверситету ім. Артема в Харкові (1924-1926), член президії МОПРу [7]. Він, як і переважна більшість галичан, володів декількома мовами (німецькою, польською). Його заарештували внаслідок погрому кадрового складу Наркомосу весною 1933 р. за причетність до “УВО” і шпигунську діяльність на користь Польщі, а відтак – 10 років табірної перевиховання на Соловках, яке завершилося розстрілом восени 1937 р. [11].

Політична фігура А.А.Олінтера (Хвилі) в освітньо-культурному житті України 20-х-30-х рр. була надто відома. Він разом з М.О.Скрипником “валили” О.Я.Шумського, а після самогубства наркома освіти в 1933 р. став ледве не основним викривачем його “націоналістичних помилок” та “очишувачем” Наркомосу від “буржуазних націоналістів”. Він народився 1898 р. в с. Ренгая Хотинського повіту на території Румунії в українській селянській родині, член ЦК УПСР(б), а в 20-х рр. працював в партійно-радянських органах Поділля, Волині, Сумщини, завідувачем агітпропвідділу ЦК КП(б)У і відділу преси (1925-1928), культпропвідділу до 1933 р., а згодом заступником наркома освіти УСРР В.П. Затонського (1933-1937) та начальником управління мистецтв РНК УСРР до арешту в серпні 1937 р. [12]. Він звертався з листами до Сталіна за помилуванням, але 10 лютого 1938 р. його розстріляли. Огже “західняки” посідали керівні посади в апараті Наркомосу, а також були представлені в інститутах ВУАН та науково-дослідних кафедрах педагогічного профілю. Головним чином до партійно-державної номенклатури потрапляли політемігранти, колишні члени їхніх партій: КПЧ, УПСР(б) тощо.

Серед професорсько-викладацького складу вузів УСРР вихідці з Галичини становили вагому частку. Вони прийшли до професорських кафедр з дипломами західних університетів і також радянських інститутів. Так, М.С.Гаврилів, котрий обіймав посади ректора в Полтавському та Харківському ІНО, народився 1885 р. в м. Тарков на Галичині, закінчив Станіславську гімназію (1903), а згодом природничо-математичний факультет Львівського університету (1908), вчителював в м. Станіславові до початку Першої світової війни, відслуживши напередодні цієї крвожерливої бойні рік в австрійській армії (1910-1911 рр.) [8]. В 1915

р., перебуваючи на фронті, потратив у полон, а невдовзі опинився в таборі для полонених в Туркестані, де упродовж 1916-1920 рр. вчителював у місцевій школі, очолював навіть українську секцію республіканського Наркомосу. Весною 1920 р. його “перекинули” до Харкова, відрядивши до штабу 12 армії польського фронту. Після війни працював в органах освіти на Тернопіллі, інструктором Наркомосу УСРР, заступником завгубнаросвіти Полтавщини, політкомісаром Полтавського ІНО, ректором, мав декілька публіцистичних праць (“Нерви і душа” // Літературно-науковий вісник (Львів, 1907), “Українство з погляду культурного і політичного” (Ташкент, 1919.) [8]. 12 лютого 1932 р., як зазначалося на одному із засідань Колегії Наркомосу, “відданий працівник і гарний товариш” М.С.Гаврилів помер, але за іншими свідченнями вдався до самогубства, щоб уникнути ганьби і фізичних тортур гепоушників. В біографії-пам’ятці згадали його життєвий шлях: “колишній співробітник НКО, відповідальний секретар УТОРНІТСО, з 1908 до 1932 на освітній ниві. До революції педагогічна праця в Галичині, з 1917 р. в УСРР й інших республіках СРСР, 1917 р. – викладач української мови в 7-річчі м. Ташкента, 1919 – працівник НКО, зав. Галицького відділу наросвіти, зав. Центрального промислового музею, ректор Полтавського ІНО, директор інституту педагогіки й відповідальний секретар УТОРНІТСО” [9]. Посади в освітньо-дослідних закладах достатньо ключові, а доля галичанина маловідома.

Ректором Дніпропетровського університету в 1933-1934 рр. був Микола Григорович Куїс, 1890 р. народження (с. Гошево, Косовської волості, Снопізького повіту Гродненської губернії), засуджений 14 вересня 1937 р. до розстрілу Виізною сесією Військової колегії Верховного суду СРСР [15, с.82]. Упродовж 1927-1929 рр. професорсько-викладацький склад Київського ІНО очолював “західняк” С.М.Сенко-Козачук, арештований 8 січня 1935 р. вже на посаді начальника управління Держстраху при НКФ УСРР і засуджений у березні того ж року до 7 років таборів, а розстріляний в лютому 1938 р. на Соловках [26, с.31, 139]. Він народився в м. Окоп’ї на Холмщині 1889 р., освіту здобув у Московському університеті, був членом УПСР, УКП (боротьбистів), ВКП(б), ректором КІНО і членом Колегії НКО УСРР [26, с.264].

Трагічна доля відомого вченого, фундатора національної географічної науки С.П.Рудницького достатньо висвітлена в літературі, а його науково-педагогічну діяльність віддзеркалюють ґрунтовні праці, керівні посади. Влітку 1926 р. Наркомос УСРР офіційно запросив Степана Львовича, котрий був професором Українського вільного університету в Празі, до наукової роботи в Україні (працював професором геодезич-

ного та землеустрійного інституту в Харкові, керівником секції географії і картографії науково-дослідної кафедри географії й антропології Харківського ІНО, директором Українського науково-дослідницького інституту географії та картографії) [26, с.35]. Він вважав себе “націоналістом-культурником” і “не вдавав ентузіаста-радянця”, а відтак професора Львівського, Кам’янець-Подільського, Віденського, Празького та Харківського університетів, академіка ВУАН, колишнього перемишлянина засудили на 56 році його життя до 5 років “виправних трудтаборів”, а в 1937 р. розстріляли на Соловках [23, с.190].

Упродовж 1997-1999 рр. вийшли друком три томи унікального видання – “Остання адреса. До 60-річчя Соловещької трагедії”, підготовленого архівною службою СБУ та співробітниками Інституту української археографії та джерелознавства НАН України, яке висвітлює трагічну долю в’язнів Соловещького табору, серед яких виявилось дуже багато яскравих постатей української західної науково-педагогічної інтелігенції. Основний корпус документів становлять протоколи засідань особливої трійки УНКВД Ленінградської області в 1937 р., яка виписувала дозвіл на страту – путівку у вічність та забуття. Серед розстріляних 27 жовтня – 4 листопада 1937 р. біля Ведмежої гори були десятки “націоналістів-культурників”, тобто вихідців з Галичини, які довірили своє життя “радвладі”, а вона його обірвала свинцевим шквалом на холодних Соловках: В.І.Атаманюк (Яблуненко) з Івано-Франківщини (с. Яблунів, Косівського р-ну, 1897 р., письменник освітянин), В.В.Баб’як (м. Дорсаново, Галичина; 1895 р., географ і геолог, доцент Харківського університету), О.І.Бадан-Яворенко (Галичина, професор, історик), М.Л.Баран (с. Скала біля Збруча, 1884, професор, зав. кафедри лєнінізму Інституту профосу, директор Інституту літературознавства ВУАН), Ф.В.Бардашевський (1891, с. Обельниці Рогатинського повіту, викладач польської школи в Одесі), Т.І.Вінницький (1890, м. Ходоров на Львівщині, зав. навчальною частиною робфаку при Енергоінституті в Одесі), С.П.Вовк (1895, с. Теляче Підгайського повіту на Галичині, викладач хімії), Я.С.Войтюк (с. Сельці на Холмщині, 1894, викладач Харківського кооперативного інституту), С.Ю.Гучуляк (1897, Буковина, економіст), П.І.Демчук (1901, м. Біла, юрист, філософ, викладач Комуніверситету ім. Артема в Харкові, співробітник ВУАММІНу), К.І.Дудкевич (1908, м. Львів, викладач філософії Львівського університету, аспірант, кінорежисер союзкіно в Москві), Й.М.Зозуляк (1900, професор), Мирослав Ірчан (А.Д.Баб’юк), (1896, с. П’ядики Коломийського р-ну на Івано-Франківщині, письменник-драматург, освітянин), М.А.Качанюк (1889, Галичина, референт всеукраїнського товариства драматургів і композиторів, член спілки

“Західна Україна”, літератор-критик), М.К.Козоріз (1880, м. Коут, Галичина, письменник, книгознавець, співробітник ВУАН), К.І.Коник (1888, м. Тоновко, співробітник НКО УСРР, ректор Житомирського ІНО), М.Г.Кузняк (1895, Галичина, директор Маріупольського ІНО), Л.С.Курбас (1887, м. Сомбор, режисер театру “Березиль”), М.М.Лозинський (1880, с. Боби Кондиського повіту, професор, історик), В.О.Олійник (1900, Галичина, секретар голови РКК УСРР П.П.Любченка, науковець), В.Л.Поліщук (1897, с. Більче Дубненського повіту на Волині, письменник), С.Л.Рудницький (1877, Галичина, заступник голови Директорії Бесарабії, директор інституту лінгвістичної освіти у Києві), М.М.Сіяк (1872, брат І.М.Сіяка, аспірант), І.Є.Черняк (1895, с. Чехи Бродського повіту, заступник директора науково-дослідного інституту, матеріальної культури та історії в Харкові), М.В.Еретенюк (1892, помічник М.О.Скрипника), О.К.Яворський (1892, Галичина, педагог), М.І.Яворський (1884, Галичина, історик) [23, с.34-47]. Із 190 осіб, розстріляних неподалік Медвежегорська Соловецького табору, вихідці з Галичини, Буковини, Західної Волині становили 82 чоловіки, серед яких відомі вчені, педагоги, просвітяни. Там були страчені А.В.Крушельницький (1878, м. Ланцут Шешунського воєводства, педагог, колишній міністр освіти УНР) та його сини – Богдан, Остап, які працювали в освітніх закладах Харківщини напередодні їх арешту весною 1935 р. [23, с.40]. Антон Владиславович, перебуваючи в 1923 р. у Відні, напевно, спокусився радянськими гаслами про “безплатну освіту в УСРР”, про що писав у “Новій громаді”, викликавши подив у самого С.О.Єфремова [18, с.47]. Трагедію педагогічної родини Крушельницьких висвітлили історики О.С.Рубльов та Ю.А.Черченко в своїй книзі про долю західноукраїнської інтелігенції. Виявляється, що крім батька, репресували дітей – Богдана, Івана, Остапа, Тараса і доньку Володимиру, уціліла тоді лише малолітня Лариса (донька Івана) [26, с.175-176]. Вся родина виїхала зі Львова до Харкова (1931-1934 рр.) в пошуках раю, а потрапила до сталінського пекла.

Аналіз періодичних видань, монографічних досліджень, архівно-слідчих справ реабілітованих жертв комуністичного терору в 30-х рр. засвідчує великий відсоток репресованих українських діячів культури й освіти – вихідців із Західної України, Буковини, Волині, особливо в 1933-1935 рр. та в рік “великого терору” – 1937 року. Їхні прізвища зустрічаються в меморіальному виданні “Київ: жертви репресій. Том 1.” [19], в енциклопедично-довідкових книгах про наслідки терору проти духовенства [27], на процесі “СВУ” [25]. Відстежити тернистий шлях кожного з репресованих “інтелігентів-західняків” – можливо, але дуже складно, тому що подібна науково-пошукова робота вимагає часу, копіткої роботи в

М.М.Кузьменко. Українська західна інтелігенція в культурно-освітніх закладах радянської держави (1920-30-ті рр.)

архівах, які залишаються дотепер недоступними, особливо матеріали колишнього ГПУ-НКВД. Біографістика вимагає найвичерпнішої репрезентативності джерел, бо інакше з’являтимуться “білі плями”, які, виявляється, мали червоне забарвлення від безмежного річища крові соловецьких в’язнів, розстріляних біля Медвежої гори та в інших таборах ГУЛАГу. Їх пошук необхідно продовжувати, бо, повертаючи історії імена відомих вчених і педагогів, ми звертаємось до їхньої наукової спадщини.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), оп.166, оп.2, стр.290, арк.184.
2. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 2482, арк. 3-5.
3. Там само, арк.5.
4. Там само, арк.38-39.
5. ЦДАВО України, ф.166, оп.12, спр.268, арк.2-10.
6. Там само, арк.10.
7. ЦДАВО України, ф.166, оп.12, спр.2633, арк.1-3.
8. ЦДАВО України, ф.166, оп.10, спр.30, арк.59.
9. Там само, арк.83-84.
10. Державний архів Харківської області (далі ДАХО). ф.6452, оп.2, спр.1420, арк.11-16.
11. ДАХО, ф.6452, оп.3, спр.841, арк.20, 40, 306.
12. Там само, ф.6452, оп.3, спр.841, арк.95-96; ф.99, оп.3, спр.315, арк.160-161.
13. Вісті ВУЦВК. – 1924. – 18 травня, №111.
14. Перший Всеукраїнський учительський з’їзд в Харкові від 5 до 11 січня 1925 р. (зі знімками учасників з’їзду). – Х., 1925.
15. Повернення з небуття. Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті. – Дніпропетровськ, 1995.
16. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. – К., 1999.
17. Виправити помилки, припущені колишнім проводом НКО УСРР // Більшовик (Чернігів). – 1933. – 3 липня. – №145.
18. Єфремов Сергій. Щоденники. 1923-1929. – К., 1997.
19. Київ: жертви репресій. – Т.1. – К.: “Лотос”, 1997.
20. Кокін С.А., Мовчан О.М. Ліквідація більшовиками правосерівської і меншовицької опозицій в Україні в 1920-1924 рр. Історичні зошити (Ін-т історії України АН України). – К., 1993.
21. Ларин Ю. Интеллигенция и Советы: хозяйство, буржуазия, революция, госаппарат. – М.: ГИЗ, Б.г.
22. Очеретянко В. Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років (за матеріалами фондів “Російського зарубіжного архіву Державного архіву Російської Федерації”) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – №1-2.
23. Остання адреса. До 60-річчя Соловецької трагедії. – Т.1. – К., 1997.
24. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: трагічне десятиліття: 1924-1934. – К., 1996.
25. Пристайко В., Шаповал Ю. Справа “Спілки Визволення України”. Невідомі документи і факти. – К.: “Інтел”, 1995.
26. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. – К.: Наукова думка, 1994.
27. Соколовський О.К. Церква Христова 1920-1940. Переслідування християн в СРСР. – К.: Койрос, 1999.

28. Солодуб П. Революція й народній учитель // Радянська освіта. – 1925. – №1.
29. Шумський О. На третьому фронті (До учительського з'їзду) // Радянська освіта. – 1925. – №1.

M.M. Kuzmenko

THE WEST UKRAINIAN INTELLIGENCY IN CULTURAL – EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS OF THE SOVIET STATE (1920-1930S)

Problems observed in the article are connected with the activity of the western Ukrainian intelligency in the establishments of culture, scientific institutes and higher education institutions of the Soviet Ukraine in 1920-30 s. The destiny of many teachers, scientists from Galychyna, Bukovyna and Volyn' are shown based on the big actual material.

В.М. Яковишин

**ОЛЕКСАНДР КИСІЛЬ – ПЕРШИЙ ІСТОРИК
УКРАЇНСЬКОГО ТЕАТРУ**

Процеси демократизації, піднесення національної свідомості зумовлюють зростання інтересу широких мас до української історії. Особливу увагу привертають постаті, які в переломні моменти завдяки своїй громадянській позиції і таланту справляли визначальний вплив на тодішні події, пізнавали насолоду успіху і відчуття гіркої поразки.

До таких постатей, безперечно, належить і Олександр Григорович Кисіль (справжнє прізвище Кисельов) – видатний український театрознавець і педагог. Для багатьох наших сучасників це ім'я мало говорить, бо про нього раніше можна було прочитати хіба що в енциклопедіях, де називалось лише кілька моментів: народився, вчився, щось опублікував. У той же час О.Г.Кисіль був першим істориком українського театру, талановитим театральним критиком. Правда, до нього вже були спроби відокремити театр від літератури, але всі вони, як правило, робилися особами, для яких зацікавлення театром мало другорядне значення. Сюди можна віднести, зокрема, Івана Франка (“Русько-Український театр”, 1894), Людмилу Старицьку-Черняхівську (“Двадцять п'ять років українського театру”, 1907), Миколу Вороного (“Театр і драма”, 1913), та інших. Крім цього в Києві в 1901р. була видана російською мовою збірка “Корифеї українського театру”, в якій була дана характеристика багатьох українських театральних діячів. А ще раніше, в 1887р., була опублікована невеличка брошура С.Репновського “Театр руський в Галичині” польською мовою.

Олександр Григорович Кисіль народився 27 березня 1889р. в с.Красилівці на Чернігівщині (батько служив у маєтку барона Штігліца)

В.М.Яковишин. Олександр Кисіль – перший історик українського театру

[6, с.379]. Є відомості, що, навчаючись в Чернігівській гімназії, Олександр Кисіль був частим гостем у будинку відомого українського письменника Михайла Коцюбинського. Згодом О.Кисіль назвав його “хрещеним батьком” за те, що він пробудив у ньому зацікавлення до української культури [4, с.69].

Після закінчення гімназії Олександр Кисіль вступив до Петербурзького університету на літературний відділ історико-філологічного факультету, який закінчив у 1912 р. Згодом вчителював в петербурзьких гімназіях і водночас цікавився джерелами українського сценічного мистецтва. Результатом цієї діяльності була поява 1915 р. в Чернігові його першої книжки “Український вертеп” російською мовою.

Однак пізніше обставини склалися так, що О.Кисіль на початку 1917 р. переїхав до Києва і згодом став читати курс історії українського театру в новоствореному Музично-драматичному інституті імені М.В.Лисенка. Крім цього, він брав участь в роботі комісії у справах видання пам'яток нової української літератури, зокрема творів Івана Котляревського.

У 1918 р. О.Кисіль перевидає українською мовою свою першу працю “Український вертеп”, доповнивши її новими матеріалами.

Відчуваючи певні матеріальні труднощі, О.Кисіль у 1920 р. переїздить до села Кривого на Житомирщині. Тут він організовує з учителів та сільської молоді театральний колектив, в якому виступив як режисер і актор. Восени 1922 р. О.Кисіль знову повернувся до Києва, де продовжив викладати курс історії українського театру в Музично-драматичному інституті М.В.Лисенка, а також читати курс української літератури на робітничому факультеті Київського політехнічного інституту. В інституті української мови Академії наук України він очолив театральну секцію[4, с.70].

У цей період Олександр Кисіль розгорнув ддоволі активну науково-дослідну та видавничу діяльність. Зокрема, в 1925 р. у видавництві “Книгоспілка” виходить його головна робота “Український театр”, а згодом у 1928 р. у видавництві “Рух” наступне дослідження – “Український актор Карпо Соленик”. Ці дві названі наукові праці, а також раніше видані “Український вертеп” увійшли до золотого фонду українського театрознавства.

Матеріалом для написання “Українського вертепу” послужила одноіменна публікація Григорія Галагана в журналі “Киевская старина” (1882, кн.10). О.Кисіль писав, що “за вертепом, як урочистою різдвяною розвагою лишається той особливий аромат, осячений традицією, якого ніщо не може від нього одібрати і який робить його мало не релігійним обрядом” [2, с.29]. Автор справедливо стверджував, що вертепне дійство можна легко використати для національного і культурного розвитку

українського народу. З цією метою він пропонував осучаснити його на ґрунті мистецьких вимог.

Щодо “Українського театру” О.Кисіля, то це був перший науково-популярний нарис історії вітчизняного театру. В передмові до праці дослідник зазначив: “Ця книжка має бути спробою, щоб дати загальнопопулярний огляд розвитку нашого театру і драми від початку аж до останніх днів. Характером своїм і планом вона є, власне, ґрунтовною переробкою колишньої моєї брошури “Шляхи розвитку українського театру” (“Театральний поради́к”, вид. Дніпросоюзу, ч.4, К., 1920 р.) але ґрунтовною настільки, що довелося змінити її попередню назву.

Сподіваючися колись, якщо буде спромога, випустити докладніший курс історії українського театру, я нині обмежився стислими характеристиками певних моментів, осіб та творів, не претендуючи ні на їхню оригінальність, ні на повноту” [1, с.8].

У названій праці О.Кисіль поділив історію українського театру “на три головні періоди: старий, що охоплює XVII-XVIII ст.; середній – від кінця XVIII ст. до заборони українського театру 1876 року; і новий, що починається з моменту відновлення українських вистав 1881р. і характеризується з організаційного боку існуванням постійних українських труп, а з боку внутрішнього – своїм побутово-етнографічним характером” [1, с.8].

Як підкреслював автор, “художні досягнення театру й драми за кожної доби я намагався оцінювати в історичній перспективі, одзначаючи нові придбання їхні проти попередніх часів, але не прикладаючи до них по-зможі сучасних наших вимог. Громадське його значення розцінювалось залежно від його ролі в справі визволення з політичного й економічного рабства трудящих мас та розвитку української культури. По зможі я намагався висвітлити всі елементи театру: театральні форми, під ними розуміючи його різноманітні напрямки й техніку, діяльність та індивідуальні риси поодиноких акторів, репертуар і взагалі драматичну творчість наших письменників, нарешті громадське значення театру [1, с.9].

До речі, новий український театр відчував тоді гостру нестачу нових творів драматургії. В той період діяв театр Гната Михайличенка, а театр імені Івана Франка все ще зосереджував свій репертуар переважно на драмах Володимира Винниченка. Вистави ж театру “Березіль” Леся Курбаса згадані в книзі тільки частково. З цього приводу О.Кисіль писав: “Скільки можна судити з нечисленних ще постановок майстерень “Березоля” (“Газ” Г.Кайзера, Джіммі Гігінс за романом Сінклера та інших), там принципи нового театру прикладаються до широких щодо задуму і змісту композицій. Загальна тенденція їх – зробити театр знаряддям ідейного виховання мас, надати йому роль керівника, агітатора і сатирика

революційного пролетаріату. Одночасно кожна постановка стає ніби художнім експериментом, спробою підшукати для нової ролі театру й найбільш відповідних мистецьких форм” [1, с.162]. Далі автор підкреслював: “Те, що “Березіль” об’єднав у собі найкращі молоді сили українського театру, дозволяє сподіватись, що він дійсно може зробитися поважною художньою лабораторією, де витвориться нове українське театральне мистецтво. Які ще будуть його форми й досягнення – покаже майбутнє [1, с.163].

Розкриваючи громадську роль українського театру в різні часи, автор підкреслював, що ця роль була не завжди однаковою, бо театр іноді бував “майже єдиною легальною, а через те й ширшою, формою виявлення культурно-національного життя українського народу. Разом з тим кращі діячі його своєю працею несли безпосереднє до народу здобутки української художньої думки, оскільки вона виявлялася в нашій драмі, й тим збуджували його духовні сили та поширювали його розумові обрії” [1, с.164].

На думку дослідника, “український театр національну та класову самосвідомість широких трудящих мас, ставав їм добрим провідником на шляху до визволення з пут рабства та темноти й наближував їх до кращого майбутнього” [1, с.164].

Особливо велике значення мала публікація О.Кисілем книги “Український актор Карпо Соленик”, якою привернув увагу дослідників до постаті цього видатного митця, “українця з походження й симпатії” [1, с.54]. Зокрема український театрознавець Микола Дніпровенко видав у 1950 р. книгу “Карпо Соленик”. Творчій діяльності цього відомого українського актора присвятив своє спеціальне дослідження А.Грін у книзі “Карпо Трохимович Соленик”, що вийшла з друку у 1963 р. [3, с.543]. До речі, Карпо Соленик був одним із основоположників українського реалістичного театру, його творча діяльність проходила в основному на Україні, Він був сучасником Тараса Шевченка, який оцінив його вище за свого приятеля Михайла Щепкіна, що покинув Україну в 1822р. і пішов служити Московському імператорському театрові, Карпо Соленик відмовився йти до імператорського театру і залишався в Україні. Як відомо, він виступав у ролях Макогоненка (“Наталка Полтавка”), Чупруна (“Москаль Чарівник”), Стецька (“Сватання на Гончарівці”) та інших, де він був, як згадували сучасники, “истинно неподражаемым, несравненным, незабываемым” [1, с.54].

Крім вище згаданих праць, Олександр Кисіль опублікував ряд інших цікавих розвідок з українського театрознавства, це в першу чергу такі, як: “Новий український театр” (1925 р.), “До історії першого театального будинку в Києві” (1929 р.) та інші.

Аналізуючи життєвий та творчий шлях Олександра Григоровича Кисіля, необхідно зауважити, що його спіткала така ж трагічна доля, як і багатьох його сучасників. На початку 30-х років почалися гоніння на нього, пов'язані головним чином з його працею “Український театр. Талановитому дослідникові робили постійні закиди про нібито помилкове визначення “Назара Стодоли” Т.Шевченка як мелодрами та про спрощене пояснення розходжень між М.Кропивницьким і М.Старицьким. Робився також закид актору стосовно недостатнього поєднання творчості Лесі Українки з пролетарським рухом і революційною демократією, а також про незаслужену оцінку ним драм Володимира Винниченка. Але найбільше зауважень зробили досліднику за неправильне, на думку офіційної критик, політичне висвітлення театральних процесів у 1917-1920 роках. Зокрема, зверталась увага на недостатність наукових узагальнень діяльності українського театру в цей період.

Критика талановитого дослідника Олександра Кисіля тривала багато років і завершилася арештом у 1937 році, що остаточно відірвало його від праці над історією українського театру.

Точна дата смерті О.Кисіля не відома, бо, затвердженням його родини, він помер у в'язниці через кілька місяців після арешту, виснажений нелюдськими допитами. А в шостому томі Української Радянської Енциклопедії за 1961 р. дата смерті називається 28 листопада 1942 р. [6, с.379].

У вступній статті до скороченого видання творів О.Кисіля, опублікованого в 1968 р., Максим Рильський справедливо назвав його “першою ластівкою” історії українського театру. За ним пішли вже інші дослідники. Серед них гідне місце зайняв український театрознавець і педагог Петро Рулін, який протягом 1925-1936 рр. Опублікував такі праці з історії українського театру, як “Студії з історії українського театру в 1917-1924 рр.”, “Шевченко і театр”, “Іван Котляревський і театр його часу”, “Марія Заньковецька”, “Життя і творчість М.Л.Кропивницького”, “Гоголь про театр” та інші [3, с.505]. Український театрознавець Яків Мамонтов також написав ряд праць з історії і теорії української драми і театру і полемічних статей про шляхи розвитку українського театру, які зібрані в книзі “Театральна публіцистика” (1967 р.) [3, с.385].

На жаль, більшість дослідників історії українського театру спіткала трагічна доля, як і самого Олександра Кисіля. Проте увесь жах тоталітарних часів не був спроможний стерти з лиця землі діяльність і творчу спадщину відомих українських діячів, у тому числі і видатного дослідника, першого історика українського театру Олександра Григоровича Кисіля.

Підсумовуючи сказане про Олександра Кисіля, необхідно зауважити, що настав час цілком і повністю видати всю його театральну спад-

щину, бо з неї було вилучено багато принципово важливих положень. Є потреба також видати всі театрознавчі праці вже згадуваних Петра Руліна і Якова Мамонтова, а також Йони Шевченка, Юрія Смолича, театральні публікації Миколи Хвильового, Майка Йогансена та багатьох інших.

На часі також перевидати “Хрестоматію світового театру”, упорядковану Л.Дмитровою, яка в свій час була конфіскована через посвяту Лесю Курбасу [5, с.21].

Нарешті, нам потрібне повне видання п'єс, передусім Миколи Куліша, а також випуск альманаху, подібного до “Современной драматургии”, що видається в Російській Федерації.

1. Кисіль О. Український театр. – К., 1925.
2. Кисіль О. Український театр. – К., 1968.
3. Митці України. Енциклопедичний довідник. – К., 1992.
4. Ревуцький В. Перший історик українського театру // Сучасність. – 1989. – №9.
5. Танюк Л. Драма української драми // Сучасність. – 1989. – №9.
6. Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1961. – Т.6.

V.M. Yakovyshyn

OLEKSANDR KYSIL – FIRST HISTORIAN OF UKRAINIAN THEATRE

In the article a many-faceted activity of Oleksandr Kysil is analyzed on the basis of many archival materials. Particularly, the important role of such works as “Ukrainian Theatre”, “Ukrainian Vertep”, “Ukrainian Actor Carpo Solenyk” etc is pointed out. The attention is given to the necessary publishing of the whole theatrical heritage of the researcher.

О.М. Малярчук

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ (1944-1964 рр.) В ІСТОРІОГРАФІЇ

Проблеми аграрних перетворень в західноукраїнському регіоні перших повоєнних десятиріч неодноразово привертали увагу багатьох дослідників. На них зосереджували свою увагу як радянські, так і зарубіжні історики, політологи, економісти та суспільствознавці. Перш за все, слід зауважити, що науковці України мали значно ширший доступ до різних джерел, в першу чергу архівних. Однак вчені УРСР змушені були дотримуватися принципів партійності, класового підходу та інтернаціоналізму у висвітленні досліджуваних процесів. Дослідники діаспори, маючи мінімальні можливості працювати з архівними матеріалами, підходили з докорінно інших методологічних засад. У них домінуючими залишалися національні чинники та власні світоглядні позиції.

© О.М. Малярчук

Зважаючи на велику кількість праць, у яких висвітлюється проблема аграрних перетворень в західних областях України у 1944-1964 рр. в контексті суспільно-політичного життя регіону, на нашу думку, доцільним буде зробити їх аналіз за кількома умовними групами. До першої групи ми відносимо академічні, узагальнюючі видання УРСР та незалежної України; до другої – колективні та індивідуальні монографії, присвячені досліджуваній проблемі, статті та брошури, дисертаційні роботи; до третьої – роботи, опубліковані представниками української діаспори.

Для першої групи досліджень радянського періоду характерною є ідеологічна зашореність. Методологічною основою їхніх праць стали роботи класиків марксизму-ленінізму та офіційні компартійні документи. Однак, було б антиісторичним з нашого боку не зважати на значний фактичний і архівний матеріал, зібраний колективом дослідників Інституту історії АН УРСР у праці “Історія селянства Української РСР” у трьох томах, що побачила світ у 1967 р. У її другому томі вчені ставили перед собою завдання “розповісти трудящим капіталістичних країн правду про життя радянського селянства і тим самим дати рішучу відсіч оскаженілій брехливій пропаганді реакційних буржуазних істориків та буржуазно-націоналістичних писак з емігрантського табору, які обрали колгоспний лад в СРСР об’єктом нестримних вигадок і фальсифікацій” [1, с.6]. Що ж до західних областей України, то у другому томі підкреслюється значення постанови, прийнятої урядом УРСР і ЦК КП(б)У 7 травня 1945 р. “Про заходи по відбудові та дальшому розвитку господарства у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Ровенській, Волинській та Чернівецькій областях на 1945 рік”, в якій накреслювалися плани розвитку сільського господарства цих областей. Грунтовне наукове дослідження М.Івасюти у розділі IX “Соціалістична перебудова сільського господарства в західних областях УРСР (1946-1950 рр.)”, поряд з “необхідними трафаретами” про те, що буржуазно-націоналістичні “бандити жорстоко розправлялися з сільським активом, вбивали партійних, радянських, комсомольських і господарських працівників, усіх, хто насмівся заявити про свою відданість Радянській владі” [1, с.379], – містить багатий фактичний матеріал.

У 1967 р. колектив авторів Інституту історії АН УРСР підготував до друку і видав у двох томах “Історію Української РСР” [2]. У другому томі (параграф 3 розділу IX) “Відбудова народного господарства і соціалістичні перетворення в західних областях республіки”, в руслі марксистсько-ленінської методології, розглядаються процеси колективізації в досліджуваному нами регіоні.

Наступним кроком в утвердженні офіційної історичної концепції стала об’ємна праця “Соціалістична перебудова і розвиток сільського

О.М.Малярчук. Колективізація сільського господарства західноукраїнського регіону (1944-1964 рр.) в історіографії

господарства Української РСР” [3] у двох томах. Дане наукове дослідження в основних положеннях повторювало формулювання, викладені у вище названих роботах. В умовах жорсткої радянської системи вчені змушені були концентрувати увагу на аналізі і пропаганді позитивних сторін колективізації, аналіз негативних тенденцій, як правило, залишався поза їхньою увагою і замовчувався шляхом підтасування цифр та фактів.

З праць першої групи виділимо восьмитомну (у десятих книгах) “Історію Української РСР”, підготовлену колективом авторів Інституту історії АН УРСР. У восьмому томі “Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945-70-ті роки)” проблеми колективізації сільського господарства західних областей не виділяються в окремий параграф, а розглядаються пунктом в контексті загальноукраїнських подій. Наголошується, що колективізація “проходила в умовах гострої класової боротьби”, проте вона завершилася “в історично короткий строк” [4, с.85]. Тут же відзначається позитивна роль постанови ЦК ВКП(б) від 23 грудня 1949 р. “Про організацію політвідділів МТС західних областей УРСР”, квітневого (1950 р.) Пленуму ЦК Компартії України. У другій книзі тому уже відсутній аналіз проблем західноукраїнського регіону, описується зміцнення матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва Української РСР.

Ідеологічною кон’юктурою позначена робота “Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР (1946-1972 рр.)” [5] у двох томах. Більшість порушених проблем розглядається під кутом керівної ролі комуністичної партії і не виходить за усталені рамки.

У “Нарисах історії Комуністичної партії України”, аналізуючи процеси колективізації в західноукраїнському регіоні, констатується, що 1949 рік став роком масового вступу селян у колгоспи, а здійснення соціалістичних перетворень стало “видатною перемогою партійної організації України” [6, с.582]. За усталеною традицією згадувалося про потребу “рішучої боротьби проти всіляких проявів націоналізму і пережитків шовінізму” [6, с.565]. Аналогічні висновки й оцінки подаються в працях “Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України” [7], “История Коммунистической партии Советского Союза” [8] та ін.

В першій групі видань слід відзначити узагальнюючі праці “Торжество історичної справедливості. Закономірність воз’єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі” [9] та “За щастя оновленої землі: Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939 – 1979” [10], в яких подано багатий фактичний матеріал, однак питання, що є предметом нашого дослідження, розглядається у відриві від суспільно-політичного життя.

Помітне місце в історіографії історії України зайняла праця В.Маланчука “Торжество ленінської національної політики (Комуністична партія – організатор розв’язання національного питання в західних областях України)” [11]. У другій частині монографії “Комуністична партія – організатор боротьби за розв’язання національного питання в західних областях УРСР (1939 – 1953 рр.)” дослідник вимальовує стандартну картину “підкування партії про виховання кадрів”, боротьбу з “буржуазно-націоналістичним охвістям”, “революційно-перетворюючу” роль партії, в результаті якої було досягнуто вершин соціального й економічного розвитку. В третій частині – “Розквіт західних областей УРСР в братній сім’ї радянських народів – яскравий зразок торжества ленінської національної політики КПРС (1953-1961 рр.)” подано кількісні показники економічних досягнень, включаючи й сільське господарство.

У 80-х роках акценти у досліджуванні нашої теми зміщено на республіканський та всесоюзний рівень. В цей час виходять такі узагальнюючі праці як “Історія народного господарства Української РСР” [12] в трьох томах, чотирьох книгах (том третій) та “История крестьянства СССР: История советского крестьянства” [13] в п’яти томах (том четвертий).

Б.Крупницький, професор Інституту вивчення СРСР (Мюнхен), характеризує ідеологічну та методологічну спрямованість української історичної науки, наголошував, що радянські історики повинні були “охороняти” історію України та “давати систематичну відсіч буржуазним фальсифікаціям історії України” [14, с.64], при цьому опиратися на класичні праці таких істориків-професіоналів, як М.Максимович, М.Костомаров, О.Єфименко та доводити неприйнятність їхніх історичних концепцій. Така інтерпретація українського історичного минулого особливо виразно проступає в книзі “Историкография истории Украинской ССР” [15], кожна з десяти глав якої завершується параграфом, присвяченим “критиці буржуазної історіографії”.

Колектив вчених Інституту суспільних наук АН УРСР прагнув узагальнити здобутки радянської і зарубіжної історичної науки в праці “Возз’єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною” [16]. В останньому розділі книги подано багатий фактичний та архівний матеріал щодо завданих німецько-радянською війною збитків сільському господарству західних областей України, різнобічної допомоги селянам, в тому числі звільнення деяких категорій від сплати державного податку, повернення селянам землі, відібраної фашистськими окупантами. Однак, головна увага звертається на політичні аспекти – “подолання опору класових ворогів трудящих”, “дії буржуазно-націоналістичного підпілля”, “боротьбу проти націоналістичного бандитизму”.

До першої групи видань ми відносимо й праці науковців незалежної України. Фундамент нових методологічних підходів до історії радянського періоду, об’єктивної наукової оцінки радянської системи в повоєнні десятиріччя в західних областях закладено у роботах загального характеру: В.Кремень, Д.Табачник, В.Ткаченко “Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду” [17]; Я.Малик, Б.Вол, О.Красівський “Історія суспільних рухів та політичних партій України (XIX-XX ст.)” [18]; Ю.Шаповал “Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії” [19]; Н.Барановський, В.Верстюк, С.Віднянський “Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001)” [20] та ін.

Серед видань другої групи виділяється низка індивідуальних і колективних монографій, збірників статей та брошур. Окремої уваги вимагають книги та брошури, присвячені концепції становлення та розвитку колгоспів і радгоспів, авторами яких були відомі всій Україні керівники господарств, передовики і новатори сільськогосподарського виробництва. Необхідно зауважити, що в останніх переважає публіцистичний описово-возвеличувальний характер процесів і оцінок, однобічне вихваляння аграрної політики КПРС та пропаганда радянського способу життя.

Особливою заполітизованістю позначені роботи, опубліковані до 1956 року: В.Варецький “Соціалістичне будівництво в західних і Закарпатській областях УРСР” [21]; В.Валуєв “Західні області України в новій Сталінській п’ятирічці” [22]; Д.Гапій “Соціалістичні перетворення на Буковині” [23]; І.Грушецький “Соціалістичне перетворення Львівщини” [24] та ін. Праці всіх названих авторів витримані в душі ленінсько-сталінської методології і мають чіткий апологетичний характер.

Висвітлення окремих питань досліджуваної нами теми розпочалося ще в часи запровадження колгоспної системи в західноукраїнському регіоні. Спільним для реферованих робіт є те, що їх автори відображали офіційне компартійне бачення і трактування поставлених завдань. Не втратили значення для науковців праці провідних істориків: С.Зверєва “Діяльність Комуністичної партії України по зміцненню і розвитку громадського господарства колгоспів (1951-1958 рр.)” [25]; Г.Ковальова “Соціалістичне перетворення сільського господарства в західних областях України. Торжество ідей ленінізму” [26]; І.Кожукала “Компартія України в період будівництва розвинутого соціалізму: З досвіду діяльності партійних організацій республіки в 1951-1958 рр.” [27]; П.Панченка, Є.Талана “Світлий час колгоспного селянства” [28]; В.Петренка “Село на шляхах піднесення: Зміни в складі, умовах праці і житті колгоспного селянства Української РСР (1951-1969)” [29]; І.Шульги “Робітничий клас – колгоспному селянству (Комуністична партія України – організатор

допомоги робітничого класу трудівникам села 1951-1965 рр.)” [30]; В.Юрчука “Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945-1952 рр.)” [31] та ін.

До проблем аграрних перетворень в західноукраїнському регіоні на всеукраїнському фоні зверталися в брошурах Л.Корнієць “Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР” [32], К.Сироцинський “Перемога колгоспного ладу в західних областях Української РСР” [33] та ін.

Багатий фактичний матеріал подано у таких монографіях як “Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР” М.Івасюти [34] та “Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях Української РСР (1939-1958)” Й.Черниша [35]. У концептуальному плані ці дослідження відображали усталені традиції української радянської історичної науки. В них обґрунтовується марксистсько-ленінська теорія колективізації сільського господарства, відсутній критичний аналіз досліджуваної проблеми.

Різні аспекти досліджуваної нами проблеми як в історичному, так і в компартійному плані порушували, зокрема, О.А.Кірсанова, А.С.Кондратюк, П.С.Костик, І.Я.Кошарний, В.І.Масловський, О.О.Малько, В.А.Михайлов, В.П.Плисюк, Ф.Ф.Чернявський, М.Т.Шепета та інші автори. Зайвим буде нагадувати, що роботи всіх названих авторів виконані в дусі марксистсько-ленінської методології. З огляду на хронологічні та географічні рамки нашого дослідження, слід виділити окремі публікації І.Я.Кошарного: “У сузір’ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз’єднаних областях УРСР 1939-1958” [36], “Рясні плоди дружби (Економічні і культурні перетворення у західних областях України за роки Радянської влади)” [37]. Автор досліджував проблему культурного будівництва в західних областях УРСР як складову значно ширших проблем.

До проблем партійного впливу на стосунки робітничого класу і колгоспного селянства на всеукраїнському фоні звертався Ф.Ф.Чернявський [38], допомоги робітництва колгоспному селу – М.Т.Шепета [39] та О.О.Малько [40], технічного забезпечення сільського господарства – П.С.Костик [41], кадрової політики в селі – В.П.Плисюк [42], боротьби проти формувань ОУН-УПА – В.І.Масловський [43], масово-політичної роботи компартійних структур – О.А.Кірсанова [44], А.С.Кондратюк [45], В.А.Михайлов [46].

Серед дисертаційних робіт, в яких порушені питання аграрних перетворень та суспільно-політичне життя в окремі періоди, що повністю чи частково входять до хронологічних рамок нашого дослідження, слід назвати кандидатські дисертації О.Ленартовича [47], П.Когута [48],

О.М.Малярчук. Колективізація сільського господарства західноукраїнського регіону (1944-1964 р.р.) в історіографії

О.Гаврилюка [49], В.Ткачука [50], А.Корнейко [51], Р.Дудки [52] та докторські дисертації С.Сворака [53], О.Григоренка [54] та ін. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі (1944-1950 рр.) розглядається у дослідженні О.Ленартовича, запровадження колгоспної системи в західних областях України – П.Когута, радянська економіка і духовного життя західноукраїнського села – О.Гаврилюка, соціально-політичні процеси на західноукраїнських землях у перше повоєнне десятиріччя – В.Ткачука, етапи і характер вивчення вітчизняною та зарубіжною історіографією суспільно-політичних процесів у СРСР, і зокрема в Україні, у післясталінське десятиріччя – А.Корнейко, суспільно-культурна діяльність інтелігенції України у другій половині 50-х – на початку 60-х років ХХ століття – Р.Дудкою.

До кінця 80-х років поза об’єктом досліджень залишалися помилки, прорахунки командно-адміністративної системи у вирішенні питань аграрного сектора. Занепад і крах старої політичної системи створив у суспільстві принципово нову ситуацію. Вчені отримали можливість відновити реальну картину історичних процесів, звільнену від кон’юктурних нашарувань. З цієї точки зору особливої уваги заслуговують праці С.Сворака, П.Когута, А.Корнейко, В.Ткачука та ін.

Тема українського антирежимного руху, де вагоме місце займає дослідження західноукраїнського компоненту, простежується в монографіях Ю.Курносова “Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст.)” [55] та Г.Касьянова “Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років” [56]. Ю.Курносів розробляє періодизацію руху опору в Україні, розкриває соціальний феномен українського інакомислення в умовах радянської тоталітарної держави. Г.Касьянов розглядає розвиток руху опору на тлі поступового занепаду радянської системи.

Суспільно-політичні процеси, які відбувалися в 50-х роках у Західній Україні, є об’єктом вивчення окремих монографічних досліджень О.Рубльова і Ю.Черченка “Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-60-ті роки ХХ ст.)” [57] та Б.Яроша “Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки ХХ ст. (історико – політологічний аспект)” [58]. Важливим якісним розширенням документальної бази відрізняється монографія І.Біласа “Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз” [59] у двох книгах.

До історіографічного аналізу нами залучені й публікації “Українського історичного журналу”. З публікацій журналу 1957-1964 років близькими до теми нашого дослідження виявилось приблизно 30 статей, пові-

домлень, листів, заміток та рецензій. Опубліковані в журналі статті, в яких у тій чи іншій мірі розкриваються й проблеми аграрних перетворень в західних областях України, не вносять суттєвих доповнень до наявного на той час матеріалу. Така ситуація обумовлена тим, що компартійна цензура проводила чіткий відбір архівних матеріалів і слідувала за дотриманням єдиної концептуальної лінії. Так, до наукового обігу М.К.Івасюта вводять матеріали, які засвідчують успіхи, зростання добробуту колгоспників, розстановку комуністів на вирішальних ділянках, кількома рядками зазначалося, що робота “по соціалістичній перебудові села ускладнювалась кількома факторами, зокрема діяльністю класово ворожих елементів, недостатньою кількістю місцевих кадрів, обізнаних з колгоспним будівництвом” [60, с.8].

Серед праць третьої групи нашу увагу привернули роботи авторів, які представляють українську діаспору і безпосередньо чи дотично порушують питання аграрних перетворень в західноукраїнському регіоні в контексті суспільно-політичного життя досліджуваного періоду або ж в цілому по УРСР. У першу чергу слід звернути увагу на “Енциклопедію Українознавства” під редакцією В.Кубійовича. В третьому томі вище вказаної праці В.Голубничий подає дві узагальнюючі статті “Колгоспи” та “Колективізації сільського господарства”, де на фоні багатого фактичного матеріалу автор робить висновок, що “більшість колгоспів на західноукраїнських землях довгий час залишалися недолугими й злидненими” [61, с.1080].

Цікаві міркування стосовно суспільно-політичного життя в УРСР, що є предметом нашого дослідження, запропонував С.Галамай у праці “Боротьба за визволення України 1929-1989”. В контексті світових і європейських реалій із посиланнями на висновки багатьох дослідників феномену нації (І.Римаренка, В.Старосольського, З.Карбовича та ін.), він критикує концепцію нової історичної спільності – радянський народ, а також інші складові теорії і практики національної політики КПРС [62, с.189-202].

В.Мороз та М.Прокоп своїми дослідженнями “Шістдесяті роки в Україні. Габілітаційна праця” [63] і “Рух опору і відродження в Україні” [64] заповнюють історичні прогалини та дають комплексний аналіз українського руху опору.

Суспільно-політичне життя в західноукраїнському регіоні в перші повосенні десятиріччя ґрунтовно в історичній регресивній перспективі досліджували також І.Лисяк-Рудницький, О.Субтельний та А.Жуковський. Їхні праці відрізняються смисловою власною інтерпретацією, осмисленням української історії у європейському та загальносвітовому контекстах. З огляду

О.М.Малярчук. Колективізація сільського господарства західноукраїнського регіону (1944-1964 р.р.) в історіографії

на предмет нашого дослідження в роботах І.Лисяка-Рудницького відсутні будь-які кількісні чи фактичні показники колективізації у досліджуваній нами період. Водночас методологічні підходи автора, чимало висновків та оцінок видаються нам слушними й аргументованими: “Кооперативний рух має на Україні добрі традиції; можна думати, що він особливо відповідає певним духовним властивостям українського народу” [65, с.355]. Серед праць вченого варто виділити дослідження “Еволюція радянської України” [65, с.294-297], яке торкається проблем післясталінського розвитку західноукраїнського регіону в розрізі історії України другої половини ХХ ст.

На відміну від більшості синтетичних праць з історії України, А.Жуковський та О.Субтельний у “Нарисі історії України” [66] головну увагу присвятили оглядові найбільш сфальсифікованих відтінків української історії – національно-визвольних змагань. Авторське розуміння окремих історичних подій суттєво відрізнялося від трактування в радянській історіографії. При підготовці матеріалу дослідниками взято до уваги узагальнюючі роботи з історії України, періодичні видання, які були заборонені або недоступні для радянських істориків.

Загалом праці західних науковців відрізняються скрупульозним використанням усіх доступних джерел і особливо критичним аналізом офіційних радянських видань, в першу чергу газетних публікацій. Однак відсутність у авторів можливості використати в своїх дослідженнях архівних документів та матеріалів знижує наукову цінність робіт. Надмірні акценти на негативних явищах, схематизм аналізу дає підстави віднести деякі їх дослідження до жанру публіцистики.

Таким чином, в працях істориків висвітлений доволі широкий спектр питань розвитку сільського господарства, особливо радянського періоду. Однак, до цього часу проблема аграрних перетворень в західноукраїнському регіоні в контексті суспільно-політичного життя не стала предметом повновартісного, об'єктивного наукового аналізу. Ні одна із вказаних праць не охоплює повністю хронологічні рамки нашого дослідження. Більшість наявних робіт хвибує суттєвими недоліками методологічного і фактологічного характеру.

Праці науковців незалежної України акумулювали кращі традиції як вітчизняної, так і зарубіжної історичної науки. В нових історичних умовах стало можливим багатопланове неупереджене вивчення проблем, які раніше висвітлювалися виключно з позицій політичної кон'юнктури.

Сьогодні особливо актуальним стає правдиве відображення соціально-економічних та суспільно-політичних перетворень в західних областях України.

1. Історія селянства Української РСР. У 3 т. – Т.2. – К.: Наукова думка, 1967.
2. Історія Української РСР. У 2 т. – Т.2. – К.: Наукова думка, 1967.
3. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. У 2 т. – Т.2. – К., 1968.
4. Історія Української РСР. У 8 т., 10-ти кн. – Т.8. – У 2-х кн. – К.: Наукова думка, 1979. – Кн.1.; Кн.2.
5. Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР. У 2 т. – Т.2. – К.: Наукова думка, 1974.
6. Нариси історії Комуністичної партії України. – К.: Політвидав України, 1977.
7. Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді. – К., 1971.
8. Історія Комуністическої партії Советского Союза. В 6 т. – Т.5. Кн.2. – М., 1980.
9. Торжество історичної справедливості. Закономірність воз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1968.
10. За щастя оновленої землі: Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939 – 1979. – К., 1979.
11. Маланчук В.Ю. Торжество ленінської національної політики (Комуністична партія – організатор розв'язання національного питання в західних областях України). – Львів: Кн.-журн. Вид-во, 1962.
12. Історія народного господарства Української РСР. У 3 т. 4 кн. – Т.3. – Кн.1. – К., 1985.
13. Історія крест'янства СССР: История советского крест'янства. В 5 т. – Т.4. – М., 1988.
14. Крупницький Б. Українська історична наука під Совстами. – Мюнхен, 1957.
15. Історіографія історії Української ССР. – К.: Наукова думка, 1986.
16. Воз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / Ю.Ю.Сливка, В.І.Масловський, М.М.Швагуляк та ін. Відп. ред. Ю.Ю.Сливка; АН УРСР. Ін-т суспільних наук. – К.: Наукова думка, 1989.
17. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. – К., 1996.
18. Малик Я., Вол Б., Красівський О. та ін. Історія суспільних рухів та політичних партій України (XIX-XX ст.). – Львів, 1998.
19. Шаповал Ю. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993.
20. Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001) / Н.П.Барановський, В.Ф.Верстюк, С.В.Віднянський та ін. під ред. В.М.Литвина. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2001.
21. Варещкий В. Соціалістичне будівництво в західних і Закарпатській областях УРСР. – К., 1946.
22. Валуєв В. Західні області України в новій Сталінській п'ятирічці. – К., 1947.
23. Галій Д. Соціалістичні перетворення на Буковині // Більшовик України. – 1949. – №9. – С.24-37.
24. Грушецький І. Соціалістичне перетворення Львівщини // Більшовик України. – 1948. – №8. – С.32-40.
25. Зверєв С.М. Діяльність Комуністичної партії України по зміцненню і розвитку громадського господарства колгоспів (1951-1958 рр.). – К., 1969.
26. Ковальов Г.К. Соціалістичне перетворення сільського господарства в західних областях України. Торжество ідей ленінізму. – К., 1957.
27. Кожукало І.П. Компартия України в період будівництва розвинутого соціалізму: З досвіду діяльності партійних організацій республіки в 1951-1958 рр. – К., 1976.
28. Панченко П.П., Талан Є.П. Світлий час колгоспного селянства. – К., 1980.
29. Петренко В.С. Село на шляхах піднесення: Зміни в складі, умовах праці і житті колгоспного селянства Української РСР (1951-1969). – К., 1970.

- О.М.Малярчук. Колективізація сільського господарства західноукраїнського регіону (1944-1964 р.р.) в історіографії
30. Шульга І.В. Робітничий клас – колгоспному селянству (Комуністична партія України – організатор допомоги робітничого класу трудівникам села. 1951-1965 рр.). – К.: Вид-во Київського університету, 1971.
31. Юрчук В. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945-1952 рр.). – К., 1965.
32. Корнієць Л. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. – К., 1950.
33. Сироцинський К. Перемога колгоспного ладу в західних областях Української РСР. – К., 1953.
34. Івасюта М.К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР. – К., 1962.
35. Черниш Й.Д. Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях Української РСР (1939-1958). – Львів, 1963.
36. Кошарний І.Я. У зус'яті соціалістичної культури. Культурне будівництво у воз'єднаних областях УРСР (1939-1958 рр.) – Львів: Вища школа, 1975.
37. Кошарний І.Я. Рясні плоди дружби (Економічні і культурні перетворення у західних областях України за роки Радянської влади). – Львів: "Каменяр", 1974.
38. Чернявський Ф.Ф. По пути социализма: Деятельность Коммунистической партии по укреплению руководящей роли рабочего класса при построении основ социализма в западных областях Украинской ССР (1939-1950). – Львов, 1978.
39. Шепета М.Г. Допомога робітничого класу України колгоспному селу у боротьбі за дальше піднесення сільського господарства (1951-1958 рр.). – Чернівці: Обл. вид-во, 1970.
40. Малько О.О. Робітничий клас – трудівникам села. – К., 1978.
41. Костик П.С. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства. (Діяльність Компартії України по створенню і дальшому розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства західних областей УРСР. 1939-1975 рр.). – Львів, 1980.
42. Плисюк В.П. Борьба партийных организаций Украины за укрепление сельского хозяйства руководящими кадрами (1953-1958 гг.): Автореф. канд. дис. – Львов, 1984.
43. Масловский В.И. В борьбе с врагами социализма. Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины. 1939-1950. – Львов, 1984.
44. Кірсанова О.А. Развитие суспільно-політичної активності трудящих західних областей УРСР у процесі будівництва основ соціалізму. 1944-1950. – К., 1981.
45. Кондратьюк А.С. Ідейно-політична робота партійних організацій в період соціалістичної перебудови західноукраїнського села (1944-1950 р.). – Львів, 1972.
46. Михайлов В.А. Формирование интернационалистского сознания: Деятельность КПСС по формированию и углублению интернационалистского сознания трудящихся западных областей Украины (1939-1981). – Львов, 1983.
47. Ленартович О.Н. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944-1950 рр.: Автореф. канд. дис. – Львів, 1997.
48. Когут П.В. Запровадження колгоспної системи в західних областях України (1944-1953 рр.): Автореф. канд. дис. – Львів, 2000.
49. Гаврилюк О.Н. Радянська економічна і духовна життя західноукраїнського села другої половини 40-х-50-х років (на матеріалах Волинської, Рівненської та Львівської областей): Автореф. канд. дис. – Чернівці, 1996.
50. Ткачук В.П. Соціально-політичні процеси на західноукраїнських землях в перше повне десятиріччя (1944-1954 рр.): Автореф. канд. дис. – Львів, 1998.
51. Корнейко А.О. Суспільно-політичний розвиток України в 1953-1964 рр. (на матеріалах західних областей): Автореф. канд. дис. – Львів, 1999.

52. Дудка Р.А. Суспільно-культурна діяльність інтелігенції України у другій половині 50-х – на початку 60-х років ХХ століття: Автореф. канд. дис. – К., 1996.
53. Сворац С.Д. Загальноосвітня школа західноукраїнського регіону в контексті суспільно-політичного життя другої половини 40-х першої половини 60-х років ХХ століття: Автореф. докт. дис. – К., 1999.
54. Григоренко О.П. Участь молоді в сільськогосподарському виробництві України: Проблеми. Уроки. (1960 – 1980-і рр.): Автореф. докт. дис. – К., 1995.
55. Курносів Ю. Інакомислення в Україні (60-ті перша половина 80-х рр. ХХ ст.). – К.: Інститут історії України, 1994.
56. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років. – К.: Либідь, 1995.
57. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-60-ті роки ХХ ст.). – К.: Наукова думка, 1994.
58. Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект). – Луцьк: Надстир'я, 1995.
59. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. – К.: Либідь – Військо України, 1994.
60. Івасюта М.К. Соціалістична перебудова сільського господарства в західних областях Української РСР // Український історичний журнал. – 1959. – №4. – С.3-13.
61. Енциклопедія Українознавства / Під ред. В.Кубійовича. – Т. 3. Перевидання в Україні. – К.: Глобус, 1996.
62. Галамай С. Боротьба за визволення України. 1929-1989. – Львів: Каменяр, 1993.
63. Мороз В. Шістдесяті роки в Україні. Габілітаційна праця. – Торонто – Мюнхен, 1968.
64. Прокоп М. Рух опору і відродження в Україні // Напередодні незалежної України. Спостереження і висновки. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто–Львів, 1993. – С.291-416.
65. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Т.2 / Пер. з англ. У.Гавришків. Я.Грицака. – К.: Основи, 1994.
66. Жуковський А., Субельний О. Нарис історії України / Ред. Я.Грицак, О.Романів. – Львів: Вид-во НТШ у Львові, 1991.

О.М. Malyarchuk

COLLECTIVISATION OF AN AGRICULTURE OF THE WEST UKRAINE REGION (1944-1964) IN HISTORIOGRAPHY

In this article the author made the intention to analyse the historical investigation about the collectivization in the west Ukrainian region, made by the representatives of the Ukraine and Diaspora. The material classifies for three invented groups. The academics, generalized publications of USSR and independent Ukraine belong to the first group. The second group – the collective and individual monographs, devoted to the investigated problem; articles and booklets, dissertations. The third group – the works, published by the representatives of the Ukrainian Diaspora. On the basis of the analysis of the greater part of the works of the Ukrainian historians the result has made in the publication, that there is enough wide spectrum of the questions of development in the agriculture, especially of the soviet period. But, for this time the problem of the agrarian changes in the west Ukrainian region with the context of the social-political life was not the object of the valued scientific objective analysis. Neither of this works touch the chronological frame-works of this investigation completely. The greater part of the works are not true for the essential deficiencies of the methodological and facthodological character. Today the true reflection of the social-economic and social-political changes in the west region of the Ukraine is especially.

В.В. Марчук

УГКЦ ПІД ПРОВОДОМ ЙОСИФА СЛІПОГО У 40-80-х рр. ХХ ст.: НАЦІОНАЛЬНО-ДУХОВНА ОПОЗИЦІЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Політичний режим, який утвердився в 1944 р. у західноукраїнському регіоні, носив тоталітарний характер і діяв виключно командно-адміністративними та репресивними методами. Компарти́йна влада, основу якої становили новоприбулі росіяни зі сходу, взялася за форсовану уніфікацію суспільно-політичного, економічного та церковно-релігійного життя краю відповідно до загальносоюзних взірців. У зв'язку з цим здійснювалися масові депортації патріотично налаштованих українців до Сибіру, а також акції щодо дискредитації греко-католицького кліру та нового владики УГКЦ Йосифа Сліпого. У відповідь провід ОУН звернувся у липні 1945 р. до населення не піддаватися на перехід до російського православ'я: “Українці греко-католики! Наш лютий ворог Сталін придумав нову штуку. Цим разом він хитро добирається до Української Греко-Католицької Церкви, до духовництва, до сумління людей... Їм це потрібно для того, щоб, перевівши Греко-Католицьку Церкву на російську православну і підпорядкувавши її московському енкаведистському патріархові Алексєєві, можна було насилати на українські галицькі села тисячі московських зайдів... Хай живе здорова українська національна суспільність, згуртована в Українській Греко-Католицькій і Українській Автокефальній православній Церкві!” [1, с.72-73].

У кампанії ліквідації УГКЦ влада застосовувала випробувані методи: масові репресії проти духовенства і їх родин, насильницьке навернення у православ'я, протиунійну наклепницьку пропаганду і агітацію. Вирішальна роль відводилася Львівському псевдособору 1946 р., який започаткував катакомбний період в історії УГКЦ.

Діяльність Української Греко-Католицької Церкви у підпіллі – одна з найяскравіших сторінок української історії. Адже в умовах тоталітарного режиму, репресивно-каральний апарат якого боровся з будь-якими опозиційними виступами, УГКЦ зуміла зберегти структуру, виховала два покоління духовенства, не втратила підтримки значної частини галичан. “Від 1946 р. УГКЦ була не лише найбільшою забороненою релігійною спільнотою у світі, – наголошує ректор Львівської богословської академії о. Борис Гудзяк, – а й залишилася єдиною поширеною в Україні інституцією, яка уникала контролю офіційних радянських установ!” [2, с.125].

Загалом катакомбний період діяльності УГКЦ можна поділити на три етапи: 1) 1946-1953 рр. – опір репресивним акціям влади; 2) 1953-1963 рр.

- організаційне відродження структур і активізація підпільної діяльності; 3) 1963-1089 рр. боротьба за збереження церкви та її легалізацію. Найважчими для Церкви були останні роки сталінського режиму. Ще до Львівського “собору”, у квітні 1945 р., вся вища церковна ієрархія – митрополит Йосиф Сліпий і десять єпископів – були заарештовані і, за вироками Військових трибуналів, ув'язнені на довгі терміни. Зауважимо, що жоден із них не зрікся своєї віри і вірності Апостольському престолу в обмін на обіцяну енкаведистами волю. У тюрмах і на засланні загинули владика Г.Хомишин, Й.Коциловський, М.Будка, Г.Лакота. Мукачівського єпископа Теодора Ромжу вбито в 1947 р. Протягом 1945-1946 рр. радянські органи безпеки заарештували понад 800 греко-католицьких священників та кинули їх у тюрми і концтабори! [3, с.311-315].

Головним приводом для арешту був опір наверненню у православ'я. “Аргументами” служили звинувачення у співпраці з нацистами (Й.Сліпий благословив дивізію “Галичина” на боротьбу з Червоною армією), а також – з українськими повстанцями, в середовищі яких діяли капелани. Як приклад наведемо доповідну записку уповноваженого у справах Православної церкви у Станіславській області Бельнова до Києва від 30 квітня 1946 р.: “Точних даних щодо співучасті колишнього уніатського, тепер православного духовенства Станіславської області з бандитською діяльністю українсько-німецьких націоналістів я в цей час не маю, однак мені відомо, що колишнє керівництво греко-католицької Станіславської єпархії – єпископ Хомишин Григорій і його заступник Лятишевський Іван, священник із м. Снятина – Оренчук Ілля та інші, нині арештовані органами НКВС священники, являються злісними ворогами радянської влади, вони благословляли німецьких загарбників на боротьбу проти нашої великої Батьківщини, підтримували і благословляли бандитів українсько-німецьких націоналістів, закликали віруюче населення області вступати в утворену німцями спеціальну галицьку дивізію СС і підтримували тісний зв'язок з українсько-німецькими націоналістами, усіляко підтримували їх і вели контрреволюційну роботу проти радянської влади серед віруючих” [4].

Внаслідок опору з боку греко-католицького кліру й віруючих реалізація рішень Львівського “собору” розтягнулася на кілька років. Наприкінці 1947 р. лише 1124 із 2700 священників прийняли православ'я. Зволікали з наверненням до православ'я 312 парафій [3, с.315]. Згідно з інформацією із Львівської області на кінець 1946 р. відмовилися перейти на православ'я 101 парох, крім того, 55 осіб були арештовані. Значна частина священників перейшла до світського життя. В області різко скоротилася кількість діючих церков – до 269, тобто удвічі лише за 1946 рік. Така ж

картина спостерігалася в Закарпатській області, де 173 парохі з 299 відмовилися залишити рідну Церкву навіть після того, як 128 із них були заарештовані й заслані в Сибір або Казахстан [5].

Напередодні перших арештів керівники митрополії подбали про збереження церковної ієрархії. Навесні 1945 р. митрополит Йосиф Сліпий призначив одразу чотирьох адміністраторів митрополії – своїх наступників: єпископів М.Будку і М.Чарнецького, архимандрита К.Шептицького та віце-провінціала чину Редemptористів Й. де Вохта [6, с.93]. Після того, як органи НКВС у квітні 1945 р. заарештували обох єпископів разом із митрополитом, митрополію очолив о. Климентій Шептицький. Внаслідок його арешту в червні 1947 р. управління перейшло до о. Й. де Вохта, громадянина Бельгії, якому довелося покинути Галичину наприкінці 1948 р. Обов'язки керівника митрополії він поклав на о. І.Зятіка. Але органи МДБ і його заарештували та вивезли в Сибір, де в 1950 р. священник помер від побоїв. Обов'язки підпільного керівника Церкви взяв на себе о. М.Хмільовський, який під псевдонімом Михайло Лаврівський переховувався в уцілілих жіночих монастирях, звертався до кліру і вірних з листами, піднімав їх дух у боротьбі за збереження Церкви в катакомбах. Водночас він співпрацював з українським підпіллям ОУН-УПА. Проте й М.Хмільовський у 1949 р. був схоплений і засуджений на заслання [3, с.312]. Залишившись без вищої ієрархії, нижчі структури Греко-Католицької Церкви продовжували діяти.

Подібні заходи щодо призначення своїх наступників ужив перед арештом у квітні 1945 р. Станіславський єпископ Григорій Хомишин. Він висвятив на єпископів-помічників професорів Духовної семінарії оо. С.Лукача, С.Ваповича та І.Слезюка і призначив генеральним вікарієм єпархії о. Г.Балагурка, який мав стати його наступником. Однак вже в 1945 р. оо. Г.Балагурко, С.Лукач та І.Слезюк були заарештовані, звинувачені “за співробітництво з німцями”, “організацію нелегального єпископату”, “нелегальні зв'язки з Ватиканом” та засуджені на довгі терміни ув'язнення. Лише о. С.Ваповичу вдалося уникнути арешту і втекти в Карпати, але керувати дієцезією він уже не зміг. Така ж ситуація склалася в Закарпатті. Єпископ Т.Ромжа напередодні загибелі від рук агентів Л.Берії висвятив на єпископа О.Хіру. Але вже 1949 р. спадкоємець був заарештований і засланий у Сибір.

20 вересня 1948 р. при виході із Преображенської церкви у Львові було вбито одного з “ініціаторів” “собору” 1946 р. о. Гавриїла Костельника. Обставини його загибелі та організатори акції не викриті й сьогодні. У львівських архівах, зокрема Служби безпеки України, відсутні навіть документи будь-якого слідства. Влада звинуватила в організації

терористичного акту ОУН і використала це для розгортання нової хвилі репресій проти визвольного руху та нескореної церкви. Наступ ще більше посилювався після вбивства 1949 р. Я.Галана, у зв'язку з причетністю до акції вихідців зі священницьких кіл. У цей драматичний період були репресовані митрополит, 10 єпископів, 1400 священників і 800 монахів та монахинь УГКЦ [7, с.62].

Попри переслідування, значна частина греко-католицького духовенства надалі чинила впертий опір комуністичному режимові. Він мав різні форми та методи: активні – відверті відмови прийняти православ'я, агітація серед вірних, або пасивні – офіційна відмова від своїх парафій та підпільна відправа церковних обрядів [4, спр.6, арк.123].

Керівництво ОУН-УПА, хоча і з деяким запізненням, але повело рішучу боротьбу проти насильницького навернення у православ'я, відверто загрозувало новонаверненим парохам, а інколи чинило проти них терористичні акції. Зокрема, у Станіславській області до 1952 р. було вбито чотирьох священників [8, с.38]. Значна кількість священників, зокрема й тих, які змушені були перейти у православ'я, тісно співпрацювала з українським підпіллям. Немало священників УГКЦ стали повстанськими капеланами. Зокрема, о. Василь Шевчук із Перемиського повіту, який ще в часи Другої світової війни у 1944 р. вступив в УПА й був капеланом повстанського куреня “Байди” (М.Савченка) у Закерзонні. Його захопили в полон і за вироком польського суду 13 вересня 1948 р. розстріляли.

Наприкінці 1952 р. на Станіславщині під впливом боївки ОУН 63 парахи відмовилися залишити УГКЦ. Тут діяли 70 церковних громад. Тоді ж 22 священники повернули Станіславському православному єпископу посвідки про прилучення до православ'я [8, с.38]. Тож цілком слушно наголошувалось у постанові бюро Львівського обкому партії “Про стан антирелігійної пропаганди і агітації в області” від 14 квітня 1948 р.: “Після об'єднання греко-католицької церкви з православною, яке сталося 1946 р., у нашій області до цих пір вона має у своєму підпорядкуванні ряд церков і монастирів, які являються і досі натхненниками антирадянських наклепів, опорою українсько-німецьких націоналістів і куркульства” [9].

Широкомасштабними силовими і пропагандистськими акціями вдалося повернути до православ'я близько чотирьох мільйонів греко-католиків, 1124 священників і передати РПЦ близько 2500 церков Західної України. За ініціативою уряду СРСР у 1950 р. арештовано ієрархів Пряшівської єпархії Греко-Католицької Церкви у Чехословаччині, а вірних навернено до православ'я. Засуджені на довічне ув'язнення єпископ П.Гойдич помер у в'язниці, а єпископ-помічник В.Гопко був звільнений

лише під час “празької весни” 1968 р., коли Греко-Католицька Церква легалізувалася [10, с.200].

Чи не найбільший опір чинили владі греко-католицькі монахи. Серед монашого духовенства лише декілька осіб зреклися унії. Попри жорстокі репресії та утиски, ще в 1950 р. на Львівщині утримувалися три, а на Станіславщині – шість греко-католицьких монастирів [5, спр.80, арк.34]. До василіянського монастиря у Грушеві постійно приходили віруючі з навколишніх сіл, де греко-католицьку громаду було вже ліквідовано. Відтак священники та монахи продовжували релігійну діяльність як парахи, катехити. Найдовше протрималися жіночі монастирі, зокрема в Суховолі (до 1952 р.) та Львові (до 1957 р.). Діяльність усіх інших органів радянської влади припинили в 1950 р., коли в результаті масових репресій близько ста монахинь і сорок сестер-службниць були арештовані і депортовані в Сибір та на Далекий Схід. 29 з них загинули в заслання [6, с.94]. Ті, хто залишився на волі, створили невеликі згромадження, здебільшого у приватних міських помешканнях. Вони продовжували працювати як медичні сестри, швачки, прибиральниці й водночас служили як зв'язкові між підпільними священниками та мирянами. “Особливо велика заслуга у підпільному душпастирстві в Галичині, – відзначав А. Сапеляк, – належить священникам – Василіянам, Редemptористам, Студитам” [11, с.188].

Таким чином, до 1950 р. радянська влада ліквідувала всі п'ять греко-католицьких єпархій і дві апостольські адміністрації, ув'язнила всіх владик. З греко-католицьких єпископів залишився на волі (перебував у Ватикані) Іван Бучко, якого 1945 р. Папа іменував екзархом та апостольським візитатором для українців-католиків у Західній Європі. Були ліквідовані або передані РПЦ майже 3000 парафій, 195 монастирів і чернечих осередків. А втім, лише третина священників перейшла на православ'я, 15% врятувалися втечею або еміграцією. половина усунених від служби була репресована або перейшла в церковне підпілля [10, с.200-201]. “Українську церкву загнано в катакомби, – писав о. І.Нагаєвський. – Скриті священники ночами хрестять дітей, вінчають молодих подружжів та udzielюють хорим Найсвятіші Тайни, а померлому кладуть на домовину грудку землі, що над нею в укритті відправляє священник похоронний обряд. Католицька Єрархія, що діє в катакомбах, застосувала всі досвіді і практику первісної Християнської Церкви під час поганських переслідувань” [12, с.68].

За цих умов парафіяни здебільшого зберігали в душі послідовність віри своїх батьків, тому нерідко визнавали лише своїх колишніх парохів і бойкотували православних священників. Внаслідок цього, наприклад, лише в Жовкві на Львівщині протягом 1946-1949 рр. змінилися вісім

священиків [5, спр.70, арк.28]. У Станіславській області в 1949 р. на 605 церков було лише 276 священиків. За наступних 4 роки ситуація не покращилася: в 1953 р. на 614 діючих церков налічувалося лише 240 священиків [8, с.38-50]. Брак священиків РПЦ покривала за рахунок нашвидкоруч влаштованих 3-6-місячних курсів. Їх випускники виявляли дивовижну некомпетентність у релігійних питаннях, до того ж нерідко відзначалися не найкращими моральними якостями.

Поширеним явищем стала відправа православними священиками, на вимоги парафіян, служби за греко-католицьким обрядом. Це була одна з форм спротиву радянській владі і РПЦ. У цьому зв'язку в 1950 р. Московський патріархат розгорнув заходи щодо ліквідації залишків "уніатства" в церковній практиці. Львівський архієпископ Макарій і Дрогобицький єпископ Михаїл розпорядилися звільнити "нарешті церковні служби і самі церкви... від латинських нововведень, що суперечать догмам і духу нашої материнської Церкви" [6, с.95]. Але ще в 1952 р., тобто через шість років після навершення церков на православ'я, у повідомленнях до Києва наголошувалося, що служба у православних церквах Галичини проходить без змін, як за старих часів.

Потрібно відзначити, що збереженню УГКЦ в катакомбах сприяли певні заходи репресованої ієрархії. Зокрема, митрополит Йосиф Сліпий у складних умовах заслання надсилав кліру й вірним пастирські листи, які розповсюджувались у краї. Так, з нагоди Різдва 1947 р. закликав всіх греко-католиків стійко витримати переслідування влади, залишатися вірними батьківській вірі й Церкві, яка завжди віддано служила своєму народові [13, с.470]. Крім моральної підтримки, миряни знаходили у листах митрополита й чимало практичних порад. Зокрема, греко-католикам Жидачева, які залишилися без священика у першій половині 50-х років, він рекомендував збиратися у приватних помешканнях і самим співати Службу Божу, дозволив також тримати Найсвятіші Тайни вдома у свідомих релігійних людей [14, с.476-477]. Разом із митрополитом відбували тоді заслання 50 священиків УГКЦ, які нерідко продовжували душпастирську діяльність у тюрмах, концтаборах, на поселеннях.

Смерть Сталіна у березні 1953 р. породила в широкого загалу надії на легалізацію УГКЦ. Москва в особі Л.Берії навіть розпочала переговори з митрополитом Йосифом Сліпим, про що свідчить його лист тодішньому секретарю ЦК КП України М.Підгорному, надісланий до Києва в січні 1961 р. "Після 8 літ лагерів, – писав митрополит, – впродовж яких приміювано до мене найжорстокіше поведіння, як до каторжника, так що я переніс на собі всі жахливі тортури тюрми і лягерів, починаючи від арешту, брутальної грубої поведінки, до голоду, холоду і ламання кісток.

В.В.Марчук. УГКЦ під проводом Й.Сліпого у 40-80-х рр. XX ст.: національно-духовна опозиція тоталітаризму

За вісім літ мене ограблено дощенту, і то при помочі конвоя, та обвезено через Харків і Москву по Сибірських лагерьх до Свердловська, Вятки, Печори, Інти і інших місцевостей, де я перемучився до 1953 р. Тоді умер Сталін, і я скінчив 8 літ каторги". Далі митрополит повідомляв, що у травні 1953 р. його привезли до Москви, де високі чиновники МВС розпочали переговори. (Як виявилось – за ініціативою і наказом Л.Берії). Митрополиту запропонували допомогти уряду СРСР у налагодженні взаємин із Ватиканом. Владика погодився за умови, що "Греко-Католицька Церква буде дальше признавана Урядом, що я буду реабілітований і признаний не тільки як митрополит, але і як кардинал..." Крім того Й.Сліпого запропонували написати історію Церкви, дозволивши попрацювати з цією метою в Державній бібліотеці ім. В.Леніна. Однак після розстрілу Л.Берії його наступник генерал Круглов вимагав, аби він відрікся від Папи. Коли ж митрополит відмовився, його повернули на заслання до Красноярського краю. Перед від'їздом він вручив представникові МВС генералу Г.Жукову меморіал, у якому заявив, що хоче створити об'єктивну й повну історію Церкви, висловити, "на чому опираємося, і що ми так рішучо обстоюємо, готові завжди навіть на кровні жертви" [15, спр.87, т.10, арк.278; т.5, арк.295]. У неволі митрополит справді написав ґрунтовну "Історію Вселенської церкви на Україні", яка була конфіскована органами МВС, а її автор у 1959 р. був засуджений ще на вісім років заслання.

У період хрущовської "відлиги" до рідного краю повернулися десятки тисяч вигнанців, у тому числі і звільнені греко-католицькі священики. До березня 1957 р. в Галичину прибули 65,5 тис. українців, з них чимало священиків. 6 серпня 1956 р. в листі до голови комітету у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР з Києва повідомлялося, що із репресованих 344 уніатських священиків на захід України повернулися 243. Значна частина з них вже розгорнула релігійну діяльність, відправляла службу, агітувала проти РПЦ і патріарха Олексія. До владних структур надходили численні заяви від віруючих з вимогами реабілітації УГКЦ, реєстрації церковних громад згідно з Конституцією [16, спр.4263, арк.202-205]. Львівський обком партії доповів ЦК КПУ про поживлення діяльності уніатського духовенства. Зокрема, відзначалося, що повернувся із заслання о. М.Хмільовський, колишній генеральний вікарій митрополії. Він активно відновлював діяльність нелегальної УГКЦ, відправляв богослужіння у своєму будинку, встановлював контакти з кліром. Водночас колишній протоігумен чину Василян у Львові В.Градюк, М.Когут та інші збирали навколо себе монахів, а попередній секретар митрополита Андрія Шептицького В.Грицай згуртував священиків і монахів, підтри-

мував постійний зв'язок із митрополитом Й.Сліпим, допомагав йому та іншим засланим матеріально [16, спр.4081, арк.2-5].

Велике значення мало для катакомбної Церкви повернення ієрархів, зокрема єпископа М.Чарнецького до Львова в 1956 р., єпископа І.Лятишевського – до Станіслава, а єпископа О.Хіри – до Мукачева. Незважаючи на постійний нагляд і загрозу репресій, вони перш за все відновлювали церковні структури, зміцнювали Церкву організаційно, дбали про поповнення кліру для роботи у підпіллі. Єпископ М.Чарнецький за два роки діяльності до смерті у квітні 1959 р. висвятив півсотні священників. Ще 280-300 священників він прийняв до УГКЦ з Православної церкви. Вони побажали повернутися до УГКЦ, офіційно залишаючись поки що на службі [4, спр.18, арк.102-103]. Єпископ І.Лятишевський, хоча відповідні радянські органи стежили за ним та брали на облік усіх відвідувачів, згуртував навколо себе священників на Станіславщині, утворив ініціативну групу за відродження УГКЦ, яка подавала численні заяви до влади. Кількість невоз'єднаних парохів у області зросла до 84 [4, спр.18, арк.102-103]. Вони вели широку душпастирську роботу, хоча влада їх переслідувала, проводила обшуки, конфісковувала церковні книги, накладала стягнення. Нерідко громади, які не перейшли у православ'я, самочинно відкривали свої церкви, в яких підпільні священники відправляли Службу Божу (завичай на великі релігійні свята). Поширеним явищем стало спільне слухання релігійних радіопередач із Ватикану, яке було організовано спеціально для греко-католиків України.

Зрозуміло, що процес повернення із заслання греко-католицького духовенства надзвичайно турбував органи влади західних областей України. 6 квітня 1955 р. секретар Львівського обкому партії М.Лазуренко в листі до Москви доповідав, що до краю повернулися 30 колишніх священників УГКЦ і колишній генеральний вікарій митрополії М.Хмільовський, таємно висвячений єпископом, засуджений у 1950 р. за співробітництво з ОУН-УПА і зв'язок з Ватиканом на 10 років ув'язнення. М.Лазуренко скаржився, що майже всі вони ведуть “ворожу радянській владі діяльність”, підтримують зв'язок із митрополитом Й.Сліпим та іншими ієрархами УГКЦ в засланні, надають їм матеріальну допомогу. Він підсумовував, що повернення греко-католицького духовенства “вкрай небажане” і має бути максимально обмеженим [16, спр.4081, арк.2-5].

В іншій доповідній записці до Ради у справах РПЦ при уряді СРСР від 4 січня 1957 р. М.Лазуренко слушно відзначав, що попри арешти і заслання єпископів та 344 священників УГКЦ із 590, які відмовилися прийняти православ'я, воз'єднання церков виявилось формальним, і “уніатські порядки залишилися незмінними”. За його твердженням,

В.В.Марчук. УГКЦ під проводом Й.Сліпого у 40-80-х рр. XX ст.: національно-духовна опозиція тоталітаризму

повернення із заслання 286 священників різко ускладнило релігійну ситуацію на Львівщині. УГКЦ у підпіллі активізувала свою діяльність, деякі громади навіть подавали заяви про реєстрацію уніатських парафій, посилаючись на незаконну ліквідацію унії. Особливу роль у цих процесах відіграли єпископи І.Лятишевський, М.Чарнецький, О.Хіра, М.Хмільовський, які повернулися із заслання і очолили реабілітаційний релігійний рух. Доповідач також зазначав, що митрополит Й.Сліпий, перебуваючи у Красноярському краї, підтримував зв'язок із цими діячами та фактично керував Церквою, а віруючі з нетерпінням очікували на його повернення. М.Лазуренко наголошував, що, незважаючи на лібералізацію суспільного життя, не можна допускати “відновлення у будь-якій формі діяльності греко-католицької церкви”, й підкреслював, що цієї думки дотримуються керівники органів у справах культів Польщі, Чехословаччини й Румунії [18, д.53, л.1-2].

Повернувшись із місць позбавлення волі, греко-католицькі священники активно включилися в діяльність катакомбної Церкви. У звіті до Москви від 10 грудня 1956 р. уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів УРСР Корчовий доповідав: з 267 священників, що повернулися, лише 14 погодилися очолити православні парафії, а решта здійснювали підпільні богослужіння у греко-католицькому обряді, до того ж стали “моральною базою оунівського підпілля” [16, спр.4263, арк.288-300]. Відтак органи радянської влади вживали всіх заходів для боротьби з УГКЦ, залучивши до цього Російську Православну церкву. За участю її ієрархів у Москві відбулося спеціальне засідання Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР, яке 10 квітня 1959 р. ухвалило постанову про посилення роботи для “ліквідації залишків унії в західних областях УРСР”, у якій передбачалася активізація православного священництва супроти підпільної УГКЦ. Священникам пропонувалося викривати Ватикан як ворога православ'я і натхненника “холодної війни”, боротися з підпільною діяльністю уніатів, передавати їх справи до суду, виселити за межі областей, реєструвати лише православні церковні громади, припинити виплати пенсій сім'ям виселених священників [16, спр.42, арк.47].

У грудні 1962 р. на зустрічі з М.Хрущовим посланець президента США Н.Казенс передав прохання Д.Кеннеді і Папи Івана ХХІІІ звільнити митрополита Й.Сліпого. Тож на початку лютого 1963 р. митрополит виїхав до Риму, де взяв участь у ІІ Ватиканському соборі як глава УГКЦ. Дорогою, під час короткого перебування у Москві, він висвятив на єпископа редемптористського ігумена Василя Величковського й призначив його керівником УГКЦ у підпіллі. У Римі митрополит розгорнув активну діяльність. Вже 1963 р. там було засновано Український като-

лицький університет св.Климента Папи, наступного року відкрито монастир для монахів-студитів, згодом посвячено собор Святої Софії – духовний центр українських греко-католиків, налагоджено видання журналу “Богословія”. Митрополит підтримував зв’язок із краєм (здебільшого через Польщу), надсилав пастирські листи, діставав інформацію про діяльність релігійного підпілля. Папа Павло VI іменував Й.Сліпого Верховним архієпископом Української Католицької Церкви і кардиналом.

Призначення В.Величковського на посаду архієпископа виявилось надзвичайно вдалим вибором. Він спричинився до широкої розбудови УГКЦ в катакомбах. За його ініціативою розпочався процес повернення священників, що примусово прийняли православ’я. “Величковський закликає деяких священників до розриву з православ’ям і переходу на бік Ватикану, – стурбовано доповідав у квітні 1964 р. уповноважений комітету у справах РПЦ в Києві В.Сухорін. – За останній час в округах Львова й Івано-Франківська під впливом пропаганди з православ’ям порвали 8 священників” [5, спр.446, арк.144]. В.Величковський заснував три таємні жіночі монастирі у Львові: Службниць, Василянок і св.Вікентія, де дівчата складали чернечі обіти. В таємній резиденції у Львові він зустрічався з генеральним вікарієм у Перемишлі В.Гриником, через якого підтримував регулярний зв’язок із кардиналом Й.Сліпим. На випадок нового арешту (а він вже відбув 10 років заслання), В.Величковський висвятив 1964 р. на єпископа Володимира Стернюка та на єпископів-помічників – І.Чорнія, Н.Дейнеку, П.Козака і Й.Гірняка. У 1967 р. він доповідав кардиналу Й.Сліпому, що в Галичині й Закарпатті діють 150 парохів, понад 100 василіян, 60 студитів, 54 редемптористи. У 14 таємних домівках перебували 240 монахинь-василіянок. З православ’я перейшло близько 50 священників, ще 40 були таємно висвячені [3, с.323].

Однією з найгостріших проблем катакомбної церкви у 1960-х роках було поповнення складу греко-католицького священництва. На цей час вичерпався резерв колишніх семінаристів, ченців, які уникли арештів. Саме із цього середовища єпископ М.Чарнецький висвятив після короткотермінового навчання півсотні священників. Згодом назріла потреба готувати священників із молоді нової генерації, яка виросла в умовах тоталітарної системи, панування атеїстичної ідеології. На підпільні семінарії курси підготовки здебільшого залучалися сини і родичі греко-католицьких священників та миряни-активісти Церкви. Крім того, практикувалося навчання кандидатів у православних семінаріях, а також римо-католицьких – у Ризі й Каунасі.

Підпільне навчання тривало 4-6 і більше років у приватних домівках з кількома, а часом із одним кандидатом. Лекції читали підпільні

В.В.Марчук. УГКЦ під проводом Й.Сліпого у 40-80-х рр. XX ст.: національно-духовна опозиція тоталітаризму

єпископи В.Величковський, С.Дмитерко, Й.Гірняк, П.Василик, священники А.Масюк, Є.Пелех, М.Косило та інші. Зокрема, для підпільних семінаристів у Стрию викладали оо. ЧСВВ Д.Богун, Є.Тимчук, С.Дмитерко, М.Гринь, Ю.Янтух [19, с.135]. Програма включала традиційні предмети, що викладалися в духовних семінаріях: катехизм, мирянську та пастирську теологію, літургію, канонічне право, церковно-слов’янську, грецьку, латинську мови, історію Біблії, історію України тощо. Успішно склавши іспити перед старшими священниками, слухачі допускалися до висвячення, яке здійснювали єпископи В.Величковський, В.Стернюк та інші. З конспіративними цілями практикувалося висвячення кандидатів із Львівщини у станіславських єпископів і навпаки.

Зауважимо, що в умовах підпільної діяльності церковна структура, зокрема система підпорядкування, мала свої особливості. Так звані “старі” священники, висвячені до 1946 р., визнавали верховенство єпископів своєї дієцезії, тобто як і раніше, в легальних умовах. Висвячені в підпіллі підпорядковувалися тим єпископам, які їх висвятили. Священники діяли самостійно, причому майже ніхто не працював у рідних місцях. Час від часу організовувалися таємні наради, зокрема у Львові – в помешканні Олени Кульчицької або на Закарпатті. У них брали участь і ті священники, які формально прийняли православ’я. Діяльність УГКЦ зближувала ієрархію зі священництвом, єпископи працювали безпосередньо серед народу, що позитивно впливало на український соціум, сприяло його консолідації.

Хоча протистояння Греко-Католицької Церкви і радянської влади ніколи не припинялося, все ж таки доба хрущовської “відлиги” та перші роки після його зміщення в 1964 р. принесли певне послаблення антирелігійного тиску. Це дозволило відновити структуру попередньої митрополії. Владика В.Величковський керував Львівською архієпархією до свого арешту в 1969 р. Він мав помічників оо. А.Зофійовського та І.Чорняка, а в 1964 р. висвятив наступником редемпториста о.Володимира Стернюка. Івано-Франківською єпархією правив єпископ Іван Слезюк (помер 1973 р.), який висвятив помічником і наступником о.С.Дмитерка. Мукачівсько-Ужгородською єпархією керував єпископ О.Хіра. За підрахунками о. Б.Боцюрківа, у 1968 р. в Україні діяли кількасот греко-католицьких священників, близько 480 монахинь, які згуртувалися в 14 таємних релігійних будинках. Ядро Церкви становили монаші чини – близько 240 василіян, студитів, редемптористів. Були висвячені 40 священників, 50 повернулися із православ’я, 20 кандидатів проходили навчання. У деяких місцевостях греко-католики самостійно відкривали замкнені храми, запрошували для служби підпільних свяще-

ників. На заході України фактично діяли 88 греко-католицьких церков [6, с.102]. У спеціальній постанові ЦК Компартії навесні 1970 р. наголошувалося: останнім часом у Львівській області активізувалася діяльність уніатів, частина з них порушує радянське законодавство про культу, самочинно захоплює церковні приміщення, створює нелегальні монастирі, а подекуди намагається вести антирадянську, націоналістичну пропаганду [16, спр.139, арк.30]. Наприкінці 1960-х років на Львівщині проживали 144 греко-католицьких священики, понад 200 ченців із ліквідованих уніатських монастирів [20, с.287].

За цих обставин урядові інституції прийняли ряд важливих рішень щодо боротьби як із “нелегальною діяльністю уніатської церкви та сектантів”, так і з релігією взагалі. Наприкінці 1960 р. було заарештовано єпископа В.Величковського, відомих священиків П.Городоцького у Львові і Р.Бахталовського в Коломиї, здійснені обшуки в єпископа В.Стернюка, у помешканнях десятків священиків і ченців. Було знято з реєстрації багато церков. Наступ на релігію і УГКЦ тривав упродовж наступних років, щоправда, у менш брутальних формах. КДБ широко застосовувало провокації, аби дискредитувати греко-католицьку ієрархію, зокрема єпископа В.Стернюка. У закритих храмах влада облаштувала антирелігійні, насамперед антиуніатські музеї, які поряд з іншими чинниками здійснювали ідеологічну обробку населення.

Зустріч М.Підгорного з Папою Павлом VI в 1967 р. та події в сусідній Чехословаччині 1968 р. й відродження там Греко-Католицької Церкви активізували діяльність духовенства і вірних УГКЦ на заході України. Не допомогло й розповсюджене уповноваженим Ради у справах релігії повідомлення, в якому однозначно стверджувалося, що греко-католицькі громади не будуть реєструватися, оскільки УГКЦ ліквідована, а священики й ініціатори самочинного відкриття уніатських церков каратимуться ув'язненням до 10 років. Заяви щодо легалізації УГКЦ продовжували надходити. Органи влади були серйозно занепокоєні виступом українських дисидентів на захист УГКЦ. На початку 70-х років Москва розгорнула широку кампанію боротьби з “українським націоналізмом” та УГКЦ. Вбачаючи у пробудженні національної свідомості пряму загрозу тоталітарному комуністичному режимові, радянська влада вдалася до арештів та інших репресивних акцій з метою залякати народ і зупинити національний рух. Пік репресій припав на 1972-1973 рр. У грудні 1973 р. були заарештовані єпископи С.Дмитерко та І.Слезюк, декілька священиків. Невдовзі підступно вбито підпільних священиків оо. І.Кривого та П.Чучмана.

Гельсінські угоди змусили Кремль послабити наступ, з іншого боку, вони дали поштовх легальному руху за права людини. Прихід на

Апостольський престол Папи Івана Павла II в 1978 р. активізував політику Ватикану на захист УГКЦ. У листі до радянського уряду Святіший Отець, посилаючись на Загальну декларацію прав людини, яку підписав Л.Брежнєв у 1975 р., закликав не чинити перепони віруючим. Особливо гостро сприйняла Москва резолюцію Синоду українських єпископів у Римі від 2 грудня 1980 р. про неканонічність рішень Львівського “собору” 1946 р. Виступаючи на всесоюзній конференції з національних проблем у червні 1982 р., тодішній завідувач відділу пропаганди ЦК КПУ Л.Кравчук наголошував: “Розрахунок робиться на те, щоб воскресити уніатство і використати його в ролі релігійно-націоналістичної опозиції... Під впливом ворожої пропаганди активізувалася діяльність католицького кліру. Колишнє уніатське духовенство постаралося розгорнути психологічну підготовку віруючих до виступу з домаганням відновити діяльність уніатської церкви” [6, с.114]. Через десять років Президент України Л.Кравчук приїде до Святоюрського собору, де поклониться прахові митрополита Й.Сліпого.

Незважаючи на переслідування й арешти, а часом вбивства, як це було в 1980 р., коли загинули греко-католицькі священики А.Гургула, І.Котик і Є.Восикевич, опозиційна діяльність УГКЦ тривала. 1982 р. було утворено “Ініціативну групу для захисту прав віруючих та церкви”. Нею керували пізніше заарештовані й ув'язнені дисиденти Й.Тереля та В.Кобрин, який налагодив видавництво “Хроніки Католицької Церкви в Україні”. Активізувався й рух за легалізацію Церкви.

Протягом 80-х рр. УГКЦ втратила визначних ієрархів. 7 вересня 1984 р. помер у Римі верховний архієпископ Львівський кардинал Йосиф Сліпий. Його наступником став Мирослав Іван Любачівський, кардинал з 1985 р. У засланні в Казахстані помер єпископ Хіра. Дещо раніше – єпископ М.Мураній і Й.Федорик. Натомість у єпархіях були висвячені на єпископів І.Семедій та Ф.Курчаба.

Внаслідок демократизації СРСР з 1985 р. були звільнені всі політв'язні, зокрема греко-католицькі священики. Вони очолили національний рух за права людини. Створений 1987 р. у Львові Комітет захисту Української Католицької Церкви під керівництвом Івана Гея видавав журнал “Християнський голос”, організовував великі віча віруючих, збирав підписи під петиціями за легалізацію УГКЦ. Того ж року група українського католицького духовенства на чолі з єпископом Павлом Василюком оголосила про вихід із підпілля. Відкрито виступили з вимогами щодо відродження УГКЦ владики В.Стернюк, С.Дмитерко, І.Маргітич. Цей рух особливо посилювався у зв'язку з відзначенням на

державному рівні 1000-ліття хрещення Руси-України. УГКЦ фактично вийшла з підпілля, ставши вагомим чинником українського державотворення. Уже в часи незалежності, влітку 1992 р., прах Патріарха Йосифа Сліпого перенесли зі Святої Софії, що у Римі, до крипти Святоюрського собору у Львові. Але ми повинні пам'ятати заповіт Патріарха: як тільки це стане можливим, бути похованим у столиці незалежної України. Фактично він заповів своїй Церкві довгий страдний шлях повернення до своєї коліски – Київської Церкви [21, с.12-13]. Шлях, який не всипаний квітами, екуменічний шлях, на якому треба відкинути чимало своїх галицьких амбіцій, а це, як свідчить недавня історія, найважче.

1. Сергійчук В. Нескорена Церква і Подвижництво греко-католиків України у боротьбі за віру і державу. – Київ, 2001.
2. Гудзяк Б. Образ сили духу: Дослідження живої історії підпільного життя Української Греко-Католицької Церкви. 1946-1989 // Другий міжнародний конгрес українців. Доповіді і повідомлення. Історія. – Ч. II. – Львів, 1994.
3. Gudziak B., Hurkina S., Turij O. Hierarchia i duchowieństwo ukraińskiego kościoła greckokatolickiego w podziemiu // Polska – Ukraina. 1000 lat Niesiedztwa. – Т.4. – Przemyśl, 1998.
4. Державний архів Івано-Франківської області, ф.Р-389, оп.1, спр.4, арк.79.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф.4648, оп.3, спр.8, арк.34.
6. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946-1989) // Календар "Благовіста", 1998. – Гурово Ілвецьке, 1998.
7. Винниченко І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. – Київ, 1994.
8. Андрухів Ігор. Галицька Голгофа. – Івано-Франківськ, 1997.
9. Державний архів Львівської області, ф.П-3, оп.2, спр.387, арк.104-106.
10. Ісіченко І., архієп. Історія Христової церкви в Україні. – Харків, 1999.
11. Сапеляк Андрій. Київська церква на слов'янському сході. – Буенос-Айрес – Львів, 1999.
12. Нагаєвський І., о. Католицька Церква в минулому і сучасному Україні. – Філадельфія, 1950.
13. Мартирологія українських церков. – Т. II: Українська Греко-Католицька Церква. – Торонто – Балтимор, 1987.
14. Історія релігії в Україні: у 10-ти томах. – Т. 4. Католицизм. – Київ, 2001.
15. Сліпий Й., митр. Історія Вселенської Церкви на Україні. – Т. IV, ч.1. – Рим, 1996. – С.1-III; Архів Служби безпеки України, спр 87, т.10, арк.278; т.5, арк.295.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп.24, спр.4263, арк.202-205.
17. Бойко І. Владика Миколай Чарнецький: ісповідник, мученик, чудотворець. – Львів, 1997.
18. Центр хранения современной документации России, ф.5, оп.33, д.53, л.1-3.
19. Стоцький Я. Монастир Отців Василіян Чесного Хреста Господнього в Бучачі 1712-1996. – Львів, 1997.
20. Баран В. Україна 1950-1960-х рр. – Львів, 1996.
21. Дідула П. Щоб не зрадити ідеї патріархату // Патріархат. – 2002. – №3. – С.12-13.

V.V. Marchuk
THE UKRAINIAN GREEC-CATHOLIC CHURCH UNDER A MANAGEMENT
J.SLIPIYJ IN 40-80S: NATIONAL-SPIRITUAL OPPOSITION TO TOTALITARISM
The article describes the role of Ukrainian Greek-Catholic Church and metropolitan
Y.Slipyj in 40-80 years of the XX century in Ukraine.

С.Й. Кобута

РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ ЗА ПЕРЕБУДОВУ

Як громадсько-політичне об'єднання Народний Рух України за перебудову (НРУ) не тільки відіграв важливу роль у процесі демократизації українського суспільства, його організації на боротьбу за незалежність України, але й став своєрідним символом епохи національно-визвольних змагань кінця 80-х – початку 90-х років ХХ століття. Тож зрозуміла увага з боку вітчизняних і зарубіжних дослідників до історії виникнення і становлення Руху, яка, в основному, подається за вже традиційно встановленою схемою, започаткованою першими дослідниками проблеми А.Камінським [29], О.Гаранем [26] і продовженою В.Литвином [32], В.Ковтуном [31], Г.Гончаруком [27]. Загальна парадигма цієї схеми виглядає так: ідея НРУ зародилася в письменницьких колах Київської організації Спілки письменників України, створена ними ініціативна група виробила і відстояла перед ідеологічним відділом ЦК КПУ проект програми НРУ, його публікація дала поштовх створенню місцевих організацій НРУ, цей процес завершився установчим з'їздом та прийняттям програми НРУ, після чого Рух перетворився на масову опозиційну до комуністичної влади в Україні громадсько-політичну силу.

Проте історія організаційного формування НРУ ще не знайшла достатнього і всебічного висвітлення в науковій літературі. Залишився поза увагою науковців і регіональний фактор становлення Руху як масової громадсько-політичної сили в західних областях України, де його ідеї були підтримані широкими масами населення. За винятком Г.Гончарука, дослідники майже не звертали уваги на процес практичного створення місцевих організацій, умови та спонукальні мотиви діяльності рядових членів Руху до його оформлення на установчому з'їзді у вересні 1989 р. Тому запропонований аналіз розвитку рухівської справи у західно-українських областях має на меті окреслити регіональну специфіку загальноукраїнського процесу утворення НРУ.

Залишається дискусійним питання про витоки ідеї утворення НРУ як масової громадсько-політичної організації на зразок народних фронтів © С.Й. Кобута

у республіках Балтії. Традиційна версія віддає пальму першості київській письменницькій інтелігенції (аргументацією служать прізвища авторів проекту програми, опублікованого 16 лютого 1989 р.), від якої ця ідея поширилася на всеукраїнський загаль [27, с.32, 44]. Однак, ще до моменту утворення цієї ініціативної групи (листопад 1988 р.) спроби створення масових громадсько-політичних формувань здійснили неформальні товариства Львова, Києва, Вінниці [26, с.14-17]. Особливо реальним щодо появи такого об'єднання був розвиток подій у західному регіоні України.

Так, у липні 1988 р. новостворена у Львові Українська Гельсинська спілка (УГС) намагалася об'єднати навколо ідеї створення Демократичного фронту сприяння перебудові більшість новітніх громадських організацій міста, висунувши як базову програмну основу власну Декларацію принципів. 21 і 28 липня, незважаючи на протидію львівської офіційної влади і міліції, у місті відбулися несанкціоновані багатолюдні мітинги, де були оприлюднені проект програми майбутнього Демократичного фронту та заява про намір проведення установчого віча, на якому було обрано координаційну раду цього об'єднання [7, арк.124; 11, арк.1-2]. Рішучість львівських неформалів, оперта на розбурхану суспільну свідомість львів'ян, примусила львівську партійну владу застосувати силу. 4 серпня черговий несанкціонований мирний мітинг брутально розігнали спецзагони міліції, застосувавши проти людей гумові кийки та службових собак [15, 5 серп.]. Десятки людей отримали тілесні ушкодження, ініціатори зібрання були заарештовані і притягнуті до адміністративної відповідальності. Характерно, що в ці дні львівський міськком комсомолу, хоч і в значно поміркованій формі, теж готовий був підтримати ідею створення Демократичного фронту. Про реальну можливість утворення у Львові у 1988 р. спільного з неформалами Демократичного руху за участю демократично налаштованих представників львівського міського партії і комсомолу заявляв пізніше і голова львівського міськвиконкому Б.Котик [16, 15 окт.]. Однак жорстка позиція "старших товаришів" із партійних органів та силові дії міліції щодо неформалів призупинили демократичний рух "знизу".

Ще одну спробу об'єднати в спільну структуру новітні товариства регіону намагалася здійснити львівське Товариство Лева під час проведення своєї звітно-виборної конференції в жовтні 1988 р. Для цього було запрошено представників неформальних організацій не тільки з Львівщини, але й із сусідніх областей. Через протидію партійної влади та правоохоронців Львова проведення конференції було зірване, і об'єднати зусилля успіху не мали. Через 9 місяців, у липні 1989 р., у розпал кампанії підтримки львів'янами ідей НРУ, перший секретар міськкому комсомолу О.Шлапак на пленумі львівського міськкому компартії України визнав

помилковим заборону проведення конференції Товариства Лева та інших протидій партійної влади щодо неформалів, заявивши: "Виникнення самодіяльних формувань, їхня політизація, критичне відношення до партійної та державної влади [...] це об'єктивний процес, а не специфіка регіону" [10, арк.136]. Однак у 1988 р. позиція львівської офіційної влади щодо демократичних ініціатив громадян була більш жорсткою. Характеризуючи її дії, В.Чорновіл відзначав, що "кілька місяців тримали місто в стані напіввійськової облоги, силою не допускаючи жодного мітингу чи зборів, на яких могли заговорити про народний фронт", а сама ідея народного руху "була окроплена кров'ю" [22, с.140-141].

Тож зрозуміло, що заявлена київською інтелігенцією в листопаді 1988 р. ідея створення самодіяльного громадського фронту в значній мірі накладалася на підготовлений ґрунт суспільної ініціативи, про що згадував пізніше В.Терен: "Ідея якоїсь об'єднуювальної сили, спільного громадського Руху уже витала в повітрі. Хочу підкреслити, що коли б цю ідею висунули не ми, це зробив би хтось інший. Скажу так: ми були приречені. Просто всі відчували, що треба щось робити, треба комусь ось-ось починати" [31, с.49]. Те, що ідею підхопили столичні письменники, було не тільки потребою, але й вимогою часу. Адже до цього часу українська інтелектуальна еліта досить обережно порушувала злободенні суспільні теми [24], на противагу тим же російським колегам, які уже впродовж двох років за допомогою публіцистики були рупором ідей загальнодемократичних перетворень [25; 28]. Об'єктивна причина необхідності виходу на політичну арену українських письменників була зумовлена тим, що в умовах панування радянської тоталітарної системи над усіма сферами суспільного життя тільки гуманітарна еліта зберігала національні орієнтації, а тому могла очолити (а їй могли довіритися) національні рухи. Отже, суспільні настрої тієї частини української інтелігенції, яка ділом прагнула прислужитися пробудженим національно-політичним прагненням власного народу, були виражені нею в проекті програмних положень Народного Руху України за перебудову.

Версія окремих українських ультра-патріотів про інспірацію ідеї створення Руху партвладою і спецслужбами задля утримання під контролем поважних літераторів для забезпечення себе від неконтрольованої стихії націонал-радикалів [23, с.6; 26, с.30] спростовується самим процесом гострої боротьби партапарату з Рухом з моменту його появи на політичній сцені.

Зважаючи на громадську вагу багатьох літераторів-ініціаторів створення Руху, ідеологи з ЦК КПУ не наважилися в брутальний спосіб задушити ідею, як це раніше робили з неформалами, хоча тиск партійних функціонерів був достатньо потужний [32, с.112-125]. Весь тягар прак-

тичної боротьби за Рух взяли на себе регіони, оскільки від підтримки загалу залежала перспектива постання самої організації.

Опублікований проект програми НРУ за перебудову був дітищем представників інтелектуальної еліти, його стиль, аргументація, характер викладу вказували на головного читача – інтелігенцію, яка могла не тільки зрозуміти, але й донести до масової свідомості громадян зміст та ідеї документу. Ставка цілком виправдана і, як показав розвиток подій, була правильною, оскільки національно зорієнтована частина інтелігенції жваво відгукнулася на пропоновані положення. Традиційні центри української культури і науки – Київ і Львів, стали генераторами рухівської ідеї.

Так, у Львові уже на початку березня свою підтримку положенням проекту програми Руху заявили збори колективів Інституту суспільних наук АН УРСР, Львівського інституту прикладного і декоративного мистецтва, ряду вузів і науково-дослідних інститутів, медичних закладів міста Львова [8, арк.109-111; 9, арк.76-77]. Розпочалося створення первинних осередків та ініціативних груп підтримки НРУ, а невдовзі утворилася міська координаційна рада рухівських осередків. Масову підтримку Рух одержав серед робітників промислових підприємств, зробивши перший прорив у розширенні соціальної бази. При цьому його ідеї підтримала і “робітнича аристократія” – працівники оборонних заводів. Так, флагман “оборонки” Львова – в/о ім. В.Леніна, за словами першого секретаря львівського обкому КПУ Я.Погребняка, “в рухівському плані найгірший (найактивніший – С.К.) завод в нашому місті” [1, арк.88-89] був серед перших промислових підприємств, де виникла первинна рухівська організація. Отримавши значну підтримку серед населення не тільки міста, але й районів області, загальний процес розвитку Руху на Львівщині мав динамічний характер і відбувався за принципом формування структури “знизу – вверх”, що мало особливо важливе значення не тільки для львівської, але й для загальноукраїнської організації.

Активно підтримували становлення молодого організації львівської організації УГС та інші новітні формування. Характеризуючи в березні 1989 р. діяльність львівського товариства “Рідна мова”, Я.Погребняк акцентував увагу на політичному характері його роботи, на тому, що воно “стає складовою частиною цього Руху” [1, арк.88]. Враховуючи реальний вплив у місті і області Гельсинської спілки (яка 12 березня провела у Львові 20-тисячний передвиборчий мітинг), активну підтримку нею ідей НРУ, головний партійний ідеолог України Ю.Сльченко твердив на засіданні політбюро ЦК КПУ 30 березня: “Створення “руху” – це, безперечно, намір, насамперед, націоналістичних елементів розпочати в республіці масштабну антигромадську діяльність, здійснити спробу розгорнути рух за здійснення одвічної мрії українських буржуазних

С.Й.Кобута. Регіональна специфіка формування Народного Руху України за перебудову націоналістів – створити “самостійну Україну”, домогтися виходу Радянської України зі складу СРСР” [1, арк.33]. Тобто, для партійних функціонерів небезпечними були не інтелектуальні дискусії з ініціаторами НРУ про його програмні положення, місце Руху в суспільстві, а саме практика утворення місцевих осередків та поширення національно-демократичних ідей на широкий загаль у західноукраїнських областях. А традиційні звинувачення у буржуазному націоналізмі свідчили про небажання враховувати суспільні настрої не тільки рядових громадян, але й певної частини членів партії, яка позитивно сприймала більшість рухівських гасел. Висновок Ю.Сльченка про те, що Рух як організацію допустити не можна, був запізним, оскільки ідеї його створення уже лягли на підготовлений ґрунт практичної реалізації в західних областях України.

Свою підтримку ідеям створення НРУ заявила 1 березня і конференція Тернопільської обласної письменницької організації. 24 березня, за участю значної частини її членів (одночасно членів Товариства української мови ім. Т.Шевченка) та інших прихильників НРУ, відбулися установчі збори Тернопільської обласної організації НРУ – першої обласної організації Руху в Україні [27, с.34]. Але вона, не маючи низових структур, не могла одразу заявити про себе як впливову силу в області. Такий принцип створення Руху “зверху – вниз” мав більше символічний, ніж практичний характер, тому рухівська першість Тернополя (про що відзначав Г.Гончарук), ще не була свідченням її ефективності.

Становлення Руху проходило у досить жорсткій політичній боротьбі, в ході якої партійно-державні органи влади використовували різноманітні заходи впливу. На відміну від столичних діалогів представників ЦК КПУ з київськими фундаторами Руху, в регіонах партійні комітети чітко виконували надіслані їм ще наприкінці лютого рекомендації щодо протидії НРУ [4, арк.20-27; 5, арк.22-29]. В областях були проведені численні партійні зібрання, на яких усім членам партії доводили до відома думку про неприпустимість участі комуністів в НРУ. Так, 18 березня пленум Львівського міськкому компартії прийняв постанову про заборону участі комуністів у Русі. Ця позиція була підтримана і обласною партійною організацією [10, арк.82]. У квітні, за рішенням Тернопільського обкому КПУ, з рядів КПРС було виключено ініціатора проведення установчих зборів НРУ в Тернополі, голову обласної письменницької організації Г.Петрука-Попика [13, №1]. В засобах масової інформації подавалися численні відгуки “трудова колективів” з негативною оцінкою “непотрібної затії київських письменників”, при цьому стиль, звороти і аргументи матеріалів в газетах різних областей були абсолютно схожими, оскільки черпалися із визначених ідеологічним відділом ЦК КПУ інструктивних рекомендацій.

Стосовно членів неформальних організацій методика дій влади нерідко виходила за обумовлені законом правові норми [21, 12 жовт.]. Наприклад, проти активістів Івано-Франківського товариства “Рух” використовувалася практика адміністративного тиску, шантажу, погроз та “профілактичних розмов” з працівниками КДБ, а то й просто фізичних розправ “невідомими особами” з метою залякати і зірвати процес створення рухівської організації [12, 17 лют.]. При цьому їх ще й звинувачували у спекуляціях на труднощах перебудови та загостренні суспільної ситуації в області [6, арк.112].

Ще одним яскравим прикладом антирухівської кампанії були львівські події, пов’язані з виборами в народні депутати СРСР по в/о №50 І.Драча. Відмова окружних зборів зареєструвати його кандидатуру обернулася вибухом суспільного невдоволення, “мітинговим марафоном”. Його кульмінацією стала знаменита першотравнева демонстрація колони львівських неформалів під національною символікою вулицями міста, яка викликала бурхливе незадоволення В.Щербинського [18, №1; 20, 17 трав.]. Це була реакція громадськості на відверте зневажання партійною владою громадської думки, що зумовлювало радикалізацію суспільних настроїв, спровоковану, в значній мірі, самою ж владою.

На хвилі демократичного піднесення 7 травня у Львові пройшла установча конференція Львівської регіональної організації НРУ, логічно завершивши організаційне становлення Руху в області. На противагу поспішним зборам Тернопільської організації НРУ, вона опиралася на значний потенціал рухівських первинних осередків, структури УГС та інших неформалів, мала широку соціальну базу. Важливим фактором роботи конференції стала участь в ній понад 150 делегатів – представників інтелігенції, серед яких була інтелектуальна і наукова еліта Львова – І.Юхновський, М.Голубець, І.Вакарчук, О.Влох, Р.Братунь, Р.Іваничук, О.Романів та інші. Більшість з них, члени КПРС, всупереч тиску з боку обкому партії, відкрито заявляли про доцільність своєї участі в НРУ [10, арк.108]. Тому до складу керівних органів – президії і ради обласної організації НРУ поряд з представниками УГС, радикально налаштованими рухівцями ввійшли і демократично налаштовані члени КПРС. Таким чином ними було продемонстровано здатність до розумного і конструктивного компромісу, результатом якого стала прийнята конференцією Декларація. В ній заявлялося про загальну підтримку положень опублікованого проекту програми НРУ, однак було відсутнє положення про керівну роль КПРС, а головною метою Руху визначалося завдання здобуття Україною державного суверенітету [14, №1]. За своїм змістом цей документ був радикальнішим за пропонувані проект програми НРУ, за духом перекликався з положеннями Декларації принципів УГС.

С.Й.Кобута. Регіональна специфіка формування Народного Руху України за перебудову

А його схвалення представниками різних організацій – від членів УГС до членів КПРС, вказувало на перспективу формування НРУ і всього національного руху на широких засадах націонал-демократизму.

На Прикарпатті ініціатива формування Руху виходила від молодих активістів товариства “Рух”, які ще до публікації проекту встановили зв’язки з київськими фундаторами НРУ Д.Павличком та І.Драчем. 18 лютого товариство прийняло рішення про створення ініціативних груп підтримки Руху та проведення популяризації його положень, а після виборів (березень 1989 р.) приступило до створення первинних осередків НРУ за місцем роботи своїх активістів. Таким чином воно стимулювало процес створення низових ланок Руху на промислових підприємствах Івано-Франківська, в інших населених пунктах області, залишаючись організаційним центром НРУ в області [30, с.79-80]. Не випадково вже в квітні місцеві партійні комітети вказували на значну політизацію діяльності товариства “Рух” [6, арк.112]. Активну діяльність на підтримку НРУ здійснювала обласна організація УГС, яка на травень 1989 р. нараховувала 200 членів і мала свої осередки в багатьох містах і районах області. За твердженням її голови П.Марусика, тільки в трудовому колективі Бурштинської ДРЕС на початку червня 1989 р. близько 500 працівників стали членами Руху [33, с.35-36]. Тож твердження першого секретаря Івано-Франківського обкому партії І.Посторонка про “відсутність на Прикарпатті широкої підтримки ідеям НРУ” [19, 20 трав.] були партапаратним блефом, бажанням видати бажане за дійсне.

Львівські події весни-літа 1989 р. значно активізували неформалів Прикарпаття. Наслідком поглиблення демократичних процесів стали проведення в Івано-Франківську 12 серпня установчої конференції обласної організації НРУ та підтримка населенням області національно-демократичних ідей. Як приклад, 13 серпня в м. Бурштин за участю понад 2 тис. осіб (делегатії підтримки прибули і з сусідніх районів) відбулися установчі збори місцевої організації НРУ. Це дало поштовх процесу оформлення територіальних і районних організацій Руху на Прикарпатті, який набрав особливого розмаху восени 1989 р. [30, с.80-81].

Організаційне становлення Львівської регіональної організації НРУ сприяло поширенню національно-демократичних ідей не тільки в галицьких областях, але й на Буковині, Волині і Закарпатті. Про вплив львівських рухівців на новітні організації цих областей, їхню підтримку новоутвореним осередкам НРУ неодноразово повідомляли в ЦК КПУ обласні партійні комітети. Зокрема у Луцьку за підтримки львів’ян були створені місцеве відділення Товариства Лева, осередки НРУ і УГС. 22 серпня велика група львівських студентів, яка прибула на проходження військових учбових зборів, пройшла під жовто-блакитними знаменами

вулицями Володимир-Волинського, викликавши переполох у місцевої влади [2, арк.7-9]. Ужгородська міська та Хустська районна організації НРУ у Закарпатській області до проведення установчої конференції обласної організації НРУ перебували у складі Львівської регіональної організації [2, арк.31]. Тож зрозуміло, що більшість новоутворених обласних організацій НРУ (23 липня – Рівненська, 19 серпня – Волинська, 26 серпня – Чернівецька) в своїй практичній роботі орієнтувалися саме на львів'ян. Отже, до моменту проведення установчого з'їзду НРУ у вересні 1989 р., увесь західноукраїнський регіон мав уже сформовану організаційну структуру обласних організацій НРУ. Їхні керівники виробили спільну позицію щодо перспектив діяльності всеукраїнського Руху та наступних шляхів його розвитку.

Важливу роль в утвердженні національно-демократичних ідей, піднесенні політичної активності, формуванні самостійного світогляду мешканців регіону відіграли масові політичні зібрання, більшість з яких, зважаючи на протидію місцевої влади, були несанкціонованими і вважалися незаконними. Це виробляло у їхніх учасників опозиційну до владних структур психологію, і якщо перші мітинги збирали по кілька сотень сміливців, то восени 1989 р., в розпал періоду “мітингової демократії”, кількість учасників мітингів становила десятки тисяч осіб. За офіційними даними МВС України, за десять місяців 1989 р. в республіці відбулося 445 несанкціонованих масових зібрань. Дві третини з них припадали на галицькі області: 201 мітинг – на Львівщині, 44 – на Тернопільщині, 34 на Прикарпатті [32, арк.143]. Організаторами мітингів були новітні формування – УГС, НРУ, “Меморіал”, а основною тематикою виступів – актуальні проблеми суспільно-політичного життя: демократизація і гласність в Україні, проведення політичних і соціально-економічних реформ, підтримка вимог офіційного визнання НРУ, прийняття закону про державний статус української мови і використання національної символіки, відновлення УГКЦ і УАПЦ. Важливо відзначити відсутність на більшості зібрань упередженості до представників інших національностей, хоча владні структури намагалися розіграти карту міжнародної неприязні. Але саме на неформальних мітингах поряд з синьо-жовтими прапорами часто майорили національні символи інших народів, в тому числі і російський триколірний прапор [17, 28 лип.].

Наступальна суспільна енергія мешканців західноукраїнського регіону передавалася на всеукраїнський політичний загал. Показовим прикладом цього була атмосфера Установчого з'їзду НРУ, що відбувся в Києві 8-10-го вересня 1989 р. В ході його роботи між представниками східних і західних областей чітко окреслилася дилема у питанні до визначення головної мети Руху – боротьба за національний суверенітет

С.Й.Кобута. Регіональна специфіка формування Народного Руху України за перебування республіки в рамках СРСР чи здобуття повної незалежності України. За даними мандатної комісії із 1158 делегатів, які представляли 1247 осередків і 280 тис. членів НРУ, на з'їзд прибуло 1109 делегатів з усіх областей України. Близько половини їхньої загальної кількості представляли посланці рухівських організацій західних областей (наприклад, львівська делегація в 160 осіб за чисельністю складу дорівнювала 8 делегаціям із східних та південних областей) [27, с.70]. Тому вплив галичан на роботу з'їзду, за відгуками присутніх журналістів, був досить значний [16, 15, 24 сент.; 20, 9, 10, 14 вер.]. І хоч в центральних друкованих виданнях їх звично називали екстремістами, за ступенем національної і політичної свідомості, радикальністю поглядів на майбутнє України, за відношенням до компартії західні українці виразно відрізнялися від інших делегатів.

Причиною цього був не природній антикомунізм, як спрощено пояснювалося це окремими дослідниками, а результат тих суспільних процесів, що вивели на поверхню життя приховані раніше національні і самостійницькі прагнення народу бути самому собі господарем. По-перше, за рухівцями західних областей був піврічний досвід жорсткої політичної та організаційної боротьби, сотні низових осередків і десятки тисяч активних членів. По-друге, більшість з них у своїх діях була зорієнтована на програмові засади Декларації найвпливовішої Львівської регіональної організації НРУ. По-третє, дуже важливим був фактор виробленої в протистоянні з партійно-державною владою психологічної впевненості галичан в кінцевій перемозі націонал-демократичних ідей в Україні. Саме такий оптимізм вони намагалися передати присутнім в залі.

Опозиційний до існуючого партійного режиму В.Щербицького запал був перенесений і в програмні документи НРУ. За духом прийнята на з'їзді програма Руху, особливо вступна частина (Преамбула), нагадувала програмові принципи УГС. Не випадково дослідник Г.Гончарук відзначав, що ухвалені з'їздом рішення були набагато радикальнішими від позицій столичних лідерів Руху [27, с.71]. За своїм характером виступи київських провідників Руху та представників регіональних організацій НРУ західних областей теж помітно відрізнялися. На відміну від пафосно-патетичних, декларативних заяв І.Драча, В.Яворівського, П.Мовчана, представники Львівщини, зокрема В.Чорновіл, М.Горинь, у своїх доповідях окреслювали першочергові практичні кроки для політичного поступу Руху, критично оцінюючи ейфорію щодо самого факту постанови організації. Чорновіл прямо вказував, що з утворенням Руху Україна запізнилася на рік, і йому протистоїть перегрупований і добре підготовлений ідеологічно партійний апарат з перебудовним популізмом [22, с.140].

Заявляючи про єдність рядів, лідери Руху (поміrkовані і радикали) намагалися приховати від широкого рухівського загалу лінію розмежу-

вання між ними, яка уже тоді мала досить виразні риси. Кожний з дослідників історії Руху визначав цю лінію за власним критерієм: А. Камінський – за відношенням до питання самостійності України [29, с.257], О. Гарань – за ступенем радикальності поглядів [26, с.59], В. Литвин – за психологічно-моральним складом характеру [32, с.155]. Погоджуючись, в основному, з цими оцінками, слід, на нашу думку, наголосити на ідейному аспекті розмежування: між націонал-демократами, які прагнули збудувати нову (самостійну) Україну, і націонал-комуністами, які намагалися розширити національно-державні права, не руйнуючи радянських основ. Кожна із сторін мала власне бачення суспільної ситуації в республіці. Якщо представники заходу республіки демонстрували значне політичне піднесення своїх мешканців у напрямі національного суверенітету, то делегати зі сходу, залишаючись на позиціях захисту перш за все соціальних прав (шахтарські страйки літа 1989 р.), мало цікавилися ідеями національного відродження. Компромісна позиція київських провідників Руху позбавляла його єдиної, чітко визначеної політичної лінії, що пізніше зумовило перетворення НРУ в конгломерат політичних партій та політизованих формувань.

Та все ж утворення НРУ за перебудову як загальноукраїнської громадсько-політичної організації дало змогу демократичним силам України об'єднати свої зусилля у боротьбі з владною монополією компартії. Водночас прийнята у вересні 1989 р. програма НРУ уже не відповідала політичним настроям значної частини населення західно-українського регіону. В процесі гострої боротьби з всевладдям партапарату крайові організації НРУ займали значно радикальніші позиції стосовно програмного положення Руху про державний суверенітет в рамках існуючого СРСР і готові були підтримати заявлену керівництвом УГС мету – здобуття повної незалежності України. Такий ступінь радикальності став результатом гострого протистояння між національно-демократичними і комуністично-номенклатурними силами в західному регіоні України впродовж 1988-1989 рр. і дозволив представникам крайових організацій НРУ очолити боротьбу з партапаратом та впевнено перемогти його на виборах 1990 р. у галицьких областях.

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України ф.1, оп.11, спр.2036.
2. Там само, спр.2051.
3. Там само, оп.32, спр.2616.
4. Там само, спр.2658.
5. Державний архів Івано-Франківської області, ф.1П, оп.1, спр.5473.
6. Там само, ф.2П, оп.1, спр.1253.
7. Державний архів Львівської області, ф.П3, оп.62, спр.349.
8. Там само, спр.387.
9. Там само, спр.975.

10. Там само, ф.П4, оп.49, спр.1.
11. Там само, спр.99.
12. Агро (Івано-Франківськ). – 1990.
13. Вільне слово (Київ). – 1989.
14. Віче (Львів). – 1989.
15. Інформатор (Львів). – 1988.
16. Комсомольская правда (Москва). – 1989.
17. Комсомольський прапор (Івано-Франківськ). – 1989.
18. Поступ (Львів). – 1989.
19. Прикарпатська правда (Івано-Франківськ). – 1989.
20. Радянська Україна (Київ). – 1989.
21. Ратуша (Львів). – 1991.
22. Установчий з'їзд Народного Руху України. Виступи і документи // Сучасність. – 1989. – №12.
23. Барладяну В. НРУ як геополітичне явище / Народний Рух України: місце в історії та політиці. Матеріали третьої всеукраїнської конференції. – Одеса, 1999. – С.6.
24. Випробування істиною: 36 публіцистики / Ю.Щербань, О.Гончар, Б.Олійник та ін. – К.: Радянський письменник, 1989.
25. В своем отечестве пророки? Публицистика перестройки: лучшие авторы 1988 года. – М.: Книжная палата, 1989.
26. Гарань О. Убити дракона (З історії Руху та нових партій України). – К.: Либідь, 1993.
27. Гончарук Г. Народний Рух України. Історія. – Одеса: Астропринт, 1997.
28. Если по совести: Сб. ст. (Сост. В. Кунниковой). – М.: Художественная литература, 1988.
29. Камінський А. На перехідному етапі. "Демократизація", "гласність", "перебудова" на Україні. – Мюнхен, 1990.
30. Кобута С. Розвиток політичної боротьби на Прикарпатті в 1989-1990 роках // Галичина. – 1999. – №3. – С.76-94.
31. Ковтун В. Історія Народного Руху України. – К., 1995.
32. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994.
33. Марусик П. А ми тую червону калину підійемо... Івано-Франківськ, 1999.

S.J. Kobuta

REGIONAL SPECIFIC FEATURES OF FORMATION OF NATIONAL MOVEMENT OF UKRAINE FOR REFORMATION

In the article the process of formation of Narodny Rukh structures in western regions is viewed. The pre-conditions of appearance of a mass political unit are found out. The attention is paid to radical actions of new civil organizations, activity of population of region, also to support the ideas of national state revival of Ukraine.

**ПОЛЬСЬКА КУЛЬТУРА МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ:
ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ**

Єдність нації визначається багатьма соціально-економічними, політичними і культурними чинниками. Процес формування польської нації був насильно перерваний розділами польських земель між Австрією, Пруссією і Росією. На тривалий час польський народ позбавлявся такої важливої рушійної сили національного розвитку, якою є власна державність. Стиснуті пресом іноземного панування життєві сили нації були настільки великі, що у міжвоєнне двадцятиліття процес національної консолідації розвивався швидкими темпами і до 1939 р. був практично завершений. 1920-1930-і рр. стали новим етапом розвитку польської духовної культури, її другим національним відродженням. Польська Річ Посполита зробила значний внесок у розвиток європейської науки, її вчені, письменники, діячі культури у складних умовах внутрішнього і міжнародного життя міжвоєнної доби сприяли дальшому поступу світової цивілізації. У цьому зв'язку наукову цінність, пізнавальне і практичне значення має дослідження відродження й розвитку польської національної культури, науки та освіти у відновленій Польщі, їх впливу на соціально-економічні та політичні перетворення у 1918-1939 рр. Національне відродження в сучасних умовах повинно спиратися на одвічний історичний досвід польського народу, без якого немислими духовність, здоров'я, майбутнє конкретної людини і польської нації в цілому. Тому науковий аналіз культурного розвитку Польщі є важливим, актуальним завданням історичної науки. Порівняльне вивчення позитивного (і негативного) досвіду Польської держави в галузі культури і науки має й практичне значення для відроджених держав Східно-Центральної Європи, зокрема і для сучасної незалежної України. Проте зазначена проблематика ще й досі не знайшла належного висвітлення в українській історіографії. У цій статті на основі зарубіжних і вітчизняних джерел проаналізовано основні напрями розвитку польської культури у 1918-1939 рр., показано її вплив на процеси національно-державного відродження у міжвоєнний період.

Після закінчення Першої світової війни перед польським народом постали складні завдання створення духовних основ суспільства у нових історичних умовах. Турбота про розвиток освіти, науки і культури була піднята до рівня державної політики. Цього зокрема вимагали завдання, які вирішував польський уряд: демократизація суспільного життя, відбу-

дова національної економіки, розв'язання важливих зовнішньополітичних питань і консолідація суспільства й народу. Вже на етапі відродження польської державності, радикальної перебудови виробничих відносин в аграрній галузі й відбудови і дальшого розвитку промисловості та торгівлі були поставлені завдання ліквідації неграмотності, створення демократичної системи освіти, відновлення руйнувань й усунення втрат у матеріальній базі культури, зазнаних протягом майже 123-річного перебування під чужоземним гнітом і у роки Першої світової війни. Незважаючи на зусилля держави, спрямовані на розв'язання поставлених завдань, процес культурних перетворень розвивався складно, суперечливо і нерівномірно протягом окремих періодів післявоєнного часу.

Значний вплив на розвиток культури польського народу в міжвоєнний період продовжував справляти факт його тривалого національного пригнічення і відсутність Польської незалежної держави.

Разом з тим гніт інонаціональної влади, яка, до того ж, розуміла роль культури у посиленні національно-визвольної боротьби польського народу, заважав розвитку цієї культури. Це проявлялося, насамперед, у сфері освіти. На західних польських землях Пруссія послідовно намагалася перетворити школу на засіб германізації поляків. Викладання німецькою мовою було введено у школах і вищих навчальних закладах. Польської вищої школи взагалі не існувало. На польських землях під владою Російської імперії також тривав наступ на національну школу. У Галичині існувала офіційна система національної освіти польського народу. В результаті такої внутрішньої політики у сфері освіти Польща у довоєнній Європі за числом неграмотних і малограмотних займала одне з перших місць. За офіційними даними, у Польщі неграмотні становили у 1921 р. 33 % населення; в 1931 р. все ще 23 % населення країни віком більше 10 років залишалося неграмотним, а фактично число неграмотних було набагато більшим. У школах довоєнної Польщі навчалося тільки 75% дітей [1, с.458]. В особливо важкому стані перебували українські, білоруські, литовські, єврейські національні меншини, які не мали можливостей навчатися рідною мовою, розвивати свою національну культуру. Низка труднощів у галузі культурного будівництва у відроджуваній Польщі була зумовлена політичними, економічними та іншими умовами післявоєнного часу.

У сфері освіти і в цілому у розвитку культури в період між двома світовими війнами Польща досягла позитивних результатів. Польська культура того часу зуміла відродити, зберегти і зміцнити свою внутрішню національну єдність. Вона розвивалась відповідно до потреб польського суспільства в нових історичних умовах. У міру висунення на перший план

завдань відбудови і розвитку національної економіки, культурна політика Польської держави набула нових рис, народжених, зокрема, перетворенням освіти і науки на один із найважливіших чинників суспільного виробництва. Виникла необхідність внесення капітальних вкладів у культуру і науку, перебудови освіти відповідно до нових потреб країни. Уже 7 листопада 1918 р. Тимчасовий народний уряд Польської республіки у числі інших суспільних реформ поставив завдання домогтися “введення загальної і безкоштовної світської шкільної освіти” [2, с.130].

Серйозні труднощі в організації шкільної системи випливали ще й з того, що до моменту створення у 1918 р. незалежної Польщі у кожній із її трьох частин існувала своя шкільна система. Вона зберігалась упродовж ряду наступних років. Прогресивні кола Польської республіки боролися за реформування національної школи і створення єдиної, загальної світської школи. У квітні 1919 р. у Варшаві відбувся загальнопольський з'їзд делегатів усіх учительських і педагогічних організацій, котрий отримав назву Учительського сейму. Становище ускладнювалося тим, що з питань реформування освіти не було єдиної позиції, як простежувалось у роботі з'їзду. На ньому яскраво проявилися дві лінії щодо народної освіти: одну з них, спрямовану на створення широкої розгалуженої системи світських шкіл і загальну освіту дітей, представляли видатні громадські діячі й педагоги Стефанія Семпіловська, Станіслав Калиновський, Владислав Спласовський та ін.; друга, яку підтримували правлячі кола, відображала прагнення підпорядкувати викладання клерикальному впливові, обмежити розвиток освіти у країні. Клерикальні кола домагалися повної підпорядкованості школи костьолу. Перемогли представники другої лінії, що знайшло свій вияв у Конституції 1921 р., 120-а стаття якої передбачала, що у кожному навчальному закладі, розрахованому на навчання і виховання молоді до 18 років, обов'язкове викладання релігії [2, с.517]. Клерикалізація польської школи у післявоєнній Польщі супроводжувалася колонізацією шкіл у Західній Україні, у Західній Білорусі й на Віленщині, що знайшло відображення 1924 р. в законі про школи, який створив два їх типи, непов'язані між собою. З одного боку, зберігалися гімназії, які давали освіту, достатню для вступу у вищі навчальні заклади, а з іншого, – однокласні школи. Гімназії були розраховані на дітей переважно із заможних верств населення. Однокласні школи закінчували не менше 20% дітей, здебільшого із малозабезпечених сімей [3, с.298].

Після державного перевороту 1926 р. посилювався наступ у всіх сферах культури та освіти, розпочалась масова ліквідація українських і білоруських шкіл. У період економічних спадів і кризових явищ зменши-

лися державні асигнування на потреби освіти й науки, що не могло не позначитися негативно на розвитку культури. Державна адміністрація стимулювала в таких випадках розвиток лише тих сфер культурного життя, відставання яких залишалось особливо разючим, і тому вони потребували певідкладної допомоги з боку держави. Багато відомих педагогів і вчених були змушені емігрувати.

Найрельєфніше політика “санаційного” уряду в справі народної освіти проявилась у шкільній реформі 1932 р., згідно з якою створювали два типи середніх навчальних закладів – семирічну загальноосвітню школу і чотирирічну гімназію, в яку можна було вступити після закінчення шести класів загальноосвітньої школи. Семирічні загальноосвітні школи були розраховані на сільську місцевість і невеличкі міста, але для дітей із малозабезпечених сімей навчання найчастіше зводилося до двох класів. Гімназії були зосереджені тільки у великих містах, що ускладнювало даліше навчання навіть за умови закінчення загальноосвітньої школи. За статистикою 1930-х років, у старших класах загальноосвітньої школи діти із сімей робітників і селян становили тільки 13%, а у вищих навчальних закладах – лише 8,8% [4, с.137]. Не менше 1,2 млн. дітей шкільного віку взагалі залишилися поза стінами школи. Реформа 1932 р. викликала рішучу протидію з боку демократичної польської громадськості, яка домагалася загальнодоступної семилітньої школи з навчанням рідною мовою, вдосконалення навчальних програм, будівництва нових шкільних приміщень і поліпшення матеріального забезпечення учителів. У 1932 р. ліві кола працівників освіти на чолі із Станіславом Калиновським, Іреною Комовською, Стефанією Семпіловською, а також Адамом Прухніком та іншими громадськими діячами створили Товариство демократичної освіти “Нові шляхи”. Метою Товариства стала боротьба за демократизацію як шкільно-просвітницької справи, так і всього суспільного ладу Другої Речі Посполитої.

З 1935 р. Товариство демократичної освіти почало видавати свій журнал “Місячник научителськї”. У результаті діяльності товариства “Нові шляхи” та інших радикальних елементів учительства, на Надзвичайному з'їзді делегатів Союзу польських учителів 4 березня 1937 р. було обрано Головне управління, ядром якого стали поєднані в одному фронті ліві сили польського учительства. Польський уряд вступив у конфронтацію із Союзом польських учителів. Виборне Головне управління не було визнане, замість нього призначили урядового комісара. Педагоги відповіли страйком, значну роль в організації якого відіграла молода вчителька і письменниця Ванда Василевська. Страйк набув значного розмаху і змусив уряд піти на деякі поступки.

Проте, незважаючи на всі труднощі післявоєнного часу і суспільні суперечності 1918-1939 рр., учительство Польської республіки зуміло досягти позитивних змін у сфері освіти. Одним із вагомих здобутків Другої Речі Посполитої стала побудова польської системи освіти. За неповних 20 років міжвоєнної доби утричі скоротилося число неграмотних, при цьому зменшилися відмінності між окремими регіонами країни, оскільки на відсталіх східних окраїнах цей процес розвивався значно швидше. Розширилася мережа навчальних і культурно-освітніх закладів. Відповідно до шкільної реформи 1932 р. створювалася струнка система освіти: 7-річна загальноосвітня школа і 4-річна гімназія, закінчення якої давало право на вступ до вищого навчального закладу. І хоча в сільській місцевості і невеликих містах освіта нерідко обмежувалася двома-трьома класами, проте кількість неписьменних у країні зменшилася з 33% у 1921 р. до 15% у 1939 р. В 1930-і рр. шкільною освітою було охоплено 90% дітей [6, с.110]. Правда, значно гіршими були справи у східних окраїнах, де не вистачало шкіл і вчителів, а наявні використовувалися з метою колонізації українців, білорусів і литовців.

Особливо швидко розвивалася вища школа: в 1924 р. у 17 вищих учбових закладах навчалася 39 тис. студентів, а в 1938 р. вже 50 тис. студентів відвідували вузи [6, с.110]. І хоча інтелігенція була нечисленною, кількість якої в 1938 р. становила 70-80 тис. чол., число її та роль зростали. За 20 років збільшилася питома вага людей з вищою освітою, а лави інтелігенції, яка культивувала значною мірою шляхетські традиції, поповнилися вихідцями із селян і менш заможних верств міського населення. Поряд з діючими вищими навчальними закладами за роки незалежного існування відчинили двері університети, в тому числі Університет імені Стефана Баторія у Вільно, який продовжував традиції Віленської академії, та в Познані. У 1918 р. завдяки приватним пожертвуванням відкрився Люблінський Католицький університет (КУЛ). У 1938 р. в країні діяли 32 вузи [5, с.261]. Підвищився також рівень польської науки, чому сприяли асигнування держави, яка фінансувала роботу наукових інститутів і товариств. У 1928 р. був заснований спеціальний Фонд наукової культури для допомоги вченим, багато з яких здобули своїми працями світове визнання. Велике значення для популяризації наукових досліджень і поширення культурних цінностей мала відкрита з ініціативи держави у 1928 р. Національна бібліотека у Варшаві, у фондах якої збереглися численні пам'ятки писемності. У багатьох польських містах теж працювали бібліотеки. Важливу роль у поширенні культурних надбань учених відіграла видавнича діяльність. Виходили у світ наукові праці, серії книг, наприклад, монументальний Польський біографічний словник, твори зарубіжної і польської, художньої літератури, забороненої у період поділів.

У міжвоєнний період польського національного становлення відбулося деяке пожвавлення наукової діяльності, особливо таких галузей, як фізика і математика, а також у ряді інших галузей природознавства, перш за все хімії. Виникло кілька нових наукових центрів, розширилися наукові напрямки, поглибилася спеціалізація досліджень. Проте цей прогрес стримували низький рівень продуктивних сил країни, скорочення державних асигнувань на науку.

До початку відновлення самостійної Польської держави основні центри фізичних досліджень діяли у Кракові та Львові. Крім того, у зв'язку з потребою у вищій освіті були відкриті відділення в новому Познанському університеті (1919 р.), у створеній у Кракові Гірничій Академії, розширився центр фізичних досліджень у Варшаві. Центр експериментальної фізики у Варшаві, який здобув міжнародне визнання і славу, був зв'язаний з іменем Стефана Пеньковського. Розробкою проблем теоретичної фізики керував Чеслав Бялобжеський. При Варшавській політехніці професор Мечислав Вольфке вивчав фізику низьких температур. В Ягеллонському університеті проводив дослідження з діелектрики Константин Закшевський, вивчав термодинаміку та оптику Владислав Натансон. У 1920 р. виникло Польське фізичне товариство (PTF), друкованим органом якого були "Звіти і праці PTF" (з 1932 р. перейменованій на "Acta physica Polonia"). У міжвоєнний період у Варшаві відбулися два міжнародних фізичних з'їзди: в 1936 р. Конгрес фотолюмінесценції, а в 1938 р. Конгрес, присвячений новим фізичним теоріям.

Динамічного розвитку в міжвоєнні роки набула хімічна наука. У 1918-1939 рр. центрами розвитку теоретичної хімії у Польщі стали, насамперед, університетські міста Краків і Варшава. Прикладна хімія розвивалася у Варшавській політехніці, а також Гірничій академії в Кракові. Важливим центром прикладної хімії став науково-дослідний інститут у Варшаві, створений в 1928 р. Діяли дослідні лабораторії хімічної промисловості в Хожуві, Мостицах, Згеже та інших містах. Особливо слід відзначити Ягеллонський університет, на хімічному факультеті якого проводили дослідження в галузі неорганічної хімії, вивчали проблеми електрохімії і дії сплавів за низьких температур. Розвідки в галузі кінетики розчинення і хлорування насичених вуглеводів здійснював професор Львівського університету Станіслав Толлочко (1868-1935).

Визначним центром хімічної науки був також Львівський політехнічний інститут. Вагомим результатів досягнув професор Ігнацій Мосьціцький – в отриманні азотної кислоти і ціанію. В галузі технології нафти і природного газу, красильних речовин, пластмас працювали професор Вацлав Леснянський (1866-1956), професор Станіслав Пиляг (1881-1941).

Видатні польські вчені-хіміки працювали й за кордоном. Серед них варто, насамперед, відзначити визначного фізика-хіміка Марію Кюрі-Склодовську (1867-1934), роботи якої продовжила її донька Ірен Жоліо-Кюрі. Значний внесок у науку вніс Казимеж Фаянс, відомий фізик-хімік, професор університетів у Мюнхені і в Анн-Арбар (США).

Стан польської економіки не сприяв розвитку технічних наук, однак і в цій сфері було досягнуто значних успіхів. Центром технічних знань став створений у Варшаві в 1915 р. Політехнічний інститут. У Кракові після заснування Гірничої академії (1919) утворився центр гірничої і металургійної науки. В країні виникли технічні товариства, з ініціативи яких у 1937 р. у Львові був проведений Конгрес інженерів. Певний поштовх у розвитку технічних наук дала державна промисловість, що займалась озброєннями. Були створені Технічний інститут авіації, Державний інститут телекомунікацій та інші.

З досягнень польської технічної думки варто відзначити вклад професора Варшавської політехніки М.Губера у прикладну механіку, особливо в науку про опір матеріалів. Професор цього ж інституту В.Вежбіцький дослідив проблеми безпеки у будівництві. Ч.Вітошинський організував на базі Варшавської політехніки Аеродинамічний інститут і проводив наукові дослідження, що дало змогу конструювати спортивні літаки світового рівня. Не завжди наукова діяльність учених Польщі знаходила практичне застосування у промисловості й транспорті, однак вона мала велике значення для виховання наукових кадрів, які згодом відіграли чималу роль у відбудові та розвитку технічних наук після Другої світової війни.

Значними успіхами в 20-30-х роках ХХ ст. ознаменувався розвиток математики в Польщі. Математика у міжвоєнні двадцятиріччя була тісно науковою галуззю, в якій польські дослідники досягли найбільших успіхів у світовій науці. В цей період найкраще розвивалися нові галузі математики, що утворилися вже у поточному сторіччі, – теорія функцій дійсного перемінного, загальна типологія, функціональний аналіз. Велика наукова школа, яка сформувалася на чолі з Вацлавом Серпінським, працювала в галузі теорії функцій (розділ аналізу, що вивчає основи останнього). Відомими представниками польської школи теорії функцій також були: С.Мазуркевич, А.Зигмунд – автор монографії з теорії тригонометричних рядів, С.Сакс – автор відомої монографії з теорії інтегралів. На початку 1920-х рр. у Варшаві почали розвиватися дослідження в галузі топології та з інших геометричних дисциплін. Засновниками польської топологічної школи були З.Янішевський і В.Куратовський. Серед інших представників цієї школи відомі К.Борсук та Б.Кнастер.

З ініціативи З.Янішевського, за підтримки В.Серпінського і С.Мазуркевича з 1920 р. у Варшаві почали видавати журнал міжнародного значення “Fundamenta Mathematica”, що сприяло об’єднанню польських математиків. Сильна математична школа утворилась у Львові, Х.Шгейнгауз розробив проблеми ортогональних функцій. У Львівському університеті плідно працював відомий математик С.Банах, один із першодослідників сучасного функціонального аналізу. Навколо нього в 1930-ті роки склалася наукова школа у галузі функціонального аналізу та його застосування. Польські математики видали у Варшаві серію узагальнюючих праць під загальною назвою “Монографіє математичне”.

Успіхи математичної науки у Польщі сприяли розвитку ряду суміжних галузей насамперед, логіки. При нововідкритих університетах організували філософські товариства і стали видавати чотири філософських журнали: “Пшегльонд філософічни” у Варшаві, “Рух філософічни” і “Студія філософіка” у Львові та “Квартальнік філософічни” у Кракові. В 1922, 1927 і 1936 рр. відбулися з’їзди польських філософів. Склалася Львівсько-Варшавська школа математичної логіки. Засновниками і представниками цієї школи були Я.Лукасевич, Ст.Лесневський, А.Гарський і А.Мостовський. Праці Львівсько-Варшавської школи математичної логіки справили помітний вплив на теоретичну думку Західної Європи та США. Прогресивну роль у розвитку польської філософії 1920-1930-х років відіграв Тадеуш Котарбінський, котрий у своїй основній праці “Елементи теорії пізнання, формальної логіки і методології наук” намагався інтерпретувати в матеріалістичному дусі принципи неопозитивізму. Він працював також у галузі історії філософії.

Другим значним напрямком у польській філософії була католицька філософія – томізм. Його головними осередками стали Люблінський Католицький університет і Краків. Представники цього напрямку провели деякі розвідки з історії середньовічної філософії, а також з історії релігії і месіанства. Розробляли проблеми теорії пізнання, етики й естетики, історії філософії.

Відродження незалежності Польщі стимулювало розвиток історичної науки, умови для розвитку якої суттєво поліпшилися. Значно поновилося і розширило мережу своїх місцевих організації Польське історичне товариство (ПІТ), виникли нові університетські центри становлення національної історичної освіти, зокрема, університети у Варшаві й Познані. Польське історичне товариство періодично організувало всепольські з’їзди істориків. У міжвоєнний період відбулися ІV (Познань, 1925), V (Варшава, 1930), VI (Вільнюс, 1935) з’їзди. ПІТ об’єднувало близько 1300 членів. У країну з-за кордону було повернено численні

колекції архівних матеріалів з СРСР, Німеччини, Австрії. З перших років незалежності Польська академія знань (ПАЗ) у Кракові продовжила видання документів з періоду середньовіччя та історії XIX ст. Польські наукові журнали “Квартальник хісторични”, “Пшегльонд хісторични” перетворилися на центральні органи Польського історичного товариства. Поряд з цими історичними часописами виникли нові спеціалізовані видання: “Архейон” – архівознавчий журнал, познаньські “Рочники хісторичне”, “Атенеум Віленьське” та ін. Великою подією у житті історичної науки було скликання в 1933 р. у Варшаві VII Міжнародного з’їзду істориків, в якому взяла участь і радянська делегація.

Відбудова незалежності Польської держави внесла поживлення у розвиток історично-правових питань, які польські історики активно вивчали з кінця XIX ст. Плідно працювали у цьому напрямку професор О.Бальцер у Львівському університеті, професор З.Войцеховський у Познаньському університеті. О.Бальцер у 1920-і роки опублікував три томну працю “Королівство Польське 1295-1370”, у якій всебічно узагальнив попередні дослідження з історії польської держави і права. Учень О.Бальцера З.Войцеховський досліджував політичний устрій ранньої Польської держави в період правління династії П’ястів. Значного резонансу набула його книга “Про устрій польської держави в часи П’ястів (X ст.)”.

Другим центром історико-правових досліджень залишався Краківський університет, де кафедру історії права очолював професор С.Кутшеба. Після війни він підготував працю про новітні події – “Відроджена Польща 1914-1922” [7].

Значного розвитку в період між двома світовими війнами набув у Польщі й ряд інших галузей історичної науки. Насамперед, це стосується польської археології. Тут працювали такі відомі археологи, як Владзімеж Антоневич і Юзеф Костшевський, які зібрали особливо цінний матеріал з історії міст і городищ Великої Польщі. Помітним явищем в етнографії стало видання у 1929-1939 рр. великої праці К.Мошіньського “Народна культура слов’ян”.

Значними були досягнення в галузі економічної теорії, що мало важливе значення у період відбудови національної економіки. Склалися два центри досліджень цієї проблематики: у Львові, на чолі з професором Ф.Буяком, та в Познані, де зі своїми учнями працював Я.Ругковський, синтетична робота якого під назвою “Економічна історія Польщі” [8] вийшла 1923 р. Ця книга стала значним досягненням польської історіографії.

Після відновлення незалежності Польської республіки розпочалось активне вивчення політичної історії та військово-історичної проблема-

тики. Одним з найвідоміших істориків міжвоєнної доби був багаторічний керівник гуманітарного факультету Варшавського університету Марцелій Хандельсман (1882-1945), когрий створив найзначнішу школу з вивчення політичної історії XIX ст., а також успішно займався проблемами методології історії. Перу відомого польського історика Владислава Конопчиньського (1880-1952) належить 2-томна політична історія Польщі XIX і XX ст. У 1923-1925 рр. В.Собеський опублікував два томи “Історії Польщі” [9, с.99].

Упродовж міжвоєнного періоду розпочався процес становлення марксистського напрямку в польській історіографії. Серед професійних істориків цього напрямку були Н.Гонсеровська, Г.Яблонський, М.Мелюха, З.Млинарський та деякі інші.

В умовах роздрібненості Польщі однією з важливих прикмет, що об’єднувала польський народ, була мова. Її розглядали як необхідну умову збереження національної самосвідомості. У зв’язку з цим в умовах національного відродження зростала і роль польського мовознавства, що мало багаті вітчизняні традиції і до початку XX століття вже досягло високого рівня. Результати були підбиті у 2-х мовознавчих томах “Енциклопедії польської”, що вийшла у світ 1915 р.

Створення національної держави відкрило можливості для поліпшення організації наукових досліджень у галузі мови. Відкриття трьох лінгвістичних кафедр в університетах (у Варшаві, Познані та Вільнюсі), збільшення кількості лінгвістичних видань, у тому числі періодичних, – все це сприяло популяризації досягнень лінгвістичної науки і підготовці нових молодих спеціалістів у цій галузі. В країну повернулося багато відомих польських лінгвістів, зокрема Я.Бодуен де Куртене і В.Пожезінський. У нових історичних умовах духовного відродження польського народу широко розгорнула роботу Краківська лінгвістична школа, наукове обличчя якої визначала співпраця трьох відомих дослідників мови – Я.Лося, К.Ніча, Я.Розводовського. Різні наукові індивідуальності цих учених, які доповнювали один одного, значно вплинули на розвиток мовознавства у Польщі.

Наукові основи вивчення фонетики і фонології польської мови заклали у Варшавському університеті вчені, які об’єдналися навколо Я.Бодуена де Куртене. У Варшаві плідно працював А.Кринський – автор цінних досліджень з історії польської мови, який також був редактором “Праце філологічне”. Він після смерті А.Карловича очолював роботу над 8-томним “Словником польської мови”, останній том якого вийшов у 1927 р. 1931 р. у Варшаві почала виходити у переробленому варіанті описова “Грамматика польської мови”, яку уклав С.Шобер. Третім цент-

ром польського мовознавства була Познань. Тут видавали журнал "Slavia Occidentalis", в якому друкували праці переважно з діалектології і зв'язків польської мови з лехітськими. У міжвоєнний період значного поширення набули також такі напрямки польського мовознавства, як історична й описова граматики.

Поряд з мовознавцями великою популярністю користувалися нові літературні імена. В творчості кращих польських письменників набули подальшого розвитку реалізм, художнє осмислення соціальної дійсності, демократичні й гуманістичні тенденції. У міжвоєнні роки продовжували творити Стефан Жеромський, Владислав Реймонт – лауреат Нобелівської премії 1924 р., Ян Каспрович. Заявили про себе молоді поети: Юліан Тувім, Казімеж Вежинський, Ян Лехонь, Антоні Слоніський, Ярослав Івашкевич, Константи Галчінський і багато інших, які співпрацювали з популярними журналами "Скамандер", "Відомості літературні" та ін., і молоді прозаїки – Марія Домбровська, Зоф'я Налковська, Єва Шельбург-Зарембіна, Юліан Каден-Бандровський, Корнель Манушинський, Зоф'я Косак-Шуцка, Станіслав Віткевич (Віткаци). Широкою популярністю серед масового читача користувалися книги Фердинанда Оссендовського, Тадеуша Доленгі-Мостовича. В цей період були створені роман Стефана Жеромського "Напередодні війни", тетралогія Марії Домбровської "Ночі і дні", повість Ярослава Івашкевича "Червоні щити", сатирична поема Юліана Тувіма "Бал в опері", вийшли з друку збірки віршів Болеслава Лесьмяна, Ціпріана Норвіда, Леопольда Стаффа. Поетична тенденція, відома під загальною назвою "Авангард", була репрезентована у 1920-1930-і рр. творчістю Т.Нейпера, Ю.Пшибося, Ю.Чеховича та ін. Тоді ж у Польщі формується пролетарська література, найвідомішими представниками якої були С.Станде, В.Броневський, Б.Ясенський, В.Вандурський і Л.Шенвальд. Визначну роль в літературі 1930-х рр. відіграли польські прозаїки Є.Богушевська, Є.Корнацький, З.Налковська, В.Ковальський, В.Шульц та ін., що об'єдналися в 1933-1939 рр. у літературну групу "Передмістя", яка ставила за мету наблизити літературу до життя широких верств суспільства і духовних потреб міжвоєнної Польщі. Значно виріс тираж книг і періодики. В 1937 р., наприклад, виходило 2,7 тис. назв газет і журналів, тобто утричі більше, ніж виходило їх польською мовою у 1914 р. За кількістю випущених книг Друга Річ Посполита входила в групу провідних країн, залишивши позаду Іспанію і Сполучені Штати Америки.

Успішно розвивалася періодична преса, жваво відгукуючись на запити польського відродженого суспільства і відображаючи на своїх сторінках різноманітність ідейних поглядів. Виходило багато політичних,

Л.Алексівець. Польська культура міжвоєнного періоду: основні тенденції розвитку

релігійних, наукових і культурних журналів, а також молодіжних, дитячих, регіональних, спеціалізованих.

Широку культурно-просвітницьку діяльність вели близько 26 тис. бібліотек, більше 900 народних будинків (у тому числі 625 сільських), тисяча народних театрів, 175 музеїв, десятки культурно-просвітних товариств. У 1925 р. почала роботу перша польська радіостанція, і в 1939 р. у країні було вже близько 1 млн. абонентів [10, с.111].

Важливу роль у розвитку й поширенні національної культури у міжвоєнне двадцятиліття відіграло театральне мистецтво. У великих містах прем'єри ставали важливими подіями в культурному житті країни. Відомими театральними трупамі керували Юліуш Остерва і Леон Шіллер, перший з яких 1919 р. створив у Варшаві відомий театр "Редута", найбільший розквіт якого припав на другу половину 1930-х років. З "Редутою" була безпосередньо зв'язана більшість видатних режисерів і акторів міжвоєнної Польщі, зокрема: С.Ярач, А.Зельверович, Є.Висоцька, К.Адвентович та ін. Протягом міжвоєнного періоду зберігав своє значення Театр Народови у Варшаві, який об'єднував плеяду визначних майстрів сцени. У співдружності з Л.Шіллером розвивалася творча діяльність видатного польського актора К.Адвентовича. Він у серпні 1931 р. проявив себе у театрі "Атенеум" і як режисер. З 1932 р. К.Адвентович керував у Варшаві Камерним театром, в якому здійснював свою прогресивну громадсько-художню програму.

Вагоме місце у театральному житті займав Театр польський. Творчі досягнення цього колективу пов'язані насамперед з іменами С.Висоцької, В.Семашкової, І.Сольської, М.Пшібілко-Потоцької, М.Цвиклінської, М.Дулемба, С.Венгжин, Е.Лещинського та ін.

Широке коло шанувальників було у кіно Польщі. Кінематограф тут почав розвиватися доволі рано. До 1918 р. польська кінематографія нараховувала близько 70 ігрових фільмів. Проте розвиток кіно відбувався складно й суперечливо. Але в цілому згаданий період в історії польського кінематографа можна оцінити позитивно, хоча він не висунув таких талановитих режисерів, яких мав театр. Позитивно можна оцінити постановки Ю.Лейтаса, А.Форда, В.Якубовської та деяких інших кінематографістів. Зусиллями провідних діячів у цей складний для країни час були створені важливі передумови для дальшого розвитку польського кіно.

Протягом міжвоєнного періоду високого рівня досягла польська музика. Багато композиторів і музикантів-віртуозів набули широкого міжнародного визнання й слави. Це, зокрема, композитори Кароль Шімановський і Болеслав Войтович, піаністи Ігнацій Падеревський, Артур Рубінштейн та ін. З 1927 р. у Варшаві періодично організовували

міжнародні конкурси піаністів імені Шопена. Важливим для розвитку польської музики було питання про її національну самобутність. Видатні діячі продовжували намагатися зберегти і розвинути традиції вітчизняної класики. У розвиток музичної освіти значний внесок зробили К.Сікорський, Г.Бацевіч, Я.Екер, популяризації творчості польських композиторів сприяли видатні диригенти Л.Бердяєв та Г.Фітельберг. Неперевершеним виконавцем концертів і музичних поем К.Шімановського був знаменитий польський скрипаль П.Коханський. Європейську славу в 1930-і роки завоювала співачка Е.Бандровська-Турська.

У розвитку польської хорової культури особливо варто відзначити великі заслуги композитора і диригента Петра Машинського, котрий передавав свій багатий досвід наступним поколінням польських хормейстерів, пропагував народні пісні. Народна творчість незмінно залишалася тією основою, на яку передові діячі польської музичної культури спирались у творчих пошуках.

Відновлення незалежності, природно, вплинуло на розвиток усіх сфер польського культурного життя. Це стосується також образотворчого мистецтва й архітектури. В 1920-1930-і роки продовжували творити багато художників старшого покоління, переважна більшість яких групувалася навколо краківської "Штуки" ("Мистецтво") і варшавської "Захенти" (Товариство заохочення красних мистецтв). У міжвоєнні роки характер діяльності творчих об'єднань, природно, видозмінювався відповідно до умов післявоєнного розвитку країни.

Значне місце у польському живопису займав формалізм, яскравими представниками якого були Т.Чижевський, Т.Ньоселовський, А.Пронашко, Р.Вітковський, В.Рогуський. Значним явищем польського живопису був капізм. Цьому напрямкові притаманна висока живописна культура, що ґрунтувалася на традиціях світової класики. Особливу роль у польському мистецтві в цей час відіграв Т.Маковський, котрий створив свій індивідуальний стиль, характерний своєрідним сприйняттям світу, ліризмом, нотками гротеску, прихованої іронії.

Не менш складними і суперечливими були шляхи розвитку польської архітектури міжвоєнного двадцятиріччя. У зв'язку з відновленням польської державності, центром будівництва стала Варшава. Були споруджені будинки Військового міністерства і Національного театру (архітектор Ч.Пшибильський), Геологічного інституту і Сільськогосподарського банку (архітектор М.Лялевич), банку "Під орлами" (архітектор Я.Теуріх), Міністерства закордонних справ (архітектор Б.Пневський). У 1920-і роки значного поширення у польській архітектурі набув конструктивізм, а в 1930-і роки – експериментаторство, зовнішнє прикрашення,

пошук віртуозних естетських ефектів. Спокійніше і гармонійніше розвивалося житлове будівництво у Кракові, Гданьську та інших містах країни.

У міжвоєнні роки продовжувало видозмінюватися обличчя міст, і не тільки їх центральних чи аристократичних районів, а й окраїн, на яких будівельні кооперативи споруджували порівняно недорогі будинки із сучасними зручностями. Газове освітлення вулиць було повсюдно витіснене електричним, дедалі більше міст проводили водопровідні й каналізаційні системи. Проте зберігались і нетрі, які не відповідали найелементарнішим санітарним нормам.

Доступнішою стала медична допомога. У 1930-і рр. медичні кооперативи почали створювати й у селах, але міста за кількістю лікарів на душу населення, як і раніше, значно їх випереджали.

Дедалі значнішу роль у житті людей відіграв спорт, який перестав бути привілеєм багатих. Поширення набули робітничі спортивні клуби. Здоровий спосіб життя і заняття спортом активно пропагували союзи сільської молоді. Широке визнання у світі здобули польські бігуни Я.Кусочіньський – чемпіон Олімпійських ігор у Лос-Анджелесі в 1932 р. і С.Власевич – чемпіонка Олімпіади в Лос-Анджелесі й срібний призер Олімпіади у Берліні в 1936 р. Популярністю користувалися футбол, гребля, кінний спорт.

Значний вплив на духовне життя польського суспільства у міжвоєнний період мала католицька церква з її великим моральним авторитетом. У 1937 р. в країні налічувалося 7257 костьолів [11, с.117]. У той же час, варто зазначити, уряд проводив цілеспрямовану політику по руйнуванню православних храмів. Різним чином перешкоджаючи розвиткові культури національних меншин, власті тим самим сприяли посиленню міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, що послаблювали основи польської державності.

Таким чином, утворення незалежної Польської держави створило сприятливіші умови для розвитку польської культури, освіти і науки. Польське населення все більше втрачало зв'язки з традиційною культурою і позитивно сприймало нові зразки, які створювала творча інтелігенція, чи які були запозичені з-за кордону. Одним із найбільших досягнень Польської Речі Посполитої стало формування польської системи освіти. За неповних 20 років міжвоєнної доби підвищився рівень науки, чому сприяли асигнування держави, яка фінансувала роботу науково-дослідних інститутів і товариств. Успішно розвивалися й інші напрямки національної польської культури. Проте фашистська навала у вересні 1939 р. перервала цей процес, зруйнувала культурні центри країни, велику кількість історико-культурних пам'яток гітлерівці вивезли у Німеччину.

У фашистських концтаборах було обірване життя багатьох представників польської інтелігенції, чимало з них чи емігрували, чи практично не могли продовжити свою діяльність в бажаному для них напрямку. Війна та окупація батьківщини поставили перед діячами польської культури нові завдання, були вирішальною перевіркою відданості рідному народові.

1. История Польши: В 3-х т. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – Т.3. – 667 с.
2. Kumaniecki K. W. Odbudowa państwowosci polskiej: Najważniejsze dokumenty. 1912 – styczeń 1924. – Warszawa – Kraków, 1924. – 537 s.
3. Краткая история Польши. – М.: Наука, 1993. – 528 с.
4. Zarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973. – 434 s.
5. Dybkowska A., Żaryn J., Żaryn M. Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności / Pod red. A. Sucheni-Grabowskiej i E.C. Króla. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994. – 378 s.
6. Історія західних та південних слов'ян: XX століття / Є.П.Пугач, С.Ю.Страшнюк, Р.М.Постоловський та ін. – Харків: Око, 1998. – 464 с.
7. Kutzeba S. Polska odrodzona. 1914-1922. – Kraków, 1922. – 357 s.
8. Rutkowski J. Historia gospodarcza Polski. – Warszawa, 1923. – 417 s.
9. Историография истории южных и западных славян. – М.: Изд-во Московского университета, 1987. – 261 с.
10. История южных и западных славян: В 2 т. – Т.2: Новейшее время / Под ред. Г.Ф.Матвеева, З.С.Ненашевой. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 272 с.
11. Wyczawski H. Kościół w Drugiej Rzeczypospolitej. – Lublin, 1980. – 367 s.

L.Alexiyevets

POLISH CULTURE BETWEEN TWO WORLD WARS

On the basis of the native and foreign sources, the author analyses the main tendencies of the development of Polish culture in 1918-1939, reveals its influence on the processes of the national revival between two world wars.

I.V. Пендзей

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ І ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УГОРЩИНІ (1988-1990 рр.)*

Голова УДФ Й. Анталл, як кандидат у прем'єр-міністри, представив на пленарному засіданні Державних зборів “Програму національного відродження”, ко гра містила невідкладні (короткотермінові) і перспективні завдання нового уряду.

На першому етапі (120 днів) уряд мав намір приборкати несприятливі суспільні і економічні процеси, скоротити інфляцію, взаємну заборгованість підприємств, розпочати процес банкрутства 34 найнерентабель-

І.В.Пендзей. Соціально-економічні і політичні перетворення в Угорщині (1988-1990 рр.)

ніших з них, приватизувати підприємства торгівлі – передати у приватне володіння 40 тис. закладів торгівлі, громадського харчування, служби побуту, поживити підприємницьку діяльність, покращити платіжний баланс, забезпечити купівельну спроможність форинта [3; 4; 8].

Першочергового вирішення вимагали питання використання зовнішніх кредитів, величини і структури внутрішньої державної заборгованості, проблема безробіття, стимулювання зарубіжних капіталовкладень [9].

На наступному (довготривалому) етапі (1991-1993 рр.) “Програма” передбачала створення інститутів і інфраструктури, необхідних для функціонування сучасної ринкової економіки, заснованої на пріоритеті приватної власності та інтегрованої в світове господарство [9]. Однією із необхідних передумов переходу до ринку, зазначалось в документі, є приватизація, яка має стратегічне значення. Уряд планує знизити частку держсектора з існуючих 90 до 30-35% [6, с.15] (фахівці УДФ вважали, що приватна й акціонерна власність повинна досягнути 70 – 80%) [8].

Це перетворення було розцінене як надзвичайно відповідальне і масштабне, тому якомога раніше слід ввести закон про приватизацію, прискорити ліквідацію нерентабельних заводів і фабрик. В різних галузях приватизація повинна була проводитись по-різному. Змішану економіку найшвидше можна було створити в тиловій промисловості і дрібному ремеслі. Деякі великі підприємства, якими управляють ради трудящих, не могли бути віддані “ринковим автоматизмам” [8].

Необхідно було провести реформу земельної власності [9].

У зовнішньополітичній частині “Програми” були визначені пріоритетні напрямки зовнішньополітичного курсу УР. У документі відзначалося, що УР буде проводити незалежну, базовану на приматі національних інтересів зовнішню політику. Вона прагне до збалансованих, коректних, заснованих на рівноправності добросусідських стосунків з Радянським Союзом. В інтересах цього як політичні, так і економічні зв'язки з СРСР необхідно перевести на нову основу [17].

Згідно з “Програмою”, членство Угорщини в ОВД суперечить волі народу, вираженій в 1956 р. і підтвердженій на останніх виборах (безрезнево-квітневих 1990 р. – *І. П.*). В існуванні ОВД нема необхідності. В інтересах реалізації своїх правових, військових і політичних прагнень Угорщина бажає розпочати переговори з цього приводу з державами – учасницями ОВД. Угорщина прагне до того, щоб радянські війська покинули територію країни ще до узгодженого раніше терміну – 30 червня 1991 р. [17].

Й.Анталл відзначив, що його уряд відданий ідеї європейської інтеграції і рішуче виступає за те, щоб Угорщина була прийнята в Раду Європи [6, с.9].

* Продовження, початок див. у Вип. II і IV-V.

Міністр закордонних справ УР Г.Єсенскі твердив: одним із найважливіших завдань оновленої угорської зовнішньої політики є її переорієнтація зі Сходу на Захід. Варшавський договір, на його думку, слід замінити системою загальноєвропейської безпеки. Разом з тим дуже важливо розвивати зв'язки з СРСР. Ні їх ліквідація, ні обмеження не послужили б інтересам Угорщини [17].

Після дводенних дебатів "Програма національного відродження" була прийнята Державними зборами з певними застереженнями. Опозиційна ліва парламентська фракція УСП, гостро критикуючи різні соціальні аспекти "Програми" як такі, що не будуть виконані (на їх реалізацію практично не відведено коштів), проголосувала проти її прийняття [6].

Найбільша опозиційна фракція СВД, яка ще напередодні установчої сесії нового скликання Державних зборів УР (25 квітня 1990 р.) уклала позапарламентську угоду з УДФ і в багатьох питаннях солідаризувалась з право-центристською коаліцією, у відповідь на побажання Й.Анталла проявити розуміння і виявити довіру першому коаліційному уряду, відмовилась від реалізації ідеї створення тіншового кабінету [9].

В основу національного відродження уряд Й.Анталла поставив чотири основні принципи: повна свобода, інтереси народу, необхідність економічного повороту і приналежність до Європи. Протягом 10 років Угорщина планувала вступити в "Спільний ринок". Перетворення повинні були опиратися на історичну спадщину країни, її можливість [9].

Угорці сподівались на якнайшвидше вирішення соціальних проблем, полегшення нещадного тиску інфляції, росту цін, зменшення безробіття. Виступаючи перед парламентаріями, Й.Анталл зазначив, що уряд має на меті формування "соціальної ринкової економіки", яка б гарантувала захист інтересів безробітних, багатодітних, перепідготовку кадрів [6]; запорукою національного оновлення є вільна, розквітаюча творча людина [8]. Однак Угорщина перебуває в складній ситуації, її фінансове та економічне становище прем'єр визнав "надзвичайним", "критичним" [6].

Попередній угорський уряд не зміг ефективно використати надані зарубіжними фінансовими установами кредити: бажаного економічного розвитку не відбулося, отримані прибутки, в тому числі від експорту, не перекривали боргові зобов'язання. Річні відсотки виплачувались тільки за рахунок нових кредитних зобов'язань. Уряд також не зміг утримати дефіцит бюджету в продиктованих МВФ межах.

Серед проблем, які вимагали першочергового вирішення, особливе місце займали: взаємна заборгованість підприємств (від 150 до 300 млрд. форинтів) [3], зовнішній борг (19,7 млрд. доларів) [10], дефіцит бюджету (в другому півріччі 1990 р. становив щонайменше 27 млрд. форинтів) [11],

І.В.Пендзей. Соціально-економічні і політичні перетворення в Угорщині (1988-1990 рр.) інфляція (в кінці першого півріччя 1990 р. сягнула 25% і продовжувала зростати) [10].

Фінансових ресурсів, необхідних для реформування економіки, в уряду Й.Анталла не було. Не було достатньо заможного середнього прошарку, який володів би значними грошовими накопиченнями. Перетворення в економіці ставали можливими тільки завдяки всебічній підтримці міжнародного капіталу, частка якого складала всього 2-3% усіх капіталовкладень [8].

За таких умов новий угорський уряд круто взяв курс на Захід. Отримання високих технологій, зміна структури промисловості і переорієнтація на випуск конкурентноспроможної продукції, нарощення експорту були неможливі без розвитку ділового партнерства із західними сусідами, США.

Парламент звернувся з проханням якнайшвидше прийняти УР до Ради Європи, викреслити Угорщину зі списку "комуністичних держав" [10]. Це відкрило б можливість отримання нових економічних пільг, кращого взаєморозуміння сторін.

Оновлений зовнішньополітичний курс Угорщини, вироблений в умовах економічного занепаду її попередніх основних партнерів – СРСР і країн РЕВ, намітив перспективи входження країни в європейські економічні і політичні структури, інтеграції в світове капіталістичне господарство.

В угорській столиці швидко зводились центри для офісів зарубіжних фірм. Іноземний капітал ринув у навстіж відчинені двері угорського ринку. Відкривались нові і нові банки із західною участю, спільні підприємства. В червні 1990 р. в Угорщині вже працювало біля тисячі спільних підприємств, більше одного млрд. доларів було вкладено в її економіку. Угорські газети рясніли повідомленнями: взято новий кредит, отримана допомога від західних фондів [10].

Уряд Й.Анталла вступив у переговори з МВФ, Всесвітнім банком, міністерством фінансів США. Створення фінансових резервів за рахунок закордонних запозичень мало сприяти, на думку фахівців, досягненню більшої збалансованості бюджету, зниженню соціальної напруженості, послабленню політичного протистояння, виникненню передумов для зміцнення національних грошей – конвертованості форинта [2].

Курс на приватизацію, злам монополії великих підприємств і ліквідацію тих, що збанкрутіли, стимулювання конкуренції, розширення учасників експортно-імпорتنних операцій, що відповідає європейським вимогам, дістав підтримку західних держав і міжнародних фінансових установ.

Адміністрація і Конгрес США ще в квітні 1990 р. прийняли рішення створити спеціальний фонд стимулювання приватних капіталовкладень

і приватизації в Угорщині. Про фінансову підтримку ринкових перетворень заявили західнонімецькі і французькі банкіри. Банки Великої Британії зобов'язалися протягом 5 років виділити 25 млн. фунтів допомоги. Італійські банки створили фонд допомоги середнім і дрібним підприємствам. Найвпливовішими виявились японські фінансисти. Японія зайняла перше місце серед кредиторів Угорщини – під кінець першої половини 1990 р. японський капітал склав 40% її зовнішніх позичень [10].

Компанія “Форд” прийняла рішення побудувати в Секешфехерварі завод по випуску автомобільних двигунів, який уже 1992 р. мав розпочати виробництво замків запалювання. Вони мали постачатися в ряд європейських країн для складання машин марки “Форд”. У підприємство компанія мала намір вкласти 80 млн. доларів [13].

Міністр промисловості і торгівлі Угорщини П.Акош Бод, коментуючи рішення фірми, заявив: “Треба підтримати перш за все ті капіталовкладення, які приносять у країну передову технологію” [13]. Їм уряд надав гарантії і пільги. Згідно з домовленостями, нове підприємство американського промислового гіганта протягом десяти років не обкладалося податками, зароблений прибуток, який вже в перший рік, за попередніми розрахунками, мав складати 16 млн. доларів, не повинен був вивозитися з країни [13].

В Угорщині також будувався складальний автозавод японської фірми “Судзуки”, який мав випускати 50 000 малолітражок на рік. Було підписано попередню угоду з “Дженерал моторз” про створення спільного підприємства на угорському заводі “Раба” по випуску двигунів до легкових автомашин [13].

Проникнення іноземного капіталу було практично необмеженим. Уже в кінці червня 1990 р. контрольні пакети акцій 30-40 великих угорських підприємств стали власністю зарубіжних фірм. Протягом найближчих 20 місяців мали бути продані 100-180 заводів і фабрик [10].

51% акцій Будапештського комбінату по випуску сучасної наукомісткої продукції – електроніки, робототехніки і ін. “Тунгсрам” продали за 150 млн. дол. третьому за величиною у США транспортному гіганту “Дженерал електрик”. Металургійний комбінат в місті Оаде перейшов під контроль західнонімецьких фірм [10].

Громадськості стали відомі факти продажу пакетів акцій по заниженій ціні, а то і за безцінь. Наприклад, ревізори встановили, що майно угорського тресту “Хунгаро – Хотельс” (50 готелей) – 50% акцій продали занадто дешево. Після гучного скандалу суд анулював угоду [10].

Питання “розпродажу національного добра” розглянув парламент. Депутати погодились, що потрібна державна перевірка угод із

зарубіжними компаніями, які нерідко отримують незаконні прибутки, пільги, а директори підприємств з метою особистого збагачення продають акції за безцінь. Було прийнято рішення створити Державне майнове агентство, наділене широкими повноваженнями: правом накладати вето на угоди, позбавлення керівників угорських підприємств (акціонерів) права власності [10].

Закордонні власники угорських підприємств швидко домогалися змін: високий виробничий ритм обумовлював різке підвищення прибутків, зростання експорту і заробітної плати тих, хто зберіг роботу. Однак значна частина працівників звільнялась і без достатніх соціальних гарантій потрапляла на вулицю, поповнюючи ряди безробітних. Так, завдяки модернізації комбінат “Тунгсрам” на 30% збільшив експорт, на 28% – зарплату, але 800 чоловік були скорочені [10].

Безробіття негативно відбивалось на настроях людей, породжувало невпевненість у завтрашньому дні, створювало соціальну напругу в суспільстві. Це вносило елемент нервозності в роботу вищих державних установ – Державних зборів, уряду. В парламенті незгоду викликав пакет заходів, запропонованих урядом для покращення платіжного балансу, зниження дефіциту бюджету в другому півріччі 1990 р., який згідно з угодою з міжнародними фінансовими організаціями мав становити щонайбільше 10 млрд. форинтів. Для цього необхідно було зекономити 25-30 млрд. форинтів [5].

Опозиційні УСП і СВД відмовились ухвалити план нових поступлень і таким чином розділити політичну відповідальність за неминуче підвищення цін, непопулярне серед населення. Фракція СВД заявила, що і надалі слідкуватиме за витратами бюджету і звернеться в Конституційний суд, якщо уряд перевищить пакет заходів. СВД прийняла рішення розробити власний проєкт подолання економічних труднощів [11].

Парламент бурхливо обговорював питання національної символіки країни. Соціалісти і багато інших депутатів відстоювали “республіканський герб” Кошута. Однак затверджена була національно-християнська символіка: герб країни – з подвійним хрестом і короною (елемент XIII-XIV ст.) [5].

Частина депутатів (незалежні, соціалісти) заявила про незгоду з рішенням установчої сесії Державних зборів нового скликання (2-3 травня 1990 р.) про обрання президента не всенародно, а на черговій сесії парламенту [5]. Питання процедури обрання президента винесли на референдум. З ініціативи незалежного депутата З. Кірая при підтримці УСП було зібрано 300 000 підписів (у три рази більше, ніж потрібно за законом для проведення референдуму) [5]. 29 липня 1990 року на питання

“Обирати президента прямим всенародним голосуванням або в парламенті?” угорці висловились за обрання президента країни в парламенті, повністю спростувавши дані попереднього опитування, згідно з яким 60% були за прямі вибори президента [7].

Соціалісти вважали, що країну могли очікувати конфліктні ситуації. Тому необхідно, щоб президент мав мандат від усього народу [7]. “Демфорумці” і вільні демократи наполягали, щоб президента обирали депутати парламенту [7]. Процедура обрання президента, визначена ще новим депутатським корпусом Державних зборів, була, таким чином, схвалена всенародно.

3 серпня 1990 р. на урочисте засідання Державних зборів було винесене питання про обрання президента УР. На вищий державний пост Угорщини була запропонована одна кандидатура (без альтернативних варіантів) тимчасового президента А.Гьонца [14]. 295 голосами проти 13 [16] А.Гьонц* був обраний президентом країни.

У кінці липня – на початку серпня 1990 р. у бурхливих дискусіях парламентських фракцій, повних взаємних звинувачень, тривало узгодження положень важливих законопроектів: про інформацію, про місцеве управління.

Як поєднати незалежність преси і різні партійні інтереси, хто повинен або не повинен управляти пресою, радіо, телебаченням в умовах багатопартійності?[1]. Ці та інші питання опинилися в центрі уваги депутатів.

Згідно з новим законом, керівники національних засобів масової інформації мали призначатися президентом республіки на пропозицію прем'єр-міністра. На початку серпня 1990 р. нові керівники радіо, телебачення, призначені президентом, дали клятву в парламенті на вірність народові [18].

Угорські газети, журнали фактично перетворились у товар, а отже, стали невід'ємним елементом ринкових відносин. Так, колишня центральна газета УСП “Непсабадшаг” стала акціонерним товариством. Основна частина акціонерного капіталу (140 із 340 млн. форинтів) належала тепер відомому західнонімецькому видавництву “Бертельсман”. Угорський Фонд вільної преси купив акції газети на 108,5 млн.

* Арпад Гьонц народився в 1922 р. Політичну діяльність розпочав у Незалежній партії дрібних господарів, учився на агронома. За участь у подіях 1956 р. був засуджений до позитивного тюремного ув'язнення. Провів у в'язниці шість років. Після звільнення працював перекладачем, писав п'єси. В останні роки УНР – голова Союзу письменників Угорщини. Один із засновників Союзу вільних демократів (СВД), на установчій сесії нового скликання після березнево-квітневих виборів 1990 р. був обраний тимчасовим президентом Республіки.

форинтів. Решту розподілили між двома угорськими банками, видавництвом і співробітниками “Непсабадшаг”. Колектив газети придбав акції на 1,5 млн. форинтів. При цьому були визначені його особливі права: призначення головного редактора і керівна роль редколегії [18].

Шість обласних газет УСП опинились під опікою “Шпрінгера”. Продажу підлягала і решта обласних газет. Але набути їх не мала права жодна інша партія. Частка власності іноземного підприємця не могла перевищувати 49%. Вітчизняний покупець, щоб не допустити монополії, міг мати 30% акцій не більше, ніж у трьох газетах. 10% власності повинно обов'язково залишатися в руках журналістів, співробітників газет [18].

1. Будапешт // Правда. – 1990. – 24 июля.
2. Венгрия // Правда. – 1990. – 29 июня.
3. Венгрия // Правда. – 1990. – 3 июля.
4. Венгрия // Правда. – 1990. – 27 сентября.
5. Герасимов В. И. И голубь не примирил // Правда. – 1990. – 11 июля.
6. Его же. Йозеф Анталл // Правда. – 1990. – 27 мая.
7. Его же. Как выбирать президента // Правда. – 1990. – 30 июля.
8. Его же. Качнулась стрелка компаса // Правда. – 1990. – 12 июня.
9. Его же. Программа нового правительства // Правда. – 1990. – 24 мая.
10. Его же. Паром ждут новые причалы // Правда. – 1990. – 27 июня.
11. Его же. Пиррова победа // Правда. – 1990. – 16 июля.
12. Его же. Придут ли к урнам избиратели? // Правда. – 1990. – 14 октября.
13. Его же. “Форд” в Будапеште // Правда. – 1990. – 23 июля.
14. Избран президент Венгрии // Правда. – 1990. – 4 августа.
15. Моржеретто И., Шестаков Б. До чуда ещё далеко // АнФ. – 1990. – №19.
16. Парламент Угорщини обрав президента // Прикарпатська правда. – 1990. – 4 серпня.
17. Программа правительства // Правда. – 1990. – 1 июня.
18. Продаются газеты // Правда. – 1990. – 7 августа.

I.V.Pendzey

SOCIAL-ECONOMIC AND POLITICAL TRANSFORMATIONS IN HUNGARY (1988-1990)

The article is a continuation of a series of the publications devoted to social-economic and political transformations in Hungary (1988-1990). In the article the J. Antalla government's “The Program of national revival” are analysed, legislative activity of the Hungarian parliament in July, 1990 and role of the foreign capital in economy of Hungary are described.

ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

В.С.Геник

РЕЛІГІЙНИЙ СИНКРЕТИЗМ У МАТЕРІАЛЬНІЙ І ДУХОВНІЙ КУЛЬТУРІ НАСЕЛЕННЯ ГАЛИЦЬКОГО КНЯЗІВСТВА XIII СТ.

Через різні обставини галицькі землі довгий час залишалися на периферії політичного і культурного життя Давньої Русі. Феодальна роздробленість і зазіхання зовнішніх ворогів тільки поглибили дані процеси. І лише в XIII ст., з появою на політичній арені постаті князя Данила Галицького, Галичина стала осередком, навколо якого почали консолідуватися державотворчі та культурні сили руської землі. Окрім того, що Галич за правління Данила Романовича фактично перетворився на столицю Русі-України, він відігравав ще й роль одного з найбільших релігійних центрів князівства. В останньому більшість дослідників вбачає незаперечне свідчення глибинної християнізації місцевого населення. Але насправді ситуація була набагато складнішою.

Можна з певністю стверджувати, що хрещення Русі князем Володимиром у 988 році мало вплинуло безпосередньо на духовне життя населення Галицького князівства. Хоч офіційний Київ і посилав сюди місіонерів (ще раніше перебували вони із Заходу), час остаточного введення тут християнської релігії визначити важко. Та навіть якщо припустити, що насаджувати нову віру замість стародавнього поганства на галицьких землях почали вже з початку XI ст., доводиться визнати, що християнство не мало тут міцних позицій, незважаючи на інтенсивну просвітницько-пропагандистську кампанію, будівництво храмів і т. ін. Наполягати на подібному висновку дозволяють численні свідчення того, що язичництво продовжувало існувати на цій території навіть у XIII ст., частково проникнувши у християнську обрядовість, а нерідко – й у чистому вигляді. Таку ситуацію можна пояснити, по-перше, смутними часами, які передували укняжінню Данила в Галичі й перетворили Галичину на арену безперервних війн та міжусобних чвар, не даючи можливості приділити належної уваги духовному життю населення, по-друге, навалюю монголів, яка пригальмувала розвій молодого християнства і, можливо, сприяла відродженню старих вірувань, і, по-третє, глибоко традиційною народною культурою, схильною більше до синкретизму, аніж до викоренення старого світогляду.

Серед обширного масиву пам'яток, які свідчать про світоглядний синкретизм населення Галичини, можна виділити кілька груп:

а) писемні джерела. Сюди слід віднести свідчення “Слова о полку Ігоревім”, автор якого (гіпотетично – галичанин) свідомо змалював хрис-

В.С.Геник. Релігійний синкретизм у матеріальній і духовній культурі населення Галицького князівства XIII ст.

тиянський період на язичницькому тлі. Твір, зокрема, містить згадки чотирьох язичницьких креатур, відомих з “Повісті врем'яних літ”: Велеса, Стрибога, Дажбога й Хорса [1, с.10, 16, 18, 35] (втім, у “Слові” вміщено лише туманні натяки на міфологічні функції вищеозначених персонажів, які не дозволяють достовірно трактувати їх сферу міфологічної діяльності), а також ряд неідентифікованих образів (Трояна, Карни, Желі і т.п.), котрі доцільніше пов'язувати не з міфологією, а сприймати як метафори. На наш погляд, в цьому плані вартий особливої уваги лише метафоричний образ Дива – сонячного лика, зображеного на знаменах руських полків (на думку В.М.Топорова та С.А.Токарева, слово *dīwъ передувало слову bogъ, оскільки воно збереглося на позначення бога в деяких індоєвропейських мовах (інд. deva, лит. dievas, divьнь, гр. хеож, від кореня dīw – “світити”, “сіяти”) [13, с.177; 14, с.206]): “...свистъ звъринъ вьста, збися дивъ, кличет врьху древа, велить послушати земли незнаемъ, Вльзь, и Поморію, и Посулію, и Сурожу, и Корсуню, и тебъ, тьмотораканскыи блъванъ! ... Уже снесся хула на хвалу; уже тресну нужда на волю; уже врьжеся дивъ на землю” [1, с.12, 26]. Інша пам'ятка писемності, що стосується Галичини – викривальне повчання Івана Вишенського, – хоч і віддалене від аналізованого періоду більш ніж на 400 років, дає уявлення про народну культуру галичан, пронизану двовірними ідеями й образами. Автор, зокрема, закликає відмовитися від язичницьких ритуалів у ході святкування Коляди, Великодня тощо [9, с.43];

б) усні джерела. Свідчення писемних джерел доповнюються матеріалами фольклору та топоніміки. Не вдаючись до детального аналізу двовірного обрядового фольклору, наведемо тут лише одну з найхарактеристичніших купальських пісень, записаних у с. Ясені Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл., що збереглася без жодних змін з язичницьких часів:

*“Гей, око Лада, Леле Ладове,
Гей, око Ладове, ніч пропадає,
Бо око Лада з води виходить,
Ладове свято нам приносить.
Гей, Ладо! А ти, Перуне,
Отче над Ладом, гей, Перуне,
Дай дочекати Ладе Купала.
Гей, Купала! А кум і кума –
У нашу хату. Гей, кум і кумо,
Солод ситити, медок хмелити.
Гей, кум і кумо, щоби і внукам
То пам'ятати, гей кум і кумо!”* [2, с.144].

Крім того, Івано-Франківська обл., не кажучи про всю Галичину, надзвичайно багата на язичницьку топоніміку: р. Велесничка й с. Волосів Надвірнянського р-ну, с. Перенівка Рогатинського р-ну, с. Сваричів Рожнятівського р-ну [7, с.436, 474, 514], Перунова гора в с. Старуна Богородчанського р-ну; легенда про походження с. Бубнища Долинського р-ну згадує Перуна й жертвоприношення йому овець і солі [10, с.22];

в) речові джерела. До вказаної найважливішої групи пам'яток належить віднести, насамперед, статуарні зображення язичницьких божеств, в різний час віднайдені в Галичині. Найвідомішим з галицьких сакральних зображень є чотириликій Збруцький ідол, виявлений у р. Збруч біля с. Личківці сучасного Гусятинського р-ну Тернопільської обл. [4, с.77]. І.П.Русанова й Б.О.Тимошук в 1984 р. розкопали біля с. Городниці святилища, датовані X-XIII ст., в одному з яких, можливо, стояв згадуваний ідол [11, с.61-62; 12, с.89-90]. Чотириликого ідола знайшли також в с. Липиці Рогатинського р-ну на Івано-Франківщині. У сусідньому селі Лопушна збереглися згадки про дволикого боввана, а неподалік Рогатина стояла однолика "Баба" [5, с.60]. В с.Іванківцях Хмельницької обл. було виявлено ціле святилище з трьох ідолів, серед яких головний мав вигляд чотиригранного стовпа з трьома обличчями, а два інших являли собою лише схематичні зображення антропоморфних постатей [8, с.37]. У с. Ярівці Чернівецької обл. відшукали дволикого ідола. Але найчастіше зустрічаються все ж одноликі скульптури й стели, в деталях яких, окрім рук, наявні ще й роги-ритони, постаті коня і т.п. (села Ставчани, Калюс, Кремінна, Мишків, Буша, Дрогобич тощо) [11, с.57; 5, с.76]. У селах Добропілля та Пилява Тернопільської обл. колись стояли ведмедеподібні ідоли, яким приписували громові функції. А у с. Кам'яні Великі на Покутті стояв ідол у вигляді з'єднаних між собою людських постатей [5, с.68-69].

До язичницьких пережитків у поховальному обряді XI-XIII ст. можна віднести поховання в кам'яних кругах-кромлехах, виявлені на Тернопільщині і Чернівецьчині [3, с.155].

Комплексний аналіз трьох типів джерел дозволяє зробити висновок, що перехід від язичництва до християнства в Галичині, як і по всій Русі, був не надто болочим, а їх відносно мирне співіснування свідчить про деякі точки дотику. Це, в свою чергу, наводить на думку, що, можливо, давні слов'яни-язичники шанували не багатьох божеств, як вважалося раніше, а сповідували монотеїстичну релігію. Наявність багатьох божественних креатур пояснюється полісемантичністю й поліфункціональністю єдиного Божества всесвіту, "отця Ладу", тобто світобудови. Природно, що різні його спеціалізовані іпостасі маркувалися відповідними іменами-

В.С.Геник. Релігійний синкретизм у матеріальній і духовній культурі населення Галицького князівства XIII ст.

епітетами. Скажімо, у "Слові о полку Ігоревім" згадується то християнський Бог, то язичницькі креатури, онуками яких виступають і люди, і стихії, а це, можливо, свідчить про змальовування автором двох вселенських постатей, які ним не розділяються, а радше взаємодоповнюють одна одну. Про наділення язичницького Бога-Отця світу численними спеціалізованими іменами-епітетами може свідчити композиція Збруцького ідола, де у єдиній ітифалічній постаті відображено п'ять її ж іпостасей – Сварога, Дажбога, Перуна, Хорса й Велеса [6, с.198]. Інші ідоли так чи інакше підтверджують вказану думку (ведмедеподібність ідолів з Поділля свідчить про їх приналежність до культу Велеса, а приписувана їм здатність впливати на погоду, зокрема викликати зливи, співвідноситься з функціями громовика-Перуна).

Загалом, якщо прийняти тезу про єдинобожжя в слов'ян, стане зрозумілим не тільки феномен релігійного синкретизму, а й динаміка розвитку дохристиянських вірувань наших предків. Пропонуємо наступну їх періодизацію:

1. Віра в упирів і берегинь як множини злих та добрих померлих, які ведуть непримиренну боротьбу, репрезентовану в т.зв. "грозовому" міфі (пізній палеоліт).

2. Культ Великої Богині-Матері (IV – сер. III тис. до н.е.), що виник на основі вищевказаного культу предків, а тому набув рис шанування поряд з Богинею двох берегинь-рожаниць (русалок, мавок тощо).

3. Культ Бога-Отця (2 пол. III тис. до н.е. – I тис. н.е.), який органічно замінив попередній матриархальний культ, успадкувавши усі елементи його міфології та обрядовості й пристосувавши їх до вимог патріархального суспільства (з'явився Род і дві рожаниці, згадувані в літописах та статуарно відтворені в святилищі біля с. Іванківців Хмельницької обл., тощо).

Отже, духовне життя в епоху правління Данила Галицького можна охарактеризувати, з одного боку, як боротьбу між офіційним християнством та архаїчними язичницькими віруваннями і, з іншого, як мирне їх співжиття в результаті взаємних поступок та завдяки спільним парадигмам, заснованим на єдинобожжі. У світлі тогочасних політичних подій (міжусобиці, постійні війни) християнська церква не мала змоги змінити існуючий стан справ, а князь усі сили спрямовував на об'єднання та захист держави, і на радикальні кроки у цьому відношенні, не ризикуючи викликати опір більшості підданих, піти не міг. Саме тому в Галичині значно глибше й повніше, аніж у інших регіонах України, закріпилася т.зв. "нічна" народна культура, заснована на релігійному синкретизмі.

1. Слово о плъку Игоревъ, Игоря сына Святъславля, внука Ольгова. – К.: Дніпро, 1977. – 80 с.
2. Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі. – К.: Дніпро, 1988. – 296 с.
3. Аулих В.В. Погребальные памятники Галицкой земли // Археология Прикарпатья. Вольны и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К.: Наукова думка, 1990. – С.152-155.
4. Бандрівський М.С. Звався Хорсом чи Дажбогом? // Бандрівський М.С. Сварожі лики. – Львів: Логос, 1992. – С.73-80.
5. Бандрівський М.С. Кам'яні ідоли на Заході України // Бандрівський М.С. Сварожі лики. – Львів: Логос, 1992. – С.53-73.
6. Генік В. Тасмниця Збруцького ідола // Галичина. – 2000. – №4. – С.195-198.
7. Історія міст і сіл Української РСР. – Т.26. – К.: Українська Радянська Енциклопедія, 1971. – 640 с.
8. Історія Української РСР: У 2 томах. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1967. – 808 с.
9. Москаленко М. Фольклорний алфавіт давньоруського космосу // Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі. – К.: Дніпро, 1988. – С.5-46.
10. Скворій Р. Розгадка Бубнища? – Івано-Франківськ, 1994. – 30 с.
11. Телегін Д.Я. Вартові тисячоліть. – К.: Наукова думка, 1991. – 80 с.
12. Тимошук Б.А., Русанова И.П. Второе Збручское (Крутиловское) святилище / по материалам раскопок 1985 г. // Древности славян и Руси. – М.: Наука, 1988. – С.78-91.
13. Токарев С.А. Боги // Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2 т. – Т.1. – М.: Советская Энциклопедия, 1980. – С.177.
14. Топоров В.Н. Боги // Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5-ти томах. – Т.1. – М.: Международные отношения, 1995. – С.204-215.

V.S. Genyk

RELIGIOUS SYNCRETISM IN THE MATERIAL AND SPIRITUAL CULTURE OF THE HALYCH PRINCIPALITY'S POPULATION OF THE 13th CENTURY

The article "Religious syncretism in the material and spiritual culture of the Halych principaliti's population of XIII century" deals with the most characteristic traces of the pre-Christian beliefs in the Halych principaliti in XIII century. It is explained the phenomenon of ditheism and proposed the new periodization of the Slavic pre-Christian religion.

Н. Сагайдачна

ЮЛІАН ЦЕЛЕВИЧ – ПЕРШИЙ ІСТОРІОГРАФ ПОКУТСЬКОГО ОПРИШКІВСТВА У ХVІІІ ст.

Проблематика антифеодальної боротьби селянства Прикарпаття в другій половині ХVІІ–ХVІІІ ст. представлена в українській історичній науці порівняно невеликою кількістю досліджень. Одним з перших, хто зробив значний внесок у вивчення цієї проблематики, був Ю.Целевич – історик, професор академічної гімназії у Львові, член Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), перший упорядник "Записок НТШ". Саме своїми статтями про галицьких опришків, які були надруковані у львівському часописі "Діло" в 1882, 1888, 1890-1891 рр., історик здобув високе

Н.Сагайдачна. Юліан Целевич – перший історіограф покутського опришківства у ХVІІІ ст.

наукове визнання і популярність серед тодішньої української інтелігенції [1]. Редакція Руської історичної бібліотеки, подаючи в 1897 р. серію розвідок про народні рухи в Україні у ХVІІІ ст., вважала за потрібне надрукувати статті Ю. Целевича у вигляді своєрідної монографії [2, с.155-295]. У передмові до неї Михайло Грушевський зауважив, що "...серія статей пок. Целевича про галицьких опришків познайомить читача з тими явищами в Західній Україні, серед котрих опришківство було одним з найбільш видатних і характерних, але мало багато аналогій в ХVІІ і навіть ХVІХ в." [3, с.3].

У польській історичній науці цю тему почали досліджувати ще з 40-х рр. ХVІХ ст. Так, в 1840-х рр. польський публіцист К.Вуйціцький написав статті "Гуцули" і "Розбійники" [4], де хоч і згадує про організацію, тактику галицьких опришків, проте називає їх "бандитами", "розбійниками", "ненормальними елементами". У 1857 р. А.Бельовський опублікував розвідку "Покуття", яка ґрунтувалась на цінних історичних джерелах про рух опришків початку й середини ХVІІІ ст. – "чорних книгах" Станіславського міського суду, де запротокольовано зізнання опришків [5, с.688-733]. Опришківський рух, на думку польського дослідника, мав усі риси розбійницького руху, був спричинений віддаленістю території від політико-економічних центрів Галичини, наявністю великих лісів та гір, низькою освіченістю населення тощо.

Саме праця А.Бельовського започаткувала фахове дослідження даної проблеми. Неодноразово на основі цієї наукової розвідки висвітлювався опришківський рух на Покутті [6, с.59-70].

Безсумнівно, Ю.Целевичу був відомий науковий доробок польських істориків. Принаймні він сам зізнався, що перша його розвідка "Про Олексу Довбушука и его попередниковъ и наследниковъ" оперта на дві книги кримінальних актів міста Станіславова, з яких перша хронологічно охоплює 1703-1723 рр., а друга – 1738-1751 рр.: "Покійний Август Бельовський, що тоті дві книзі дарував бібліотеці ім. Оссалінських, назбирав з них вісті про опришків і помістив їх під заголовком "Pokusie" в місячний часопис "Czas" за 1857 р." [2, с.160].

Отже, серію своїх статей Ю.Целевич розпочав вищезгаданою розвідкою, яка, окрім двох книг кримінальних актів м. Станіславова, доповнювалася спогадами польського поета Ф.Карпінського, запискою в метриці Микуличина та ілюструвалась народними піснями про опришків зі збірки Я.Головацького, книги К.Вуйціцького та додатком до перекладу М.Коссаком розвідки А.Бельовського [7]. Проте історик висловлював жаль, "книги, що безперечно обіймала 15-літній період від 1723 до 1738 рр., зовсім нема, як нема й актів з перед 1703 р. і після 1751 р."

[2, с. 160]. Він сподівався, що з часом знайдуться судові протоколи в Кутах, Коломиї, Надвірній, Галичі та інших місцях, де судили опришків, що значно доповнить джерельну базу досліджуваної проблеми.

Історик називав опришків “бездомними очайдухами”, для яких “не було вже третього виходу, хиба шибениця, або жити до смерти життєм диким і розбійницьким, як каже ся в пісні “на камені спати, з горби хлібом жити і зо скали воду пити” [2, с. 156].

Дослідник зумів чітко визначити причини розвитку опришківського руху. Насамперед він виділив соціально-економічні причини, підкреслюючи, що “опришки повстали з утікачів, а до втечі змушувала гірський нарід люта неволя і надужиття, яких на селянах допускалися економи, звані підстаростами, та атамани – далі бідність, голод і порив гуцульського та волоського народу в XVIII ст. до волі. З чого ж мав утікач жити, як не з розбою? До чого прийшла жадоба пімсти” [2, с. 157].

Наступним чинником розвитку опришківства Ю.Целевич вважав політичний фактор. Він визначив політичний стан тодішньої Польщі, Угорщини й Волощини: у Польщі – усобиця між Августом II та його суперником С.Лещинським; в північній Угорщині – заколот, спричинений ракочанським повстанням, натомість у Волощині – внутрішні заворушення, участь Волощини разом з Туреччиною у Північній війні проти Росії. До політичних передумов розвитку опришківства в період О.Довбуша, історик відносив ще анархію в Польщі за Августа III, другу турецьку війну Карла VI [2, с. 158-159].

Важливу роль у розвитку опришківського руху відіграв, на його думку, також географічний фактор: “Велике й широке гніздо Чорногори, що простиралося від межиріччя обох Черемошів аж по Густ у Марамороші й було розвите на потрібній границі тодішньої Польщі, Угорщині й Волощині, не дуже віддалене й від Семигорода (Арделю), зі своїми обширними та незмірними полонинами, глибокими й незахідними дебрами, недоступними пралісами, зі своїми незахідними скалами й глибокими та темними печерами, давало безпечний захист і охорону опришкам та було коліскою розбишацтва” [2, с. 159].

До передумов опришківства Ю.Целевич включав і сприяння значної частини суспільства розвитку цього руху. Опришки знаходили, як зазначав дослідник на основі аналізу судових протоколів, спілників і помічників серед представників майже всіх станів [2, с. 159, 167].

Історик на основі названих джерел зумів хронологічно відновити хід подій опришківського руху та його локалізацію. Розвиток опришківства у XVIII ст. він почав розповіддю про загін Івана Пискливого – “першого ватажка, що добився в початку XVIII ст. широкої слави

Н.Сагайдачна. Юліан Целевич – перший історіограф покутського опришківства у XVIII ст.

на нашій Покуттю”. Висвітлюючи опришківські рейди ватажків (Пинти, Панчишина, Леська та ін.), а особливо – Олекси Довбуша, Ю.Целевич намагався точно визначити кількість загонів, їхні вимоги, місце перебування тощо.

Уже в своїй першій статті Ю.Целевич вдався до дискусії з польським істориком Прохаскою щодо причин і часу “заспокоєння” опришківства. Польський дослідник вважав, що лише збройна боротьба польських властей з опришками заспокоїла їх. Ю.Целевич дотримувався іншого погляду: опришків “утихомирило аж заняття Галичини Австрією, по котрій можна було надіятись, що прикоротить розбишацтво й зробить кінець анархії. До повороту на ліпше причинилося безперечно найбільше скасоване неволі Йосифом II, після чого опришки виродилися в простих розбійників, проти котрих повстала й сама людність, не вважаючи вже їх своїми местниками” [2, с. 183].

У 1888 р. в газеті “Діло” вийшла друга стаття Ю.Целевича “Ще дещо про Олексу Довбушука и его наследниковъ” [8]. У ній автор до вищезгаданих джерел додав кілька документів з галицьких городських актів, а саме: уривок зі “Сводної літописі 1700-1772 р.” А.Петрушевича; привілей С.Дзвінчука і його потомків, який був згаданий у розвідці Турчинського [9, с. 4-6]; народні пісні і перекази, зібрані тим же Туринським [10, с. 7-11].

Названа стаття доповнювала першу. Це зазначав сам дослідник: “Позбравши ще деякі вже оголошені матеріали про Олексу Довбуша і роздобувши нові, зовсім не звісні вісти про його наступників Івана Варцабу та Івана Бойчука, ми зложили їх докупи і доповняємо ними давнішу нашу розвідку про опришків” [2, с. 187]. Пізніше Б. Барвінський висловлював думку, що переклад Шопінським першої статті та прихильна оцінка Ф.Бостля спонукали українського історика до подальшої праці над проблемою [11, с. 176].

Ю.Целевич вже на початку другої статті вступив у дискусію з Шопінським. По-перше, український дослідник з жалем констатував, що Шопінський пропустив уривок, в якому порівнювалося опришківство в руській і сербській Чорногорі, і ще раз підкреслив: “Як там, так і тут воно могло було довести до основання окремого, незалежного політичного організму, якби не відмінні, хоч зовсім случайні обставини, бо якби не вони, то якийсь сміливий ватажок був би міг і тут проміняти булаву за топорець, як там, і із Ясенова або Космача зробити руську Цетинію...” [2, с. 188]. До таких обставин Ю.Целевич зарахував, насамперед, відсутність релігійного фактора боротьби опришківства.

В.Шопінський у передмові до перекладу вважав, що саме Ю.Целевич зробив “Довбушука” історичним героєм, останньому належала би

шибениця, а в разі помилювання – досмертна в'язниця в станіславівським криміналі. Така думка польського перекладача змусила українського історика стати на захист постаті Олекси Довбуша. На основі конкретних фактів, взятих з історичних джерел, (переслідування опришків з боку полковника Пшелуського, напад Довбуша на двір полковника Злотницького в с. Борщеві коло Бучача 4 травня 1744 р., вбивство отамана Дідушка 1743 р., напад на двір родичів поета Францішка Карпінського 8 жовтня 1741 р.), Ю.Целевич відповів В.Шопінському дипломатично: “Ми на се скажемо, що воно так і не так. Правда, що Довбушук був розбійником, і закон домагається крові за кров. А все ж таки Довбушук не втратив ні крихти тої романтичної вдачі, якого вкрасили його народні пісні й перекази, і вісти історичні, подані нами, не збавили його тих рисів героя, ніжності чувства і благородности, без котрих нарід не розумів би свого героя...” [2, с.188-189].

Отже, у двох перших своїх статтях Юліан Целевич дав нарис історії опришківського руху в Галичині у 1703-1723 та 1738-1751 роках. У третій розвідці “Дальші вісти про опришків (ватаги Олекса Довбушук і Василь Баюрак)” автор розповів про діяльність О.Довбуша в 1744-1745 рр. і хронологічно продовжив опришківський рух до 1754 р. [12]. Ця стаття написана виключно на основі знайденої в архіві м. Станіславова судової книги з кримінальними розправами магістратського суду цього міста в 1751-1758 рр. (“Xiegi czarne seu Kryninalne...”). Щоправда, дослідник використав епізоди з опришківського руху, відображеного у працях польських авторів [13].

Аналіз джерел дав змогу досліднику висловити думку про те, що опришківство після смерті О.Довбуша характеризувалося моральним спустошенням. Автор намагався охарактеризувати ситуацію, що склалася: “Загальне зіпсутте, упадок обичаїв і крайня самоволя в країні, що не вміла пошанувати й найсвятіших, загальнопризнаних прав, уся тотя гниль не обминула, мовби який помір, ані відлюдних полонин, ані чорногорських зворів. Доторкнувшись своєю мертвою рукою, розстроювала вона всяке життя, уже в части й родинне, то розстроїла й опришківське товариство...” [2, с.187].

Четверта стаття Ю.Целевича про опришків фактично складалась з двох частин, була надрукована в “Ділі” у 1891 р. [14]. Основними джерелами (крім названих до попередніх статей) для її написання стали протоколи галицького городського суду 2 листопада 1759 р., що знаходились у 270 томі городських галицьких актів; універсал 1759 р., вміщений в галицьких городських книгах; судовий декрет 1759 р., знайдений в Дрогобицькій судовій книзі; розпорядження австрійських властей у

справі розбійницьких нападів, отриманих від пароха Солотвина о. М.Головацького. Крім цього, дослідник переглянув три судові книги, які збереглися в архіві м. Болехова, однак не знайшов там нічого цінного з даної тематики [2, с.274].

Історик вважав, що Баюраковий наступник Іван Бойчук підніс опришківство на більш високий моральний рівень, бо переслідував лише багатих, що наживалися на людському горі та нещадній експлуатації бідняків: “І хоч не бачимо вже в нім тої лицарської вдачі, що в Довбушука, то таки не проливав він “людську кровіцу як водицу”, не нападав із-за смереки на проїжжих купців, або безоружних, заполоханих жінок. Він нападав на заможних орендарів, спорожняв кишені багатого жида-купця, казав погоститися в панським дворі, наповненім усяким добром, але не позволяв убивати нікого, хіба вимагала сього власна оборона” [2, с.247].

Якщо оцінювати в цілому працю Ю.Целевича над цією проблемою, то слід відзначити ще й те, що дослідник зумів виділити два типи опришківства: за словами Б.Барвінського, “одно, так сказати б, ідеальне, друге – звичайне розбишацтво” [2, с.184].

Опришківській проблемі присвячена ще одна розвідка Ю.Целевича “Ночний напад на дом Маркіянового діда, о. Романа Авдиківського в Подлесю р. 1794”, яка вміщена у “Зорі” 1887 р. [15]. Це дослідження також дає підстави стверджувати, що український історик чітко розділяв поняття опришківства і розбишацтва. На його думку, справжнє опришківство представляло собою месників за народні кривди після поділів Речі Посполитої, але виродилося у просте розбишацтво, яке існувало аж до першої половини XIX ст.

Ю.Целевич висловив переконання, що ті самі причини, що призвели до виникнення опришківства в Карпатах, викликали його появу на польсько-австрійському та австрійсько-російському кордонах в останній чверті XVIII ст. Особливу увагу дослідник акцентував на недостатній організації царських політичних урядів і судів, анархії та катастрофі (після трьох поділів) Польщі. Саме як розбишацький характеризує Ю.Целевич напад на Підліссю у 1787 р. на будинок діда Маркіяна Шашкевича о. Романа Авдиківського. Основним джерелом написання даної статті стали приходські акти, які надав о. Юстин Гарнавський, що сам належав до родини Маркіяна Шашкевича.

Таким чином, Юліан Целевич уперше в українській історичній науці започаткував дослідження опришківства. Історик проаналізував соціально-економічні й політичні причини опришківського руху, вплив на нього географічного фактора, він відновив хронологічно хід подій у XVIII ст., пов'язаних із цим рухом. Дослідник залучив величезну кількість

джерельного матеріалу, етнографічних матеріалів польської літератури, що дало можливість провести дослідження на високому фаховому рівні. Водночас історик показав українське опришківство у порівнянні з відповідними рухами болгарських гайдутинів, сербських гайдуків та наддніпрянських гайдамаків.

1. Целевич Ю. Про Олексу Довбушука та його попередників і наступників // Діло. – 1882. – №34-39; Його ж. Ще дещо про Олексу Довбушука та его наступників // Діло. – 1888. – №149-150, 152; Його ж. Дальші вісті про опришків (ватаги: Олекса Довбушук і Василь Баюрак) // Діло. – 1890. – №11, 13-18; Його ж. Ще деякі перекази й легенди про Олексу Довбушука. – Діло. – 1891. – №238, 240-243, 245, 248-249, 251-253.
2. Целевич Ю. Опришки // Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVII віці / Руська історична бібліотека. – Т. XIX. – Львів, 1897.
3. Грушевський М. [Передмова] // Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVII віці / Руська історична бібліотека. – Т. XIX. – Львів, 1897.
4. Wojcicki K. W / Huculy // Stare gawedy i obrazy. – Warszawa, 1840. – Т. II. – S.121-168; Його ж. Rozbojnicy // Biblioteka Warszawska. – Warszawa, 1841. – Т. I. – S.14-25.
5. Bielowski A. Pokucie // Dodatek miesieczny do gazety "Czasu". – Kraków, 1857.
6. Косак М. Добош // Львовянинь. Месяцеслов на р. зв. 1861 рр. – Львів, 1860.
7. Karpinski F. Pamietniki od 1741-1822. – Kraków, 1862; Головацький Я. Народные песни Галицкой и Угорской Руси. – М., 1878. – Ч. I; Wojcicki K. Stare gawedy i obrazy. – Warszawa, 1840. – Т. 2; Косак М. Добош // Львовянинь. Месяцеслов на р. зв. 1861. – Львів, 1860.
8. Целевич Ю. Ще дещо про Олексу Довбушука и его наследников // Діло. – 1888. – №149-150, 152.
9. Turczynski W. Wycieczka do Slobody rungurskiej. Kosmacza // Dodatek literaturny do "Kurjera Lwowskiego". – 1887.
10. Turczynski W. W Karpatach ponad gorna lomnica // Ibid.
11. Барвінський Б. Юліан Целевич // Збірник історико-філософської секції НТШ. – Т. XV. – Львів, 1927.
12. Целевич Ю. Дальші вісті про опришків (ватаги: Олекса Довбушук і Василь Баюрак) // Діло. – 1890. – №11, 13-18.
13. Karpinski F. Pamietniki od 1741-1822. – Kraków, 1862; Baracz S. Pamiatki miasta Stanislawowa. – Lwów, 1858.
14. Целевич Ю. Последни исторични весте про опришків XVIII веку. а) Иван Бойчук, другий наследник Довбушука; б) Ще деякі перекази і легенди про Олексу Довбушука // Діло. – 1891. – №238, 240-243, 245, 248, 249, 251-253.
15. Целевич Ю. Ночный напад на дом Маркьянового діда, о. Романа Авдиковського в Подліссю р. 1794 // Зоря. – 1887. – №21-22.

N.Sahajdachna

JULIAN TSELEVYCH – FIRST HISTORIOGRAPHER OF POKUT REGION'S OPRISHKI IN THE 18th CENTURY

In the given article the author describes the scientific research of Julian Tselevych as the first historiographer of the Pokut oprishki movement in the XVIII century. The author pays attention to the description of social reasons of the appearance, development and historical importance of the oprishki movement.

ІСТОРИОГРАФІЯ

О.В.Марущенко

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: МАТЕРІАЛИ ДО БІБЛІОГРАФІЧНОГО ПОКАЖЧИКА

Характерною ознакою сучасного етапу розвитку вітчизняної історіографії є посилення інтересу й уваги дослідників до висвітлення вкрай актуальної в науковому і суспільно-політичному відношенні проблеми доволі непростих українсько-польських відносин в роки Другої світової війни, взаємин між українським і польським народами в цей період. Їх об'єктивне і неупереджене вивчення та осмислення (про це йдеться у спільній Заяві Президентів України і Республіки Польща "До порозуміння і єднання" від 21 травня 1997 р. [1]) необхідні для остаточного подолання складної українсько-польської історичної спадщини, негативного потенціалу, який накопичився упродовж багатьох століть в історичній свідомості українців і поляків, упередженості і недовір'я між ними; для утвердження історичної правди і справедливості, дружніх і партнерських відносин між обома країнами і народами на сучасному етапі, не затьмарених тінями минулого.

За останнє десятиріччя українські науковці, одержавши доступ до раніше не відомих вітчизняних і зарубіжних архівних та історіографічних джерел, свої зусилля у дослідженні історії українсько-польських відносин 30-40 рр. ХХ ст. спрямовували на публікацію і введення до наукового обігу нових документів і фактичного матеріалу, їх глибоке, всебічне, об'єктивне осмислення та інтерпретацію дослідниками історії їх взаємин; на усунення негативних стереотипів, які склалися між українським і польським народами протягом тривалого періоду і досягли своєї вершини у ХХ столітті, зокрема, в роки Другої світової війни; на з'ясування причин, перебігу і наслідків трагічних подій і жорстоких конфліктів, що мали місце в спільній історії обох народів; на пошук істини, історичної правди, заради зближення українського і польського народів.

В цьому контексті слід зазначити, що за роки, які минули після проголошення державної незалежності України, новітня українська історіографія збагатилася цілою низкою серйозних документальних видань [28; 57; 75; 78; 222; 255; 261; 262], збірників, опублікованих за підсумками роботи авторитетних і представницьких всеукраїнських і міжнародних наукових конференцій і семінарів [9; 14; 18; 23, 31; 43, 47; 61; 97; 99; 159; 223; 224] першими монографіями [112; 113; 178; 211; 268] і великою кількістю статей, які є яскравим свідченням започаткування

історіографії українсько-польських відносин в роки Другої світової війни як окремої і самостійної наукової проблеми.

Характеризуючи сучасний стан історіографії українсько-польських відносин часів Другої світової війни, їх відомий дослідник І.Ільющин констатує недостатність монографічних видань з проблеми і зауважує, що найвагоміші здобутки українських істориків поки що існують у вигляді текстів доповідей, розпорошених по численних збірниках праць наукових конференцій¹, і, додамо, у вигляді чималої кількості статей у фахових наукових журналах, вісниках і збірниках праць історичних факультетів вищих навчальних закладів, інших видань, що робить актуальним і вимагає узагальнення та систематизації існуючого вже, досить помітного історіографічного доробку. З цією метою і здійснюється спроба створення одного з перших бібліографічних покажчиків з проблеми, який аж ніяк не претендує на вичерпність і повноту, але відображає тенденції розвитку історіографії українсько-польських відносин в роки Другої світової війни і дослідження їх різноманітних аспектів і буде, сподіваємось, корисним для всіх, хто ними цікавиться. До покажчика включені праці польських авторів, опубліковані, зокрема, в україномовних випусках матеріалів міжнародного наукового семінару "Україна-Польща: важкі питання", присвяченого українсько-польським відносинам в роки Другої світової війни, а також ряді інших видань.

І. Загальні, історіографічні і джерелознавчі аспекти проблеми

1. Спільна заява Президентів України і Республіки Польща "До порозуміння і єднання" // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – №1/2. – С.5-7.
2. Бондаренко Г.В. Вплив держав антигітлерівської коаліції на формування українсько-польських взаємин у роки Другої світової війни та перші повоєнні роки // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2000. – Т.4 (6). С.273-276.
3. Голіят Р.Р. Тожецький про історію двох народів // Визвольний шлях. – 1999. – Кн.1. – С.122-124.
4. Гонтар Т. Політичне становище та настрої українського населення на сході Польщі у роки Другої світової війни // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Історія. – Тернопіль, 2002. – Вип.1. – С.141-145.
5. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
6. Дашкевич Я. Для кого дорога до нікуди? (Нотатки не на полях збірника про польсько-українські взаємини) // Україна і Польща між минулим і майбутнім. – Львів, 1991. – С.214-230.
7. Дашкевич Я. Документи та матеріали про польсько-українські стосунки у 1940-х рр. в Українському архіві (Варшава) // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. Вип.2. (1995-1997 рр.). – Львів, 1999. – С.155-156.

* *Historycy polsky i ukrainsky wobec problemow XX wieku.* – Krakow, 2000. – С.288.

О.В.Марущенко. Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни: матеріали до бібліографічного покажчика

8. Дашкевич Я. Документи Українського центрального комітету в Національному архіві Канади про польсько-українські стосунки 1941-1944 рр. // Там само. – С.157-159.
9. Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень (Перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків) // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. – К., 1993. – С.23-29.
10. Дашкевич Я. Шляхи подолання стереотипів (Перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків: українська точка зору) // Дашкевич Я. Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе. – К., 1993. – С.126-133.
11. Дашкевич Я. Фальсифікація новітньої історії українського народу в сучасній Польщі // Національно-визвольна боротьба 20-50-х років XX ст. в Україні: Збірник матеріалів Першої міжнародної наукової конференції. Львів, 25-26 червня 1991 р. – Київ-Львів, 1993. – С.109-119.
12. Дзюбан О. Національно-визвольна боротьба українського народу 1941-1945 рр. у світлі польських документів // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. Вип.2. (1995-1997 рр.). – Львів, 1999. – С.182-183.
13. Зашкільняк Л. Історична полоністика останнього десятиріччя в Україні // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 2000. – Вип.51. – С.34-38.
14. Зашкільняк Л. Україна і Польща у XX столітті: між конфронтацією і союзом // Міжнародний Науковий Конгрес "Українська історична наука на порозі XXI століття". Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. – Чернівці, 2001. – Том 1. – С.63-74.
15. Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки у XX столітті: традиції та сучасність // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1996. – Вип.49. – С.71-76.
16. Ільющин І. До виходу у світ 1-го тому спільного польсько-українського видання // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – №2. – С.505-510.
17. Ільющин І. Українсько-польський конфлікт за часів Другої світової війни // Україна і Польща в XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць / За ред. П.М.Чернеги. – Київ-Краків: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2002. – С.136-138.
18. Ісаєвич Я. Українсько-польські взаємини періоду Другої світової війни: інтерпретації істориків і політиків // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.) – Івано-Франківськ, 1997. – С.5-8.
19. Калитко С.Л., Лациба В.П. Сучасна українська історіографія про українсько-польські відносини в Західній Україні в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: 36 наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип.6. – С.66-68.
20. Українська діаспора про українсько-польські відносини в Західній Україні в роки Другої світової війни // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.) – Хмельницький, 1999. – С.382-383.
21. Калитко С.Л. Українська історіографія українсько-польських взаємин на західноукраїнських землях в роки Другої світової війни // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Історія. – Вінниця, 2001. – Вип.3. – С.242-247.
22. Кічий І. Українсько-польські відносини на Волині в роки Другої світової війни // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.) – Івано-Франківськ, 1997. – С.34-39.
23. Клімецький М. Хронологія подій у східній Малопольщі 1939-1947 рр. // Україна-Польща: важкі питання. Т.5. Матеріали V міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини під час Другої світової війни". Луцьк, 27-29 квітня 1999 року. – Варшава, 2001. – С.78-106.

24. Комюніке, схвалене на зустрічі українських і польських істориків // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – №1/2. – С.112-115.
25. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж–Нью-Йорк–Львів: Наукове Товариство імені Т. Шевченка у Львові, 1993. – 659 с.
26. Косик В. Україна під час Другої світової війни. 1938-1945. – Київ–Париж–Нью-Йорк–Торонто: Б.в., 1992. – 729 с.
27. Крупа Л. Участь митрополита Андрея Шептицького в українсько-польських відносинах у 1918-1944 роках // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Історія. – Тернопіль, 2000. – Вип.10. – С.95-106.
28. Кулаковський П., Шаповал Ю. Спільне українсько-польське видання “Польща та Україна в тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб” // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – №1/2. – С.9-14.
29. Кучер В., Чернега П. З історії українсько-польських відносин у роки Другої світової війни // Україно-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.) – Івано-Франківськ, 1997. – С.283-289.
30. Макар В., Яценюк Т. Рец. на: Роман Дрозд. Політика властей щодо українців Польщі (1944-1989). – Варшава: Тирса, 2001. – 380 с. // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип.123-124. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці, 2002. – С.493-495.
31. Макар В.Ю. Україна-Польща: важкі питання // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. – Чернівці, 2001. – Т.8. – С.75-80.
32. Мотика Г. Історіографія Народної Польщі про польсько-українські взаємовідносини в 1939-1956 рр. // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Частина 2: ХХ століття / Міжнародна асоціація українців. Відповідальні редактори: Станіслав Кульчицький, Віктор Даниленко. – Одеса-Київ-Львів, 1999. – С.85-90.
33. Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни / За ред. В.Д.Конашевича – К.: Пошуково-вид. агентство “Книга Пам’яті України”, 1996. – 568 с.
34. Нагорняк М., Марчук В. Вплив великих держав на етнополітику Польщі в 1918-1945 рр. // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.) – Івано-Франківськ, 1997. – С.296-300.
35. Патриляк І. Нетрадиційний погляд на українсько-польські взаємини (Forzecki R. Polacy i Ukraincy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1993, 339 s.) // Молода нація. – 2001. – №1. – С.184-193.
36. Поп Ю.І., Калитко С.Л., Лациба В.П. Українська радянська та сучасна історіографія українсько-польського міжнародного конфлікту в роки Другої світової війни // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25-26 жовтня 2000 р. – Кам’янець-Подільський, 2001. – Т.7 (9). – С.682-687.
37. Потилчак О. Польські вояки в совєтських таборах для військовополонених (До підсумків історичного вивчення “Катинської справи”) // Визвольний шлях. – 2002. – Кн.7. – С.68-77.
38. Репринцев В. Польсько-українські відносини в період Другої світової війни // Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз. – К., 1996. – С.153-156.
39. Русначенко А.М. Українсько-польське протистояння // Русначенко А.М. Народ збурений: Нац.-визвол. рух в Україні й нац. рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. – К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2002. – С.139-176.
40. Сворац С. Шкільництво західноукраїнських земель у контексті польсько-українських взаємин в 30-х-40-х рр. // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи

- взаємовідносин. Збірник наукових праць / За ред. П.М.Чернеги. – Київ–Краків, 2002. – С.180-182.
41. Семенюк А. На тему українсько-польських відносин: Критичні зауваження. – Міннеаполіс, 1996. – 168 с.
42. Семенюк А. Повертаючись до опублікованого. “Україна-Польща: важкі питання” // Визвольний шлях. – 1999. – Кн.4. – С.416-423; Кн.5. – С.550-552.
43. Сінкевич Є.Г. Українська проблематика на конференції в Польщі (Lemkowszyzna w latach 1939-1947. Wojna, okupacja i wysiedlenia. – Krakow – Przegorzaly, 28-30 maja 2001 // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. Випуск 5. – Херсон, 2001. – С.170-176.
44. Скечковський Р., Зимомря М., Каліновський Д. Україна та Польща в дзеркалі німецької преси періоду Другої світової війни // Історія слов’янських народів: актуальні проблеми дослідження. Випуск 6: Слов’янські народи в Другій світовій війні. – К., 2000. – С.10-13.
45. Трухан М. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі. – Львів: ВІП “Троян”, 1992. – 253 с.
46. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського. Львівський національний ун-т імені Івана Франка. Упорядкування і передмова Володимира Косика. – Львів, 1997. – Т.1. – 384 с.; 1998. – Т.2. – 384 с.; 1999. – Т.3. – 384 с.; 2000. – Т.4. – 368 с.
47. Українсько-польські відносини у ХХ столітті: державність, суспільство, культура. Матеріали наукової конференції. – Тернопіль: “Лілея”, 1999. – 250 с.
48. Федорчук П. Сучасні вчені про українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. // Галичина. – 1998. – №1. – С.191-192.
49. Філяр В. Хронологія подій на Волині в 1939-1944 рр. // Україна-Польща: важкі питання. Т. 5. Матеріали V міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. Луцьк, 27-29 квітня 1999 року. – Варшава, 2001. – С.31-77.
50. Холодницький В. З історії діяльності буковинських поляків під час Другої світової війни // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип.96-97. Історія. – Чернівці, 2000. – С.201-210.
51. Холодницький В.Ф. Поляки Буковини під час Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: 36. наукових статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2001. – Вип.5. – С.148-154.
52. Цепенда І.С. Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943-1947 років в оцінках сучасних польських істориків // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25-26 жовтня 2000 р. – Кам’янець-Подільський, 2001. – Т.7 (9). – С.693-700.
53. Цепенда І.Є. Джерела до історії українсько-польських стосунків 1944-1947 рр. у фондах центральних архівів Республіки Польща // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2001. – Випуск IV-V. – С.167-174.
54. Швагуляк М. Рец. на: Torzecki R. Polacy i Ukraincy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993 // Україна модерна. – 1996. – №1. – С.193-198.
55. Швагуляк М. Хроніка подій в Західній Україні у 1939-1945 рр. // Україна-Польща: важкі питання. Т.5. Матеріали V міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. Луцьк, 27-29 квітня 1999 року. – Варшава, 2001. – С.14-30.
56. Шевченко В.Ф. Пам’ятні уроки історії (Рец. на видання серії “Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб”) // Людина і політика. – 2001. – №4. – С.149-152.

57. Шимчишин О. З історії польсько-українських відносин 1941-1947 рр. // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.) – Івано-Франківськ, 1997. – С.312-315.

II. Українсько-польські відносини в 1939-1941 рр.

58. Антонович М. Англійські дипломатичні джерела про українсько-польські взаємини на початку Другої світової війни // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.) – Івано-Франківськ, 1997. – С.304-307.
59. Богів О. Вплив закарпатських подій 1938-1939 рр. на українців у Польщі // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2000. – Випуск 5. – С.5-15.
60. Дмитрук В. Політика радянської влади щодо населення Західної України в 1939-1941 рр.: суть і наслідки // Україна-Польща: важкі питання. Т.4. Матеріали IV міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини під час Другої світової війни". Варшава, 8-10 жовтня 1998 року. – Варшава, 1999. – С.70-90.
61. Житар П.І. Еволюція українсько-польських відносин на Волині у 1939 році // Науковий вісник Волинського державного університету. Історичні науки. – Луцьк, 2000. – №3. – С.106-110.
62. Ільюшин І.І. З історії діяльності першої польської підпільної організації "Служба Звиченству Польськи" (СЗП) у Львові у 1939 р. // Питання нової та новітньої історії. – К., 1997. – Вип.43. – С.75-82.
63. Ільюшин І.І. З історії діяльності польської підпільної організації Звйонзек Валькі Збройней на території західноукраїнських земель наприкінці 1939 – початку 1940 рр. // Вісник Київського університету. Серія: Історія. – 1998. – Вип.39. – С.74-77.
64. Ільюшин І.І. Ставлення польського емігрантського уряду в Парижі та Лондоні й польського підпілля у Львові до українського питання в 1939-1941 рр. // Укр. іст. журн. – 1999. – №6. – С.70-81.
65. Казакова О.М. Українці та поляки в період четвертого поділу Польщі: на фоні створення режиму "нового порядку" // Вісник Східноукраїнського національного університету. Історичні науки. – Луганськ, 2001. – №4. – С.120-124.
66. Карасевич А., Лисенко Л. З історії українсько-польських відносин напередодні та на початку Другої світової війни // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць / За ред. П.М. Чернеги. – Київ – Краків, 2002. – С.146-149.
67. Коваль В.С. Довкола радянсько-польської війни 1939 року / АН УРСР. Ін-т історії України – К., 1991. – 77 с.
68. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920-1939) / Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Наукове Товариство ім. Т.Шевченка – Львів, 2000 – 278 с.
69. Красівський О.Я. Польсько-українські стосунки напередодні та на початку другої світової війни // Матеріали науково-теоретичної конференції "Україна в роки другої світової війни. 1939-1945". Київ, 9-10 листопада 1944 року. – К., 1994. – С.13-16.
70. Кротофіль М. Українці – контрактиві старшини польського війська у 1939 р. // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали міжнародної наукової конференції 23-24 вересня 1999 р. – Львів, 2001 – С.131-136.
71. Кутовий Р. Політика ОУН в польському питанні напередодні німецько-польської війни 1939 р. // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць / За ред. П.М. Чернеги. – Київ-Краків, 2002. – С.155-158.
72. Мазур Г. Політика радянської влади щодо населення Західної України в 1939-1941 рр.: суть і наслідки // Україна-Польща: важкі питання. Т.4. Матеріали IV міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини під час Другої світової війни". Варшава, 8-10 жовтня 1998 року. – Варшава, 1999. – С.91-108.
73. Макарчук С. Міжнародні антагонізми в суспільстві Західної України в переддень вересня 1939 року // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали міжнародної наукової конференції 23-24 вересня 1999 р. – Львів, 2001. – С.6-20.
74. Польське підпілля 1939-1941. Том 1 серії "Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб" / Редколегія: Г.Якубовський, В.Пристайко, Р.Пиріг, О.Піщеніков, Ю.Шаповал та ін. – Варшава-Київ, 1998. – 1040 с.
75. Потильчак О. Польське громадянство в радянських таборах для військовополонених (1939-1941 рр.) // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць / За ред. П.М. Чернеги. – Київ-Краків, 2002. – С.164-169.
76. Пурат А. Українці у вересневій кампанії // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали міжнародної наукової конференції 23-24 вересня 1999 р. – Львів, 2001. – С.137-141.
77. Резмер В. Позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р. // Україна-Польща: важкі питання. Т.4. Матеріали IV міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини під час Другої світової війни". Варшава, 8-10 жовтня 1998 року. – Варшава, 1999. – С.13-33.
78. Рожик М., Рожик Н. Антипольська спрямованість пакту Ріббентропа-Молотова // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету. – 2000. – №3. – С.225-229.
79. Рожик М.Є. 1939 р. в долі Польщі і Західної України / Львівський державний ун-т. – К., 1992. – 60 с.
80. Рудіченко Н.В. Польсько-радянський збройний конфлікт на західноукраїнських землях 1939 року: військово-політичний аспект проблеми // Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни: Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції 24-25 жовтня 2000 р. – Кривий Ріг, 2000. – С.116-119.
81. Руккас А.О. Збройний опір польських військ проти Червоної Армії у вересні 1939 року на Волині. – К.: ТОВ "Міжнар. фін. агенція", 1997. – 31 с.
82. Руккас А.О. Підготовка до військової операції Червоної Армії проти Польщі на початку Другої світової війни (вересень 1939 року, західноукраїнський напрямок) // Питання нової й новітньої історії. – К., 1996. – Вип.42. – С.92-100.
83. Руккас А.О. Полк Корпусу Охорони Прикордоння "Поділля" у перший день радянського наступу на Польщу // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.) – Івано-Франківськ, 1997. – С.253-256.
84. Руккас А.О. Польсько-радянський збройний конфлікт на західноукраїнських землях (вересень-жовтень 1939 року): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998. – 18 с.
85. Руккас А. Українці у Війську Польському. Вересень 1939 року // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць / За ред. П.М. Чернеги. – Київ – Краків, 2002. – С.149-152.
86. Руккас А. Участь українців – вояків польської армії у вересневій кампанії 1939 року // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали міжнародної наукової конференції 23-24 вересня 1999 р. – Львів, 2001. – С.142-146.
87. Сорока Ю. Населення Західної України у 1939-1941 рр.: депортації, заслання, вислання // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – К., 2002. – Випуск 12. – С.16-20.
88. Ханас В. До питання про Чортківське повстання 1940 року // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Історія. – Тернопіль, 2000. – Вип.10. – С.126-129.

89. Ханас В. Польська підпільна організація у Зборові у 1940 році // Там само. – 2001. – Вип.12. – С.167-170.
90. Ханас В., Гайдай О. Польське антибільшовицьке підпілля на Тернопільщині у 1939-1941 рр. // Освітнянин. – 1998. – №5. – С.33-35; №6. – С.26-28.
91. Швагуляк М. Західноукраїнська суспільність напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип.1. – С.143-172.
92. Швагуляк М. З історії українсько-польських взаємин напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р. // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський. 29-31 травня 1992 р. – К., 1993. – С.232-241.
93. Швагуляк М. Позиція та участь українців у німецько-польській війні 1939 р. // Україна-Польща: важкі питання. Т.4. Матеріали IV міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини під час Другої світової війни". Варшава, 8-10 жовтня 1998 року. – Варшава, 1999. – С.35-58.
94. Яровий В., Ільюшин І. Польське підпілля на території Західної України у 1939-1941 рр. // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.) – Івано-Франківськ, 1997. – С.265-268.

III. Українсько-польські відносини в роки німецько-радянської війни. ОУН і УПА в українсько-польських відносинах.

95. Боляновський А. Національна політика нацистської Німеччини в Галичині у 1941-1944 рр. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1995. – Вип.32. – С.226-235.
96. Бондаренко К. Діяльність українських загонів самооборони на Волині, Буковині та у Галичині в роки Другої світової війни // Україна-Польща: важкі питання. Т.3. Матеріали III міжнародного наукового семінару "Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни". Луцьк, 20-22 травня 1998 року. – Варшава, 1998. – С.15-31.
97. Бондаренко К. Свідчення про спільні дії УПА та АК на Перемиській землі у 1945 р. // Україна в минулому. – Львів, 1993. – Вип.ІІІ. – С.88-92.
98. Бутко С. Роль радянського партизанського руху в боротьбі проти ОУН і УПА та поглибленні українсько-польського конфлікту в 1943-1944 рр. // Міжнародний Науковий Конгрес "Українська історична наука на порозі XXI століття". Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. – Чернівці, 2001. – Том 2. – С.104-109.
99. Бухало Г. До проблеми порозуміння між Українською Повстанською Армією Крайовою і польським патріотичним підпіллям (1942-1947 рр.) // Там само. – С.290-294.
100. Вигovskyй М., Кучер В. Закерзоння // Київська старовина. – 1994. – №1. – С.94-102.
101. Генік М. Проблема участі українських підрозділів у придушенні Варшавського повстання: розвінчання міфу // Людина і політика. – 2001. – №6. – С.49-57.
102. Голобубецький О. УПА й поляки: довгий шлях до порозуміння // Українська Повстанська армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940-1950-х рр.: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 25-26 серпня 1992 р. – К., 1992. – С.183-186.
103. Деревинський В. Українсько-польські відносини у першій половині 40-х рр. // Україна і Польща в XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць / За ред. П.М. Чернеги. – Київ–Краків, 2002. – С.158-160.
104. Дзьобак В.В. Отаман Тарас Бульба-Боровець (Штрихи до політичного портрета) / НАН України. Ін-т історії України. – К., 1995. – 91 с.
105. Зінкевич Р. Д. Антиукраїнський терор на Закерзонні в 1944-1947 рр. // Вісник Державного університету "Львівська політехніка". – 1999. – №377: Держава та армія. – С.151-157.
106. Зінкевич Р. Взаємини між ОУН-УПА і АК-ВІН на Закерзонні в 1945-1947 рр. // Перемишль і Перемиська земля протягом віків: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної

- наукової конференції, організованої Науковим Товариством імені Т. Шевченка 24-25 червня 1994 року в Перемишлі. – Перемишль – Львів, 1996. – С. 195-206.
107. Зінкевич Р., Стояновська Л. УПА в обороні українського населення Посяння від большевицько-польського терору // Матеріали наукової конференції Всеукраїнського Братства вояків УПА (Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історія, уроки, сучасність) 16-17 січня 1993 р. м. Івано-Франківськ. – Стрий, 1993. – С.100-101.
108. Ільюшин І.І. До питання про діяльність Армії Крайової й українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни // Вісник Київського університету. Історія. – 1998. – Вип.37. – С.37-41.
109. Ільюшин І.І. Епілог акції "Бужа" на західноукраїнських землях та доля Армії Крайової у Львові в 1944 році в світлі радянських документів // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип.6. – С.254-257.
110. Ільюшин І.І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів) / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2000. – 198 с.
111. Ільюшин І.І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2001. – 289 с.
112. Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941-1942 рр. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 1999. – 201 с.
113. Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942-1943 рр. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 1999. – 274 с.
114. Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1944-1945 рр. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 1999. – 219 с.
115. Киричук Ю., Зінкевич Р. Взаємовідносини між ОУН-УПА і Армією Крайовою на Закерзонні у 1945-1947 рр. // Республіканець. – 1995. – №1-2. – С.60-61.
116. Киричук Ю. Військово-політична діяльність збройного підпілля ОУН-УПА в Закерзонні (1945-1947 рр.) // Галичина. – 2000. – №4. – С.73-83.
117. Киричук Ю., Мороховський В. Волинська граєдія 1943-1944 рр. // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.) – Івано-Франківськ, 1997. – С.280-283.
118. Киричук Ю. Історія УПА. – Тернопіль: Ред-вид. відділ управління по пресі, 1991. – 55 с.
119. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50 років XX століття / Львівський національний ун-т. – Львів, 2000. – 304 с.
120. Киричук Ю. Тарас Бульба-Боровець: його друзі і вороги. – Львів, 1997. – 75 с.
121. Киричук Ю., Мороховський В. Українсько-польська збройна боротьба на західноукраїнських землях у 1942-1943 рр. // Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження. Випуск 6: Слов'янські народи в Другій світовій війні. – К., 2000. – С.157-161.
122. Киричук Ю. Українсько-польське збройне протистояння у 1942-1943 рр. // Схід. – 2000. – №1. – С.48-51.
123. Киричук Ю. Українсько-польське протистояння на Волині у 1942-1943 рр. // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали міжнародної наукової конференції 23-24 вересня 1999 р. – С.193-195.
124. Киричук Ю. Українсько-польський збройний конфлікт 1942-1943 рр. // Українські варіанти. – 1999. – №3-4. – С.130-133.
125. Ковалевський З. Польська демократична громадськість мусить знати правду про Українську Повстанчу Армію // Україна. Наука і культура. – К., 1991. – Вип.25. – С.76-81.
126. Катовий Р.С. Позиція армії Т.Бульби-Боровця в українсько-польському конфлікті на Волині // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2001. – №5. – С.172-176.

127. Кутувий Р. Українсько-польський конфлікт на Волині (1941-1945) в документах німецької окупаційної влади // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету. – Луцьк, 1998. – Вип.3. – С.113-115.
128. Кучер В. ОУН-УПА в боротьбі за незалежну Україну. – К.: Вид-во “Бібліотека українця”, 1997. – 103 с.
129. Кучер В., Дробот І., Вигovskyий М., Сушко О., Чернега П. ОУН-УПА і українське питання: погляд із сьогодення. – К.: Генеза, 1997. – 70 с.
130. Кучер В. Українська повстанська армія в Закарпатті // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940-1950 - х рр. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 25-26 серпня 1992 р. – К., 1992. – С.157-167.
131. Ліпкан А.Г. З історії українсько-польського протистояння під час Другої світової війни // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету. – К., 1999. – Ч.1. – С.195-200.
132. Ліпкан А. ОУН-УПА та українсько-польський конфлікт 1943-1944 рр. як відлуння невирішених питань Паризької мирної конференції // Перша світова війна і слов'янські народи: Матеріали міжнародної наукової конференції, 14-15 травня 1998 р. – К., 1998. – С.193-197.
133. Ліпкан А.Г. УПА та її боротьба на три фронти під час Другої світової війни // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету. – К., 2000. – Т.36. – Ч.1. – С.283-241.
134. Литвин М. Документи Армії Крайової про військово-політичне протистояння на заході України у роки Другої світової війни // Україна в минулому. – К.; Львів, 1995. – Вил.7. – С.129-151.
135. Мазур Г. Роль Німеччини і Радянського Союзу в міжнародному польсько-українському конфлікті у 1942-1945 рр. // Україна-Польща: важкі питання. Т.5. Матеріали V міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. Луцьк, 27-29 квітня 1999 року. – Варшава, 2001. – С.208-220.
136. Масловський В. І. Якою була “українсько-польська війна” // Масловський В. І. З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни. – М.: Славянський діалог, 1999. – С.233-237.
137. Мотика Г. Українська самооборона в Західній Україні (1941-1944 рр.) // Україна-Польща: важкі питання. Т.3. Матеріали III міжнародного наукового семінару “Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни”. Луцьк, 20-22 травня 1998 року. – Варшава, 1998. – С.32-40.
138. Олійник Ю. До питання про міжетнічний конфлікт українського і польського населення на території генеральної округи Волинь-Поділля в 1941-1944 рр. // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць / За ред. П.М.Чернеги. – Київ-Краків, 2002. – С.160-162.
139. Ольшанський Т.А. Польсько-український конфлікт 1943-1947 // “Ї”: Незалежний культурологічний часопис. – Львів, 1997. – Ч.10. – С.34-54, 2000. – Ч.20. – С.61-88.
140. Офіцинський В.А. Позиція польських політичних сил та українсько-польські відносини // Офіцинський В.А. Дистрикт “Галичина” (1941-1944): Історико-політичний нарис. – Ужгород: Гражда, 2001. – С.88-90.
141. Павлушин А. Студії над генезою польсько-українських конфліктів у ХХ столітті // “Ї”: Незалежний культурологічний часопис. – Львів, 1997. – Ч.10. – С.114-135.
142. Патрільяк І. Деякі аспекти співпраці українського та польського антирадянського підпілля на території Закарпаття у 1945-1946 рр. // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць / За ред. П.М.Чернеги. – Київ-Краків, 2002. – С.169-173.
143. Поліщук В. Гірка правда. Злочинність ОУН-УПА (сповідь українця). – Донецьк: Донецчина, 1996. – 495 с.
144. Потічний П. Українське підпілля в Перемишлі // Перемишль і Перемиська земля протягом віків: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції, організованої Науковим Товариством імені Т.Шевченка 24-25 червня 1994 року в Перемишлі. – Перемишль-Львів, 1996. – С.195-206.
145. Проблема ОУН-УПА: Попередня історична довідка / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2000. – 129 с.
146. Проміжний звіт робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН-УПА. Історичний висновок про діяльність ОУН-УПА (попередній варіант) / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2000. – 38 с.
147. Рудиченко Н.В. Польські військові з'єднання на території Сумщини в роки Другої світової війни // Третя Сумська обласна наукова історико-краєзнавча конференція. Збірник статей. – Суми, 1999. – С.90-91.
148. Русначенко А.М. Український рух в Закарпатті // Русначенко А.М. Народ збурений: Нац.-визвол. рух в Україні й нац. рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. – К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2002. – С.179-204.
149. Русначенко А. Українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни // Сучасність. – 2001. – №10. – С.89-112; №11. – С.94-104.
150. Русначенко А. Українсько-польський конфлікт у Галичині в 1940-х роках // Міжнародний Науковий Конгрес “Українська історична наука на порозі ХХІ століття”. Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. – Чернівці, 2001. – Том 2. – С.126-134.
151. Савчин М. Політика ОУН-УПА щодо українсько-польських відносин під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Наукове видання історичного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету. – Дрогобич, 2000. – Вип.4. – С.234-242.
152. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944-1953 рр. Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1998. – 944 с.
153. Сергійчук В. До питання про причини українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.) – Івано-Франківськ, 1997. – С.27-34.
154. Сергійчук В. Наша кров – на своїй землі. – К.: Укр. Видавнича Спілка, 2000. – 87 с.
155. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1996. – 496 с.
156. Сергійчук В. Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації // Україна-Польща: важкі питання. Т.4. Матеріали IV міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. Варшава, 8-10 жовтня 1998 року. – Варшава, 1999. – С.166-184.
157. Сергійчук В. Український національний самостійницький рух у Західній Україні в 1939-1945 рр. // Україна-Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках”. Варшава, 22-24 травня 1997 р. – Варшава, 1998. – С.67-85.
158. Сивіцький М. Польсько-український конфлікт 1943-1944 рр. // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. – К., 1993. – С.241-248.
159. Стародубець Г.М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941-1943 рр.) – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 144 с.
160. Трофимович В.В. Журнал “Ідея і чин” про українсько-польські відносини в роки Другої світової війни // Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді та повідомлення п'ятої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, 27-28 листопада 1998 р. – Львів, 1999. – С.179-184.
161. Трофимович В. Москва і українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових

- праць / За ред. П.М.Чернеги. – Київ–Краків, 2002. – С.143-146; Історія в школі. – 2002 – №5-6. – С.28-31.
162. Трофимович В. Німеччина і українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни // Вісник Львівської комерційної академії. Серія "Гуманітарні науки". – Львів, 2000. – Вип.3. – С.49-57.
163. Трофимович В. Радянський Союз і українсько-польський конфлікт (1942-1944) // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету. – 2000. – №3. – С.230-234.
164. Трофимович В. Роль Німеччини і СРСР в українсько-польському конфлікті 1939-1945 рр. // Україна-Польща: важкі питання. Т.5. Матеріали V міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини під час Другої світової війни". Луцьк, 27-29 квітня 1999 року. – Варшава, 2001. – С.181-207.
165. Філяр В. Розвиток українського самостійницького руху на Волині у 1939-1944 рр. Виникнення УПА // Україна-Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках". Варшава, 22-24 травня 1997 р. – Варшава, 1998 – С.86-112.
166. Цепенда І.Є. Суспільно-політична ситуація на Волині в 1943-1944 роках // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2001. – №5. – С.168-171.
167. Чапуга С. ОУН-УПА в польсько-українських відносинах у роки Другої світової війни // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.) – Івано-Франківськ, 1997. – С.277-280.
168. Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі (1944-1947) / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2000. – 229 с.
169. Щерба Г. Борці за українську Лемківщину // Визвольний шлях. – 1998. – №4. – С.466-470; №11. – С.1496-1500.
170. Щерба Г. Діяльність УПА на Лемківщині // Державність. – 1992. – №3. – С.28-30.
171. Щерба Г. Становище українського населення на Лемківщині у 1944-1947 роках та діяльність УПА // Національно-визвольна боротьба 20-50-х років XX ст. в Україні. Збірник матеріалів Першої міжнародної наукової конференції. Львів, 25-26 червня 1991 р. – Київ–Львів, 1993. – С.185-193.
172. Ясяк М. Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації // Україна-Польща: важкі питання. Т.4. Матеріали IV міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини під час Другої світової війни". Варшава, 8-10 жовтня 1998 року. – Варшава, 1999. – С.185-216.

ЗМІСТ

ДО 10-РІЧЧЯ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯН

Федорчак П.С. Історичне слов'янознавство у Прикарпатському університеті імені Василя Стефаника..... 3

ДАВНЯ І СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Грабовецький В.В. Битва під Батогом – славна сторінка в історії Хмельниччини..... 15

Волощук М.М. Відносини руських удільних князівств із Угорським королівством (середина 50-х – середина 80-х рр. XII ст.)..... 23

ЕТНОПОЛІТИЧНІ І НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

Бойцан В.В. Поширення просвітницьких ідей на Прикарпатті у XIX – на початку XX ст..... 35

Шпиталенко Г.А. Чеська освіта на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст..... 43

Шологон Л.І. Громадсько-політична діяльність українських педагогічних організацій Галичини і Буковини кінця XIX – початку XX ст..... 50

Адомович С.В. Стосунки надніпрянської політичної еміграції з Головною Українською Радою: спроба консолідації українського національного руху (1914-1915 рр.)..... 61

Великочий В.С. Національне і соціальне у державотворчій діяльності Володимира Винниченка періоду Української революції 1917-1920 р.р..... 70

Галицька-Дідух Т.В. Східна Галичина в політиці радянської Росії (1919 – середина 20-х рр.)..... 75

Жерноклеєв О.С., Райківський І.Я. Володимир Старосольський: політичний портрет..... 83

Мандрик Я.І. Сільська школа радянської України в першій половині 30-х рр. XX ст.: правда і міфи..... 100

Кузьменко М.М. Українська західна інтелігенція в культурно-освітніх закладах радянської держави (1920-30-ті рр.)..... 106

Яковишин В.М. Олександр Кисіль – перший історик українського театру..... 118

Малярчук О.М. Колективізація сільського господарства західноукраїнського регіону (1944-1964 рр.) в історіографії..... 123

Марчук В.В. УГКЦ під проводом Й.Сліпого у 40-80-х рр. XX ст.: національно-духовна опозиція тоталітаризму..... 135

Кобута С.Й. Регіональна специфіка формування Народного Руху України за перебудову.....	149
--	-----

ІСТОРИЯ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Алексісець Л. Польська культура міжвоєнного періоду: основні тенденції розвитку.....	160
Пендзей І.В. Соціально-економічні і політичні перетворення в Угорщині (1988-1990 рр.).....	174

ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

Геник В. Релігійний синкретизм у матеріальній і духовній культурі населення Галицького князівства XIII ст.....	182
Сагайдачна Н. Юліан Целевич – перший історіограф покутського опришківства у XVIII ст.....	186

ІСТОРИОГРАФІЯ

Марущенко О.В. Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни: матеріали до бібліографічного покажчика.....	193
---	-----

CONTENTS

ON THE 10TH ANNIVERSARY OF A HISTORY OF THE SLAVS DEPARTMENT

<i>Fedorchak P.S.</i> Historical slavonic studies in Precarpathian university named after V.Stefanyk.....	3
---	---

ANCIENT AND MEDIEVAL HISTORY OF UKRAINE

<i>Hrabovetsky V.V.</i> The Battle near Batig – a great page in the history of Hmelnychshyna.....	15
<i>Voloshchuk M.M.</i> The relations of Rus' separate principalities and Hungarian Kingdom (1150-1180 th).....	23

ETHNOPOLITICAL AND NATION-CULTURAL PROCESSES IN UKRAINE

<i>Bojtsan V.V.</i> Distribution of enlightening ideas on Precarpathia in the 19th – at the beginning of the 20th century.....	35
<i>Shpytalenko G.A.</i> The Czech education in Volyn in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th century.....	43
<i>Shologon L.I.</i> Political activity of the Ukrainian pedagogical organizations of Halychyna and Bukovyna in the end of the 19th – at the beginning of the 20th century.....	50
<i>Adamovych S.V.</i> Relations of the overdnieper political emigration with the Main Ukrainian Rada: the attempt of consolidation of the Ukrainian National Activity (1914-1915).....	61
<i>Velykochy V.V.</i> The national and social liberation in the stateforming activity of V.Vynnychenko during the periods of the Ukrainian revolution 1917-1920.....	70
<i>Halyska-Didukh T.V.</i> Eastern Halychyna in the policy of Soviet Russia (1919 – middle 1920s).....	75
<i>Zhernokleyev O.S., Raykivsky I.J.</i> Volodymyr Starosolsky: The Political Portrait.....	83
<i>Mandryk J.I.</i> Village school of Soviet Ukraine in the first half of 30s: the truth and myths.....	100
<i>Kuzmenko M.M.</i> The West Ukrainian intelligency in cultural – educational establishments of the Soviet state (1920-1930s).....	106
<i>Jakovyshyn M.</i> Oleksandr Kysil – first historian of the Ukrainian theatre.....	118
<i>Malyarchuk O.M.</i> Collectivisation of an agriculture of the West Ukraine region (1944-1964) in historiography.....	123

<i>Marchuk V.V.</i> The Ukrainian Greec-Catholic Church under a management J.Slipyj in 40-80s: national-spiritual opposition to totalitarianism..	135
<i>Kobuta S.</i> Regional specific features of formation of National Movement of Ukraine for reformation.....	149

HISTORY OF FOREIGN COUNTRIES

<i>Aleksiyejets L.</i> The Polish culture of the intermilitary period: the basic tendencies of development.....	160
<i>Pendzey I.V.</i> Social-economic and political transformations in Hungary (1988-1990).....	174

RESEARCH OF YOUNG SCIENTIST

<i>Genyk V.</i> Religious suncretism in the material and spiritual culture of the Haluch principality's population of the 13th century.....	182
<i>Sahajdachna N.</i> Julian Tselevych – first historiographer of Pokut region's oprishki in the 18th century.....	186

HISTORIOGRAPHY

<i>Marushchenko O.V.</i> The Ukrainian-Polish relations within the period of Second World war: materials to the bibliographic index.....	193
--	-----

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника

ВІСНИК
Прикарпатського університету

ІСТОРИЯ
Випуск 6

Видається з 1995 р.

Адреса редколегії: 76000, м.Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57,
Прикарпатський університет,
історичний факультет, тел. 59-60-21

Видавництво "Плай" Прикарпатського університету
76000, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57, тел. 59-60-51
(українською мовою)

Ministry of Education of Ukraine
Precarpathian University named after V.Stefanyk

NEWSLETTER
Precarpathian University named after V.Stefanyk

HISTORY
ts № 6 Issue

Published since 1995

Publishers' adress: Historogy Department,
Precarpathian University named after V.Stefanyk
57, Shevchenko Str., 76025 Ivano-Frankivsk, tel. 59-60-21

PLAI Publishers, Precarpathian University
57, Shevchenko Str.,
76000, Ivano-Frankivsk. tel. 59-60-21

(Published in the Ukrainian Language)

Старший редактор: БОЙЧУК О.П.
Літературні редактори: ЛЕНІВ О.В., ОБС
Комп'ютерна верстка: БОЙКО О.Є.
Комп'ютерна правка: КЛИМЕНКО О.В.

НБ ПНУС

696630

Регістраційне свідоцтво KB №435.

Здано до набору 8.08.2001 р. Підп. до друку 30.12.2002 р.
Формат 60x84/16. Папір ксерокс. Гарнітура "Times Neu Roman".
Ум. друк. арк. 10,26. Вид. арк. 12,75. Тираж 300 прим. Зам. 491.